

Q. Jarimbetov, J.Nzamatdinov,
I.Allamberganova

QARAQALPAQ FOLKLORI

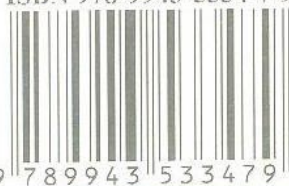

Toshkent – 2013

«Sano-standart»
nashriyoti

ISBN 978-9943-5334-7-9

9 789943 533479

№ 2.3
O'ZBEKISTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÂM ORTA
ARNAWLÎ BILIM MINISTRILIGI

BERDAQ ATINDAĞI QARAQALPAQ MÂMLEKETLIK
UNIVERSITETI

Q.Járimbetov, J.Nizamatdinov, Í.Allamberganova

QARAQALPAQ FOLKLORÍ

5120100 – Filologiya hám tillerdi oqıtıw (qaraqalpaq filologiyası)
bağdarı talabaları ushın sabaqlıq

«Sano-standart» baspasi
Tashkent – 2018

UQK: 398(575.172)(075.8)

KBK: 82.3(50'zb-6Qor)

J-51

Q.Járimbetov, J.Nizamatdinov, I.Allamberganova.

Qaraqalpaq folklori. 5120100 – Filologiya hám tillerdi úyreniw (qaraqalpaq tili) qánigeligi talabalari ushin sabaqlıq. Tashkent. 2018-jıl. 256 bet.

Qoraqalpoq davlat universiteti bakalavr yunalishida filologiya va tillarni o'qitish (qoraqalpoq tili) bosqichida "Qoraqalpoq folklori" fani o'qitiladi. Bu darslikda qoraqalpoq folklorining rivojlanish bosqichlari va uning tasnifi berilgan. qoraqalpoq topishmoqlari, aytishlari, naql va maqollari, qoraqalpoq ertaklari, afsona va rivoyatlar, dostonlarning janriy xususiyatlari, tasnifi bo'yicha materiallar berilgan. Darslik xalq og'zaki ijodi namunalarini o'rganishga bag'ishlangan.

PIKIR BILDIRIWSHILAR:

Allamberganova Keñesbay filologiya ilimleriniń doktori,
proffessor

Yusupov Qoñusbay, filologiya ilimleriniń kandidati

UQK: 398(575.172)(075.8)

KBK: 82.3(50'zb-6Qor)

ISBN 978-9943-5334-7-9

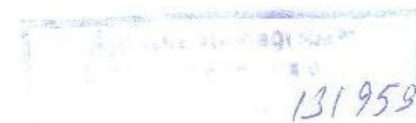
© Q.Járimbetov,
J.Nizamatdinov, I.Allamberganova,

© «Sano-standart», 2018

ALĞI SÓZ

«Qaraqalpaq folklori» sabaqlıǵı joqarı oqıw orınlarınıń qaraqalpaq filologiyası qánigeligi studentleri ushin jazılǵan bolıp, onda xalıq dóretiwshiliginiń ózgeshelikleri, onıń ruwxıy dúnyamızdıń quramlı bólegi sıpatında áhmiyeti máseleleri sáwlelendireledi. Sonday-aq sabaqlıqta xalıq dóretiwshiliginiń janrlar klassifikaciyası házirgi zaman janrlar teoriyası tiykarında ámelge asırılǵan. Materiallardı tańlawda hám tallawda 2000-jıllardan baslap usı waqıtqa shekem baspadan shıǵarılǵan qaraqalpaq folkloriniń 100 tomliq baspası, sonday-aq jańa izertlewler esapqa alındı, olardan retli orınlarda paydalanıldı. Qaraqalpaq folklori boyınsha joqarı oqıw orınları ushin sabaqlıq 1979-jılı (Q. Maqsetov, Á. Tájimuratov) hám 1996-jılı (Q. Maqsetov) shıqqan edi. Náwbettegi sabaqlıq joqarıdaǵı sabaqlıqlardıń ulıwma principlerine súyengen menen, materiallardı jańa gárezsizlik dáwiri ruwxında tallaydı, jańahqlar kirgizeı. «Qaraqalpaq folklori» sabaqlıǵı joqarı oqıw orınlarında 1-ke- bakalabriyat baǵdarı studentlerine arnalǵan, onı dúziw mámleketlik standart talapları hám usı pán boyınsha úı baǵdarlaması basshılıqqa alınǵan. Kitapta hár bir temanın mazmunın sáwlelendiretuǵın baǵdarlawshı jobalar, studentlerdi materiýallardı ózlestiriw dárejesin bekkemleytuǵın qadaǵalawshı hám jetekshi sorawlar, temaǵa tiyisli ádebiyatlar berilgen. Sonday-aq kitaptıń zárúrli orınları folkloranıw boyınsha teoriyalıq materiallar hám terminologiyalıq túsindirme sózlikler támiylen etilgen.

«Qaraqalpaq folklori» sabaqlıǵı Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası professorı Q. Járimbetov hám usı kafedranıń docenti J. Nizamatdinov tárepinen jazılǵan. Ayrım temalardı («Ápsanalar hám ańızlar»), baǵdarlawshı jobalardı, jetekshi sorawlardı h.t.b. metodikalıq jumislardı joqarıdaǵı kafedranıń oqıtıwshısı I. Allamberganova islegen.

§1. Folklor haqqında túsiniq. Folklor menen jazba ádebiyattıń ayırmashılıǵı

1. Folklor haqqında ulıwma túsiniq.

2. Folklor menen ádebiyattıń ózgesheligi.

3. Házirgi zaman folklorınıń ózgeshelikleri.

Tayanış sózler: folklor, folkloristika, dástan, ertek, naql-maqal, qosıq, variantlılıq, folklor hám jazba ádebiyat.

Folklor haqqında ulıwma túsiniq. Folklor terminini inglis tilinen alınǵan bolıp, sózbe-sóz awdarǵanda xalıq danalıǵı, xalıq dóretiwshiligi degendi ańlatadı. (*folk* – xalıq, *lore* – danalıq) hám ol xalıqaralıq terminge aylanıp ketken. Qaraqalpaq tilinde folklor menen qatar **xalıq dóretiwshiligi** sóz birikpesi sınar termin sıpatında ónimli qollanıladı. Onı geyde **awızeki ádebiyat** degen termin menen de ataydı. Folklor (xalıq dóretiwshiligi) óziniń kelip shıǵıwı boyınsha uzaq dáwirlerge yaǵnıy, mifologiyalıq dáwirlerge barıp taqaladı. Áyyemgi folklor sońǵı dáwirler folklorı sıyaqlı túrlerge (janlarǵa) jiklenbegen bolıp, sinkretikalıq (qospaq) qásiyetke iye bolǵan. Demek áyyemgi folklor ózine muzıka, xoreografiya (ayaq oyın), teatr elementlerin jámlep, tutas bir kórkem ónerdi ańlatqan hám hár qıylı salt-dástúrlerdı, úrp-ádetlerdi, ırımlardı orınlaǵanda atqarılǵan. Folklor zamanlardıń, jámiyettıń rawajlanıwı menen ózgerip baratuǵın tariyxıy qubılıs. Ózgeriwshenlik, yaǵnıy syujettiń, obrazlar sistemasiniń, tildıń, ásirese onıń leksikalıq quramınıń ózgerip barıwı-folklor shıǵarmalarınıń tiykarǵı qásiyeti. Tariyxıy rawajlanıwdıń barısında bir tutas sinkretikalıq óner bolıp esaplangan folklor túrlerge ajralıp, jiklene baslaydı: muzıka folklorı, xoreografiya folklorı kórkem sóz folklorı (awızeki xalıq dóretiwshiligi) h.t.b. Kópshilik folklorlıq shıǵarmalarda, misalı qosıqlarda, dástanlarda kórkem sóz baslı orınǵa shıǵıp, muzıka teatr elementleri oǵan qosımsha bolıp qaladı, al bir qatar folklorlıq janrlarda misalı erteklerde, ańızlarda, anekdotlarda kórkem sóz óneri jetekshi orındı iyeleydi.

Xalıq awızeki sóz óneri (folklor) bir qatar ózgesheliklerge iye boladı. Birinshi nábette folklor jámáátlik (kollektivlik)

dóretiwshilik bolıp esaplanadı, yaǵnıy folklorlıq shıǵarmanıń jeke avtorı bolmay, onı xalıq dóretedi. Bunda eń dáslebinde pütün bir shıǵarma bir adam tárepinen dóreliwi múmkin. Biraq onıń xalıqqa taralıwınıń barısında bul shıǵarmanı aytqan adam onı tıńlap otırǵan auditoriyanıń (tıńlawshılardıń) talaplarına, kórkem estetikalıq talǵamına, zamannıń ózgesheligine qaray ózgeriwi, qısqarıwı yamasa qosıwı múmkin. Sonlıqtan folklorlıq shıǵarmalar xalıq dóretiwshiligi, xalıq miyrası bolıp esaplanadı.

Xalıq dóretiwshiliginıń ózgesheliklerinen biri-ol negizinen awızeki dóreledi hám tarqaladı. Basqasha aytqanda folklorlıq shıǵarmalar burınǵı zamanlarda xatqa túsirilmegen hám nusqa bolıp qalmaǵan. Birewden birewge áwladtan áwladqa awızeki ótip hám tarqalıwınıń nátiyjesinde folklorlıq shıǵarmanıń dáslepki avtorı unıtılıp, olar xalıq mülkine aylanadı. Durıs, ayırmı dástanlarda ("Qırq qız", «Alpamıs» h.t.b) jıraw ózinen burınǵı dástandı jırlaǵan jırawlar tuwralı, dástannıń dáslepki dóretiwshisi tuwralı maǵlıwmatlar beredi. Biraq olar dástannıń avtorları bolıwı almaydı, al onıń atqarıwshıları bolıp tabıladı.

Folklorlıq shıǵarmalarınıń jáne bir belgisi - bul olardıń kóp variantlılıǵı. Joqarıda ayılǵanıday bir shıǵarmanı hár atqarıwshı ózinshe ózgerisler kirgizip, hár qıylı atqarıwı múmkin. Misalı «Alpamıs» dástanınıń qaraqalpaq folklorında kóp variantları bar (Qıyas jıraw variantı, Ógiz jıraw variantı, Esemurat jıraw variantı, h.t.b). Hár bir jıraw dástannıń syujetine, obrazlarına motivlerine ózinshe ózgerisler kirgiziwi múmkin. Folklorlıq shıǵarmalarınıń hár bir xalıqtıń kórkem estetikalıq túsiniplerine, turmıs tárizine, tariyxıy sharayatlarına baylanış xalıqlıq variantları boladı. Bulardı ilimiy tilde milliy versiyalar dep ataydı. Misalı, joqarıda keltirilgen «Alpamıs» dástanınıń qaraqalpaqsha, ózbekshe, qazaqsha versiyaları bolıp, olardıń syujeti, motivleri, ideyası, tematikası bir-birine jaqın bolǵanı menen hár bir milliy versiyanıń ózgeshelikleri bar.

Folklorǵa tán qásiyetlerdiń jáne biri- bul onıń burınǵı kiyaurǵan kórkemlik dástúrlerdı qatań saqlawı bolıp tabıladı. Ertekler, dástanlar, qosıqlar turaqlı baslamalardı, syujet, motivlerge, kompoziciyalıq qurılıslardı iye boladı. Misalı, ertekler

"bir bar eken, bir joq eken, buringi ótken zamanda, sol zamannıń qádiminde..." degen turaqlı baslamalardı, dástanlar batırdıń ájayıp bolıp tuwılıwı, ósiwı, batırdıń at tanlawı, batırdıń qız izlep ketiwi, batırdıń gúres tutıwı sıyaqlı turaqlı syujetlik motivlerge iye boladı.

Al jazba ádebiyatıń talapları pútkilley basqasha. Mısalı, ádebiyat shıǵarmaları belgili bir avtorǵa iye boladı, hár bir itibarlı jazıwshınıń (avtorıń) óziniń jekke kórkemlik uslubı, jeke ideyaları bolıwı múmkin. Jazba ádebiyatta folklordaǵıday bir shıǵarmanıń bir neshe variantları bolmaydı. Shıǵarma baspadan shıǵıp kópshilikke tarqalǵan soń onı avtorıń kelisimisiz hesh kim ózgerter almaydı hám ol jazba nusqa bolıp qaladı.

Ádebiy shıǵarma jazba túrde dóreydi, jırawlarǵa, baqsılarǵa ertekeşilerge tán improvizatorlıq (suwıp salmay, aqpa shayırlıq) jazba ádebiyat wákiline jat usıl. Folklorlıq dóretilishilik penen jazba ádebiyat arasındǵı bunday ayırmashılıqlar olardıń bir-birine qarama-qarsı ekenin ańlatpaydı. Kerisinshe, kórkem sóz óneriniń bul eki túri bir-biri menen tıǵız baylanısta boladı, bir-birine tásir jasaydı. Mısalı, jazba ádebiyat wákılleri xalıq dóretilishiliginen kóp nárseler aladı (naqıl-maqallar, súwretlew quralları, túrli obrazlar h.t.b.), onıń syujetlerin, motivlerin paydalanadı. Óz gezeginde xalıq shayırları jazba ádebiyattan kóp nárseler úyrenedi. Hátteki olardıń ayırımları úyreniw barısında jazba ádebiyat wákıllerine aynalıp ketedi. Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxında Abbaz Dabilov, Sadıq Nurimbetov dóretilishilik jolın xalıq shayırları sıpatında baslap, sońın ala XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń iri wákılleri bolıp jetilisti.

Házirgi zaman folklorınıń ózgeshelikleri. Joqarıda atap ótilgen ózgeshelikler barlıq zamanlar ushın sonıń ishinde ilim hám texnikanıń rawajlanıw shıńlarına jetken XX-XXI ásir ushın jaramlı bola bermeydi. Máselen, folklorlıq shıǵarmalar awızeki dóretiledi hám xalıq arasına atqarıwshılar járdeminde awızeki tarqaladı degen qaǵıyda jazıw-sızıwı bolmaǵan áyyemgi dáwirlerge yamasa sawatsızlıq ústemlik etken orta ásirlerge tán bolıp esaplanadı. Al xalıqtıń ǵalaba sawatlılıǵına erisilgen házirgi dáwirde folklorlıq shıǵarmalar jazba túrde dórele beriwı múmkin. Mısalı, házirgi zaman xalıq shayırları qosıqlardı, sonıń ishinde toy, betashar

qosıqların jazba túrde dóretili hám kóbinese olardıń jazba tekstlerin toy máresimde oqıp beredi. Egerde dástanlar, ertekeşler, buringi zamanlarda jırawlar, baqsılar, ertekeşiler tárepinen xalıqqa awızeki jetkerilgen bolsa, házirgi waqıtta folklordıń bul túrleriniń variantları jazıp alınıp, kitap túrinde baspadan shıǵarılgan. Qálegen sawatlı adam házirgi folklor shıǵarmaları menen atqarıwshılardıń kómegisiz-aq kitap nusqasını oqıp tanısa beriwine boladı.

Házirgi waqıtta folklorlıq shıǵarmanıń avtorı bolmawı kerek degen uǵımdı gónergen dewge boladı. Sebebi, házirgi zamanda xalıq dóretilishiligi usılında payda bolǵan kóp ǵana shıǵarmalardıń avtorları belgili. Hátteki bulardıń shıǵarmaları baspadan shıǵıp ta turadı. Máselen qazaq aqını Jambıl Jabaevtıń, ózbek baqsısı Fazıl Yuldash uǵlınıń, qaraqalpaq jırawları Qurbanbay Tájibaevtıń, Qıyas Qayratdinovtıń shıǵarmaları tikkeley ózlerinen jazılıp alınıp solardıń avtorlıǵında baspadan shıǵarılgan.

Biraq bul ayılǵan jaǵdaylar texnika rawajlanıp ketken házirgi zamanda xalıq dóretilishiligi menen jazba ádebiyat arasındǵı ayırmashılıq óshti degendi bildirmeydi. Olar kórkem sóz óneriniń eki túri bolıp qala beredi. Folklorlıq shıǵarmalar jazba túrde payda bolıp, baspadan shıǵarılgan menen olar báribir xalıq dóretilishiliginiń tiykarǵı printsipleri sheńberinde dóretiledi. Mısalı, folklorlıq shıǵarmanıń avtorı belgili bolǵanı menen báribir folklor poetikası tiykarında dóretiledi, yaǵnıy folklordıń poetikalıq dástúrleri qatań saqlanadı. Bular folklorlıq shıǵarmalardǵı dástúrli baslamalar, dástúrli súwretlew quralları (metaforalar, epitetter, teńewler, giperbolalar h.t.b.), kópshilik shıǵarmalarǵa ortaq bayanlaw stili h.t.b. belgiler. Demek, házirgi zaman folklorınıń dórew usılı, texnikası ózgergen menen onı ulıwma folklorlıq poetikası saqlanıp qaladı.

Folklor-bul xalıq danalıǵı, xalıqtıń mádeniy miyrası, ruwxıy dúnyası. Onı qásterlep jıynaw, saqlaw hám xalıqtıq ruwxıy mıtájine jaratıw-bul házirgi áwladtıń ádiwli wazıypalarınan bolıp tabıladı.

1. *Folklor degenimiz ne?*
2. *Folklorımızdı kimler dóretken, qalay kelip shıqqan?*
3. *Folklor qalay tarağan, kimler búgingi kúnimizge jetkergen?*
4. *Folklor menen ádebiyattıń óz-ara baylanısı?*

Ádebiyatlar			
1.	Айымбетов Қ.	Халық даналығы.	II.,1988.
2.	Дәўқараев Н.	Қарақалпақ әдебияты тарийхының очеркleri.	II.,1977.
3.	Мақсетов Қ.	Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретмелери(сабақлық).	II.,1996.
4.	Regina F.	Companion to folklore.	March 2012, Wiley-Blackwell.

§ 2. Qaraqalpaq folkloristikası

1. *Qaraqalpaq folkloristikasınıń payda bolıwı.*
 2. *Qaraqalpaq folkloristikasınıń rawajlanıw basqıshları.*
 3. *Qaraqalpaq folkloristleri, ǵárezsizlik dáwirindegi folkloristika.*
- Tayanış sózler: folklor, jıynalıw, járiyalanıw, izertleniw, folklor haqqındaǵı miynetler, qaraqalpaq folkloristleri.*

Folklor – (inglis tilinde xalıq danalıǵı) – xalıqtıń awız eki túrde dóretken kórkem sóz óneri. «Folklor» terminin dúnya xalıqlarınıń kópshiliginde qabıl etilgen, onı «xalıq awız eki dóretpesi» dep te aytadı. Folkloristika – folklorı izertleytuǵın ilim. Folkloristika ilimi folklorlıq shıǵarmalardıń tariyxın, taralıw jolların, basqa xalıqlar menen baylanısın, janların, atqarıwshılar reperluarın, jazıp alınıwın izertleydi.

Qaraqalpaq folkloristikası XX ásirdeń baslarında payda boldı, usı ásirde rawajlandı. Revolyutsiyaǵa shekem qaraqalpaq folklorın jazıp alıw, baspadan shıǵarıw, izertlew jumısı XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń baslarınan-aq rus ilimpazları A.İ.Belyaev, A.Divayevlar tárepinen qolǵa alındı. Olar qaraqalpaq folklorınıń geypara úlgi lerin túp nusqasında jazıp alıp, túp nusqasında hám rus tiline awdarmasında bastırıp shıǵaradı. Bul qaraqalpaq folklorın házirgi izertlewdiń jańa hám dáslepki qádemleri edi. Rus ilimpazları Muravin hám Gladishevlar 1740-41 jılları Orskiden Xiywaǵa ketip baratırǵanda jol boyı qaraqalpaqlar arasında etnografıyalıq jazıwlar júrgizedi. Qaraqalpaqlarǵa tiyisli materiallardı P.Richkov ta jazıp aladı. 1857-58 jılları Sh.Walixanov qaraqalpaqlar arasında bolıp, bir neshe folklorlıq shıǵarmalar jazıp alıw menen qaraqalpaqlardıń qosıqshılıq kórkem ónerin joqarı bahalaydı. N.Karazin «Hayallar patshalıǵı» haqqındaǵı ertekti Shimbayda jazıp aladı hám onı rus tilinde 1875-jılı «Drevnyaya i novaya Rossiya» degen jurnaldıń III tomında bastırıp shıǵaradı. Qaraqalpaqlar arasında keń taralǵan «Yusup hám Axmet» dástannınıń (Xorezm) variantı venger

tyurkologi X.Vamberi tárepinen onıń «Chagatay etyudları» miynetinde nemis tiline awdarılıp 1911-jılı basıladı. «Alpamis» dástanınıń qaraqalpaqsha versiyası birinshi ret 1902-jılı Tashkentte «Sbornik materialov dlya statistiki Sırdarinskoy oblasti na 1902 g.» degen toplamnıń X tomında basılıp shıqtı. Bul túrk xalıqları arasında keń taralǵan «Alpamis» dástanınıń birinshi basılıwı edi. Bul variant qaraqalpaq jırawı Jiyemurat Bekmuxammed ulıan jazıp alınǵan. Jáne A.Dıvaev tárepinen qaraqalpaqlardıń «Er Shora» dástanı («Shura sın Narik batıra») járiyalandı. Qaraqalpaq folklorın birinshi ret óz qolı menen jıynaǵan Peterburg universitetiniń shıǵıs tanıw fakultetiniń studenti (prof. Melioranskiydıń shákirti) I.A.Belyaev boldı. Ol Shumbayda 1903-jılı Bekimbet jırawdan «Edige» dástanın, Qońırat rayonınıń aymaǵınan bir qaraqalpaq jırawdan «Shejireni», «Qaraqalpaq xalqınıń tawarix qılıp shıǵarǵan hikayatı» degen at penen jazıp alǵan. Qaraqalpaq jırawı Imamqulıdan «Qoblan» («Er Qoblannıń qıssası, qaraqalpaqtıń jırı») degen dástandı Nókisten «Shıńǵısxan haqqında legenda»nı jazıp alǵan. Sonday-aq qaraqalpaqlar arasına taralǵan Maqtumqulınıń qosıqların jazıp alǵan. Haqıyqatında qaraqalpaq folklorın ilimiy kózqarastan birinshi izertlewshi I.A.Belyaev boldı. Professor N.A.Baskakov Qaraqalpaqstanınıń kópshilik rayonlarında bolıp, ol qaraqalpaq folklorı, etnografiyası, tili boyınsha maǵlımatlar jıynadı. Sonday-aq tariyxshılar P.P.Ivanov, S.P.Tolstovtıń miynetleri áhmiyetli boldı. Olar óz miynetlerinde usı territoriyada ayyemgi dáwirleride payda bolǵan, ózbekler, qaraqalpaqlar, qazaqlar, túrkmenler arasında házirde saqlanıw kiyatırǵan legendalar menen ańızlardı keltiredi.

Qaraqalpaq folklorın jıynaw máselesine ilimiy mákemeler menen bir qatarda kóbirek jumıs alıp barǵan Qaraqalpaqstan jazıwshılar awqamı boldı. A.Begimov, N.Dáwqaraev, Q.Ayimbetov, O.Kojurov t.b. baslaması menen folklor úlgielerin hám revolyutsiyaǵa shekemgi shayırlardıń dóretpelerin jıynaw qoǵa alındı. Jıynawshılar ishinen ayrıqsha kózge túskenleri, belgili

folklor hám ádebiyat úlgielerin jıynawshılar S.Máwlenov hám Sh.Xojanyaizovlar boldı. Olar Qurhanbay jırawdan «Qırıq-qız», «Qurbanbek», «Shiyrin-sheker», «Er Qosay», «Haji-Gerey» t.b. dástanlardı, Ábdimurat jırawdan «Máspatsha» dástanın, Qarajan baqsıdan «Dáwletiyarbek» dástanın jazıp alǵan. N.Dáwqaraev sol dáwirde jıynalǵan materiallar tiykarında rus hám qońsılas xalıqlar folkloristikası tájiriybesine súylene otırp qaraqalpaq folklorınıń dáslepki klassifikaciyasını dúzip shıqtı. Ol tiykarınan awız ádebiyatınıń shıǵarmalarınń xalıqtıń tariyxı menen baylanısına názer awdardı. Ol folklor shıǵarmalarınń payda bolıwında, saqlanıwında, rawajlanıwında jıraw-baqsı, qıssaxanlardıń, qońsılas xalıqlar menen mádeniy baylanıstıń áhmiyetin belgilep berdi. N.Dáwqaraev usı miynetinde folklordıń qaraqalpaq materialı tiykarında qosıqlarǵa, erteklerge, naqıl-maqallarǵa, aytısqa, diniy folklorǵa, dástúr jollarına, tolǵawlarǵa birinshi ilimiy analiz jasadı. Ol qaraqalpaq awız ádebiyatın úlken eki janrǵa – lirikalıq hám epikalıq janrǵa bólip, qaraqalpaq folklorınıń barlıq janrları haqqında túsiniq beredi¹.

1951-jılı «Karakalpakskiy yazık» atlı H.A.Baskakovtıń kitabınıń I tomi Moskvada basılıp shıqtı. Q.Ayimbetov 1941-jılı «Qızıl Qaraqalpaqstan» gazetasınıń 31-may sanında «Xalıqtıń jıraw-baqsıları», J.Aymurzaev 1941-jılı «Jas Leninshi» gazetasınıń 3-aprel sanında «Xalıq ertekleri hám qosıqları», I.Saǵitovtıń 1946-jılı «Jeńis bayraǵı» atlı almanaxta basılǵan «Qırq qız» dástanı tuwralı maqalası, L.Klimovichtıń «Qırq qız»dıń 1949-jılı Tashkenttegi russha haspasında «Qırq qız» eposı haqqında maqalası, B.İsmailovtıń «Sovetskaya karakalpakiya» gazetasınıń 1954jılı 14 sanındaǵı «Izuchat ustnoe narodnoe tvorchestvo» maqalası, S.Axmetovtıń «Qızıl qaraqalpaqstan» (1955-jıl, 5-oktyabr sanındaǵı) ««Qırıq qız» eposınıń xalıqlıǵınıń ayırım

¹ Даўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. «Ауыз әнi халық творчествосы». Нокис, 1977.

máselerleri» maqalası. I.T.Sağıtov «Qızıl qaraqalpaqstan» gazetasının 1955-jılı 231-sanında «Qaraqalpaq xalıq tvorchestvosın tereń izertleyik», jáne 1957-jılı 162-sanında «Xalıq ádebyatın jıynawdaǵı wazıypalarımız» atlı maqalaları basılıp shıqtı. 1958-jılı Q.Maqssetov tárepinen ««Qırq qız» dástanınıń ideyalıq hám kórkemlik ózgesheligi» degen temada izertlew jumısları islendi.

1959-jılǵı aqırında ÓzSSR ilimler Akademiyasınıń Qaraqalpaqstan filialınıń dúziliwı Qaraqalpaqstanda ilimniń rawajlanıwında, ilimiy qánigelerdiń tayarlanıwında úlken burılıs jasadı. 1959-jılı dúzilgen filialdıń quramındaǵı tariyx hám til, ádebiyat institutınıńda qaraqalpaq folklori sektori shólkemlestirildi. Sektorda Q.Maqssetov, B.Hákimniyazov, Ó.Erpolatov, N.Jamalov, N.Kamolov, J.Ábdikerimov, M.Nizamatdinov, Q.Mámбетnazarov, A.Tájimuratov, T.Nietullaevlar jumıs alıp bardı. Xalıqtıń arasınan folklor materialların jıynaw, folklor tekstlerin basıp shıǵarıw hám qaraqalpaq folklori boyınsha izertlew jazıw hám olardı baspa sózde daǵazalawda bul qánigeler jedel jumıs isledi. Usı waqıtqa shekem folklor dóretpeleriniń ayırımlarınıń tek bir variantın jazıp alǵan bolsa, endi olardıń barlıq variantların hám ulıwma qaraqalpaq folkloriniń burın jazılmaǵan barlıq janrdadıń túrlerin jazıp alıw máselesi qoyıldı. Bul jumıs 1959-jıldan baslap qızǵın qolǵa alındı. 3-4 jıldıń ishinde qaraqalpaq folkloriniń hár qıylı janrlarınan bay materiallar jıynaldı. Usılardan dástanlardı bólip alǵanda Q.Mámбетnazarov, N.Kamalov, A.Jamalovlar «Alpamıs» dástanınıń Karam jıraw variantı, «Alpamıs» dástanınıń Q.Maqssetov jazıp alǵan Arzımbet jıraw variantı, A.Jamalov tárepinen «Alpamıstıń» Tańırbergen jıraw variantı, «Qoblan» dástanınıń Q.Maqssetov jazıp alǵan Arzımbet jıraw variantı, Dáwletmurat jıraw variantı, Karam jıraw variantı, A.Jamalov jazıp alǵan Asqar jıraw variantı, Q.Maqssetov jazıp alǵan Jánibek Asqarov variantı, M.Qayıpnazarov jazıp alǵan «Máspátsha» dástanınıń Qayıpnazar jıraw variantı t.b. ÓzRİA Qqılıyalı kitapxanasına tapsırıldı. 60-70 – jılları folklor sektoriniń xızmetkerleri Q.Maqssetov,

Q.Mámбетnazarov, A.Jamalov, J.Ábdikerimov, N.Kamalov, Ó.Erpolatov, M.Nizamatdinov, T.Nietullaev, J.Xoshniyazovlar tárepinen Esemurat jırawdan, Japaq baqsıdan, Mádiyevim baqsıdan, Narbay baqsıdan, Óteniyaz jırawdan, Jumabay jırawdan, Arıq baqsıdan, Bekmurat baqsıdan t.b. «Edige», «Er Shora», «Góruǵı», «Gárip ashıq», «Yusup Axmet», «Sháryar», «Awez xan», «Bázirgen», «Qırmándalı», «Sayatxan Hamra», «Húrliba-Hamra», «Yusup-Zlixa», «Dáwletiyarбек», «Qarabek» t.b. dástanlar jazıp alınıp qol jazbalar xorına tapsırıldı. Qaraqalpaq salt-dástúr jırların aytıslardı jıynawda da úlken jumıs islendi. Folklorist M.Nizamatdinov respublika rayonlarında bolıp bul tarawda bay material jıynadı. Xalıqtıń salt jırların jıynawda hám izertlewde (Á.Tájimuratov), erteklerdi jıynaw boyınsha da úlken jumıs islendi. Joqarıda atı atalǵan folkloristler Qaraqalpaqstannıń barlıq rayonlarında bolıp bir neshe júzlegen erteklerdi jazıp aldı. 1963-jılı balalardı arnıp S.Abbazov hám A.Alimov jumbaqlardıń toplamı qaraqalpaq tilinde Nókiste bastırıp shıǵardı. 1965-jılı Á.Tájimuratov «Qaraqalpaq xalıq qosıqları» atlı kitapta qaraqalpaq tilinde bastırıp shıǵardı. Avtor qosıqlardı «Turmis-salt qosıqları», «Besik jırı hám balalar qosıqları», «Qızlar qosıqları», «Muhabbat qosıqları», «Muń-sher qosıqları», «Dindi áshkaralawshı qosıqları», «Tolǵawlar hám termeler», «Tariyxıy qosıqlar», «Joqar qaraqalpaqlardıǵı xalıq qosıqları» degen atamalar menen tematikalıq klassifikaciya qıladı.

1965-jılı qaraqalpaq tilinde Q.Mámбетnazarov tárepinen «Qaraqalpaq xalıq ertekleri»niń toplamı basılıp shıqtı. 1970-jılı «Ámiwdarıya» jurnalınıń №7 sanında Narbay baqsıdan jazıp alınǵan «Dáwletiyarбек» dástanı basıldı. Dástannıń aldında dástannıń dóregen dáwiri, milliy versiyaları ulıwma dástannıń ideyalıq baǵıtı tuwralı jazılǵan Q.Maqssetovtıń maqalası beriledi. 1970 – jılı anekdotlar B.Privalov awdarmasında «Anekdotı Umirbeka» degen at penen basılıp shıqtı. Kitaptıń aqırında «Anekdotı Umirbeka i nekotorie voprosı satiriko –

yumoristicheskogo folklora» degen B.Privalovtın maqalası beriledi. 1971 - jılı S.Severtsov awdarmasında rus tilinde «Sháryar» dástanı basılıp shıqtı. Kiris sózin I.Yusupov jazğan.

Qaraqalpaq folklorınıń kóp tomlıǵı(20 tom). 1970-jılları qaraqalpaq folklorınıń kóp tomlıǵın basıp shıǵarıw isi qolǵa alındı. I-II tomların «Qaraqalpaq folklorı» degen atamada «Qaraqalpaqstan» baspasında 1977-jılı basıp shıǵardı. I-II tomlarǵa «Qaraqalpaq ertekleri» kirgizilgen. Bul tomdı Q.Mámбетnazarov baspaǵa tayarladı. Kóp tomlıǵın III tomi 1978-jılı basıldı. Bul qaraqalpaq jumbaqlarına arnaldı. Bul tomdı A.Alimov tayarlap, redaksiyasın Q.Maǵsetov alıp bardı. «Qaraqalpaq folklorınıń» IV tomi naqıl-maqallarǵa arnaldı. Bul tom 1978-jılı basıldı. Baspaǵa tayarlaǵan naqıl-maqallar boyınsha izertlew júrgizgen T.Nietullaev boldı. Tomnıń aldına T.Nietullaevtın naqıl-maqallar haqqındaǵı maqalası berilgen. Kóp tomlıǵın V tomi qaraqalpaq xalıq qosıqlarına arnalǵan. Bul tomdı baspaǵa tayarlaǵan A.Tájimuratov. Kitapqa Á.Tájimuratov kiris sóz jazǵan. «Qaraqalpaq folklorınıń» 1980-jılı basılǵan VI tomına «Qırıq qız» dástanı kirgiziledi. Dástandı baspaǵa tayarlawshılar Q.Maǵsetov, N.Japaqov, T.Nietullaev. Dástanǵa alǵı sózdi Q.Maǵsetov jazǵan. 1981-jılı «Qaraqalpaq folklorınıń» VII tomında «Alpamıs» basılıp shıqtı. Tomǵa Ógiz jıraw variantı kirgiziledi. Bul variantı Q.Ayımбетov jazıp alǵan. Baspaǵa tayarlaǵanlar Q.Bayniyazov penen N.Ayımбетov. «Qoblan» dástanına arnalǵan VIII tomi 1981-jılı basılıp shıqtı. «Qoblan» dástanınıń bul variantın Esemurat jırawdan N.Japaqov, S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazovlar jazıp alǵan. Dástandı baspaǵa tayarlaǵanlar N.Japaqov, Q.Mámбетnazarov, Q.Bayniyazov. «Qaraqalpaq folklorı»nıń IX tomına «Er Ziywar», «Qanshayım» dástanları kirgiziledi. Bul tom 1981-jılı baspadan shıqtı. Qurbanbay jırawdan «Er Ziywar» dástanın S.Beknazarov, G.Esemuratov, «Qanshayım» dástanın Ó.Xojaniyazov «Qurbanbek» dástanı S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazovlar tárepinen jazıp alınǵan. Baspaǵa tayarlaǵanlar hám alǵı sóz, túsiniq sózlerin

jazǵan Q.Maǵsetov, G.Esemuratov, Á.Qojıqbaev. 1982-jılı X tomı basılıp, bul tomǵa «Máspatsha» dástanınıń Qıyas jıraw variantı kirgizilgen. Q.Mámбетnazarov, A.Karimov, T.Nietullaevlar baspaǵa tayarladı. 1982-jılı «Aytıs»tın XI tomdı quraytuǵın birinshi kitabı basıldı. Tomdı baspaǵa tayarlaǵan M.Nizamatdinov. Bul tomǵa tiykarınan «Turmıs salt aytısı» hám «Sheshenlik aytısı» degen eki úlken taraw kiredi. Alǵı sóz hám túsiniq sózden basqa hár bir teksttiń aldında onıń mánisin, qurılısın mazmunın, áhmiyetin bayanlaytuǵın pikirler keltirilgen. «Aytıs»tın 1983-jılı basılǵan ekinshi kitabı qaraqalpaq folklorınıń XII tomın quraydı. Bul tomdı baspaǵa tayarlaǵan M.Nizamatdinov. Tomnıń mazmunın «Qaraqalpaq xalıq dástanlarındǵı aytılar», «Qaraqalpaq klassik shayırlarınıń aytıları», «Sovet dáwirindegi aytılar» degen bólimler quraydı. 1984-jılı «Qaraqalpaq folklorınıń» XIII tomi basılıp, oǵan «Sháryar» dástanınıń Qulamet jıraw hám Óteniyaz jıraw variantları kirgizildi. Qulamet jıraw variantın jazıp alǵan Á.Shamuratov, Óteniyaz jıraw variantın jazıp alǵan Q.Maǵsetov. «Ǵarip-ashıq» hám «Sayatxan-Hamra» dástanları 1985-jılı basılıp «Qaraqalpaq folklorınıń» XIV tomına kirgizildi. «Ǵarip-ashıq» dástanı X.Tájimuratov tárepinen Eshan baqsı hám Qudaybergen baqsılardan jazıp alınǵan. «Sayatxan-Hamra» Minaı Matsapaevtan jazıp alınadı. Baspaǵa tayarlaǵanlar folklor sektori xızmetkerleri. 1986-jılı XV tomda «Ǵoruglı» eposı basılıp shıqtı. Bul tomǵa «Ǵoruglı»nıń «Áwezhan», «Áwez úylengen», «Arap Reyhan», «Qırmándalı», «Bázirgen» bólimleri kirgen. Tomdı baspaǵa M.Nizamatdinov tayarlaǵan. «Qırmándalı» baqsı Mádreym Matchanovtan A.Jamalov tárepinen, «Bázirgen» Eshan baqsıdan A.Abibullaev tárepinen, «Áwezhan» Sapar qıssaxannan M.Nizamatdinov tárepinen, «Áwez úylengen», «Arap Reyhan» Narbay baqsıdan J.Abdikarimov tárepinen jazıp alındı. Alǵı sózin hám túsiniq sózlerin jazǵan M.Nizamatdinov. 1987 – jılı «Qaraqalpaq folklorınıń» XVI tomi basılıp shıqtı. Bul tomǵa «Yusup-Axmet», «Yusup Zliyx», «Ashıq-Nájep», «Húrlıxa

Hamra» dastanlari kirgizilgen. «Yusup-Axmet» dastani baqsi Amet Tarixovtan Q.Maqsetov tarepinen jazip alingan. «Yusup Zliyxas» dastaninin qol jazbasi A.Alimov tarepinen tabilgan. «Ashiq-Najep» dastani Q.Maqsetov tarepinen Qarajan baqsi Qabulovtan jazip alingan. «Hurlixa Hamra» dastani Qoniratl Orinbay baqsinin shakirti Madireyim baqsidan A.Jamalov tarepinen Qonirattaqi folklorliq ekspeditsiya waqtinda jazilip alingan. Tomdi baspaga tayarlaganlar Q.Maqsetov, A.Alimov. 1987 – jili «Qaraqalpaq folklorinin» XVII tomi basilip shiqti. Bul tomga Qurbanbay jirawdan jazip alingan «Shiyrin-sheker», «Jas Kelen», «Er Qosay» dastanlari kirgen. Dastanlardi jazip alganlar S.Mawlenov ham Sh.Xojaniyazovlar. «Haji-Gerey» dastani S.Beknazarov tarepinen Qurbanbay jirawdan jazip alindi. Bul dastan da XVII tomga kirgizilgen. Tomdi baspaga tayarlaganlar folklor bolimi xizmetkerleri. Tayarlawshilar tarepinen algi soz ham tusinik soz jazilgan. «Qaraqalpaq folklori» niñ XVIII tomi 1988-jili basilip shiqti. Bul tomga «Meñlixal», «Salimjan», «Xatamtay», «Gulnaxar» dastanlari kirgen. «Meñliqal» dastani 1956-jili Maten Seytniyazov tarepinen Qurbanbay jirawdan jazip alinadi. «Salimjan», «Xatam tay» dastanlari da 1956 – jili M.Seytniyazov tarepinen Qurbanbay jirawdan jazip alinadi. «Gulnaxar» dastani 1961 – jili ekspeditsiyada folklor sektori xizmetkerleri tarepinen jazip alinadi. Bul tomdi baspaga tayarlagan Q.Maqsetov, A.Karimov, M.Nizamatdinov, T.Nietullaev, A.Alimov, K.Ernazarovlar. Algi sozi ham tusinik sozi A.Karimov, T.Nietullaev, A.Alimov, M.Nizamatdinovlar tarepinen jazildi. 1989 – jili «Qaraqalpaq folklori»niñ XIX tomi basilip shiqti. Bul tomga «Bozuqlan», «Gulistan», «Qiz Palwan», «Qaraman» dastanlari kirgen. «Bozuqlan»niñ bul varianti Qiyas jiraw Qayratdinovtan Q.Mambetnazarov tarepinen 1961 – jili jazip alinadi. «Gulistan», «Qiz Palwan» dastanlari Qiyas jirawdan 1973 – jili J.Xoshniyazov tarepinen, «Qaraman» dastani 1962 – jili Q.Abdijamiylov tarepinen Qiyas jirawdan jazip alinadi. Tomdi baspaga tayarlaganlar folklor

sektori xizmetkerleri, algi sozin A.Karimov, Q.Mambetnazarov, T.Nietullaevlar jazdi. 1990 – jili «Qaraqalpaq folklori»niñ XX tomi baspadan shiqti. Bul tomga «Jahansha», «Er Sayim», «Boz jigit», «Ziynep-Altinul» dastanlari kirgizildi. Tomga kirgizilgen «Jaxansha», «Er Sayim» dastanlari 1956 – jili Qurbanbay jirawdan M.Seytniyazov tarepinen jazip alindi. «Boz jigit» dastanini S.Mawlenov ham Sh.Xojaniyazovlar tarepinen 1939 – jili Qurbanbay jirawdan jazip alindi. «Ziynep-Altinul» dastani Madireyim Erjanovtan K.Ernazarov tarepinen jazip alindi. Tomdi A.Karimov, Q.Mambetnazarov, T.Nietullaev, K.Ernazarovlar baspaga tayarladı. Kitapni algi sozin ham tusinik sozlerin baspaga tayarlawshilar jazdi.

Uliwma qaraqalpaq folklorini 20 tomliqina kirgizilgen dastanlar usılardan ibarat. Qaraqalpaq folklorinin bul kop tomliqi qaraqalpaq folkloristlerinin oqada ulken fundamental jumslarinan esaplanadi.

Qaraqalpaq xalıq dastanlari kop tomliqtan tisqari oz aldına kitap bolip ta sonqi jillari basilip shiqti. Bulardan 1990 – jili «Edige» dastaninin Q.Ayimbetov jazip algan Qiyas jiraw varianti basilip shiqti. Dastanini Erpolat jiraw variantin Q.Bayniyazov baspaga tayarlagan. Qiyas jiraw variantin M.Nizamatdinov ham Q.Mambetnazarovlar birlikte tayarlagan. Kitapni algi sozin «Nazir Torequlovniñ «Edige» tuwrali eki awiz soz» maqalasi berilgen. Bunnan keyin Q.Ayimbetovniñ dastandi qashan, kimnen jazip alganı haqqında magliwmatı beriledi. Dastanini Qiyas jiraw variantina Q.Maqsetov algi sozin jazadi. Bulardan basqa 1992 – jili M.Nizamatdinov tarepinen «Amanbay batır» dastani, 1995 – jili «Dawletiyarbek» dastani basilip shiqti. 2000-jili «Edige» dastanini Otieniyaz jiraw varianti S.Baxadirova, Q.Mambetnazarov, J. Nizamatdinovniñ tayarlawında basıp shıǵarıldı.

Qaraqalpaq folklori boyınsha ilimiy izertlewler. Olardan 1962 – jili Q.Maqsetovniñ «Qaraqalpaq qaharmanlıq dastani «Qirgiz» atlı kitabın atawga boladı. Kitap kirisiw ham juwmaqtan basqa

«Qırq qız» dāstanının ideyalıq bağıtı, dāstannın kórkemlik ózgesheligi, dāstannın jırshısı tuwralı degen bólimlerden turadı.

1962 – jılı Tashkente rus tilinde İ.T.Sağıtovtıń «Karakalpakskiy geroicheskiy epos» atlı monografiyası shıqtı. Kitap ««Qaraqalpaq eposına ulıwma xarakteristika». (epostıń klassifikaciyası, jırawlar, epos hám tariyx, epostı dáwirlerge bóliw). Epostıń dóreliw dáwiri, qaraqalpaq eposlarının tiykarǵı ózgeshelikleri, qaraqalpaq eposının kórkemlik ózgeshelikleri máselelerin, «Qoblan» (qaraqalpaqsha, qazaqsha variantları), «Alpamıs» . «Qırq qız» dāstanlarının, analizi mısasında sáwlelendiredi.

1963 – jılı Q.Ayimbetovtıń «Qaraqalpaq sovet dramaturgiyasının tariyxınan ocherkler» degen kitabı basılıp shıqtı. Onda «Toy baslaw», «Juwap», «Qırq jigit oyını», «Xalıq jıraw-baqsıları», «Xalıq dāstanları», «Qıssaxanlar» degen bólimler bar. Bulardıń teatrǵa, dramaǵa dárek bolǵanın kórsetedi.

1965 – jılı Tashkente «Fan» baspasında Q.Maqssetovtıń qaraqalpaq tilinde «Qaraqalpaq qaharmanlıq dāstanlarının poetikası» kitabı basılıp shıqtı. Kitap kirisiw hám juwmaqtan basqa «Qaraqalpaq qaharmanlıq dāstanlarının janrlıq ózgeshelikleri», «Ideyalıq hám kórkemlik ózgeshelikleri», «kompoziciyalıq qurılısı hám obrazları», «Qaharmanlıq dāstanlarındaǵı súwretlew quralları», «Qaharmanlıq dāstanındaǵı proza», «Qaraqalpaq xalıq poeziyasında qosıq dóretiwshilik máselesine» qusaǵan baplardan turadı.

1966 – jılı Tashkentte rus tilinde basılǵan T.Allanazarovtıń «Karakalpakskiy sovetskiy teatr» degen kitabınıń «Qaraqalpaq sovet dramaturgiyasının hám teatrınıń milliy dárekleri» degen bóliminde xalıq dástúrleri «Háwjar», «Kórimlik», «Bet ashar», «Qız sınsıw», «Joqlaw», «Qız aytırıw», «Kelin túsiriw», «Qız uzatıw» keń túrde bayanlanadı. Bul kitapta balalar oynalı «Tebispek», «Ilmetaxiya», «At oyın», «Bayge», «Ilaq», «Eshek jawrın», «Top», «Tikpe tayaq», «Ańǵalaq», «Suwqalaq», «Suw sepispek», «Júzispek», «Súńgispek», «Jarıspaq», sonıń menen

«Qawın-qawın», «Úy-úy», «Mańlay shertpek», «Tabıspaq», «Jańıtpash», «Túlkishek», «Qamis qıyma», «Soqır teke», «Aynalma dúrre», «Jumbaqa», «Áwelemen-dúwelemen», «Hákke-qayda», «Bádik», «Qudaǵay», «Yaramazan», «Qırq jigit», «Aǵa biy» t.b. haqqında ayılıp, olardıń etnografiyalıq, folklorlıq qásiyetleri, teatrlyq elementleri jóninde aytiladı.

1966 – jılı N.Kamalov «Jalınlı jıllar» degen kitapsha bastırıp shıǵardı. Kitapta birinshi mártebe urıs dáwirindegi qaraqalpaq xalıq qosıqlarınan úlgiiler berilgen. Toplam «Tildaǵı miynetkeshlerdiń qosıqları», «Sawashtaǵı jawıngerlerdiń qosıqları» degen eki bólimnen turadı.

1968 – jılı qaraqalpaq folkloristikasına úlken úles bolǵan Q.Ayimbetovtıń «Xalıq danalıǵı» atlı kitabı basılıp shıqtı.

1970 – jılı Q.Maqssetovtıń «Xalıq baqsısı» atlı kitapshası basılıp shıqtı. Bunda Japaq baqsınıń (Shamuratov) ómiri hám tvorchestvosı sóz etiledi.

1977 – jılı Tashkentte «Fan» baspasınan qaraqalpaq folkloristleriniń jámáátlik jumısı rus tilinde «Очерки истории каракалпакского фольклора» («Qaraqalpaq folklori tariyxı», ocherki») degen atamada kitap bolıp shıqtı. Bul miynet qaraqalpaq folkloristleriniń izertlengen jumıslarınıń nátiyjesi boldı. Kitap kiris sózi, dāstanlar hám sovet folklori bólimin Q.Maqssetov ertekler, legendalar, ańız-áńgimeler, anekdotlar bólimi Q.Mámбетnazarov, dástúr jırları, joqlaw, aytımlardı, N.Japaq lirikalıq qosıqlardı hám jumbaqlardı Á.Alimov, naqıl-maqal, teńiz tolǵawları T.Nietullaev, tariyxıy qosıqlardı Á.Qojıqbaev, urıstan keyingi xalıq poeziyasın M.Nizamatdinov, urıstan burınǵı xalıq poeziyasın Á.Erpolatov, urıs dáwiriniń xalıq poeziyasın N.Kamalov jazǵan. Haqıyqatında bul kollektivlik miynet qaraqalpaq folkloristikası tariyxındaǵı oǵada úlken adım boldı.

1980 – jılı Ádilbay Qojıqbaevtıń «Tariyxıy qosıqlar» atlı kitabı «Qaraqalpaqstan» baspasında basılıp shıqtı. Bunda tariyxıy qosıqlardıń hám ańızlardıń tariyxıy waqıyalar tiykarında payda

bolıwı, rawajlanıwı hám olarda tariyxıy shıńlıqtıń sóz etiliwı menen onıń awız eki xalıq dóretpeleriniń basqa túrlerine baylanısı haqqındaǵı máseleler sóz etiledi. Bul kitapta «Ormambet biy», «Qaraqalpaq», «Noǵaylı», «Baysıńǵa», «Jeti úyge bir beldar», «Awezhan», «Qonırat», «Asqar batır», «Ótesh batır», «Márdikár», «Zahır Yawıt», «Xan zulımı», «Shaydakov» t.b. tariyxıy qosıqlar analizlenedi.

1981 – jılı Q.Mámбетnazarovtıń «Qaraqalpaq ertekleri haqqında» kitabı basılıp shıqtı. Kitap kirisiw hám juwmaqтан basqa «Qaraqalpaq ertekleriniń janlıq belgileri», «Qıyalıy ertekler», «Haywanatlar haqqında ertekler», «Turmis ertekleri», «Turmis erteklerindeki xalıq satıraları», «Qaraqalpaq ertekleriniń kórkemlik ózgeshelikleri» degen bólimlerden turadı.

1982 – jılı T.Nietullaevtıń «Qaraqalpaq naqıl-maqalları» kitabı basılıp shıqtı. Bunda qaraqalpaq naqıl-maqalları analizlenedi hám qaraqalpaq naqıl-maqallarınıń kórkemlik ózgesheligi, olardıń qurılısı, kórkem súwretlew quralları izertlenedi. Bulardan basqa I.Saǵıtovtıń «Ádebiyat hám folklor» atamasındaǵı kitabı 1983-jılı jarıq kórdi. Bul miynette tiykarınan ádebiyat hám folklordıń baylanısı máselesi sóz etiledi.

1989-jılı J.Xoshnizovtıń «Qaraqalpaq qahramanlıq dástanı – «Alpamıs» atamasındaǵı kitabı basılıp shıqtı. Kitapta «Alpamıs» dástanı keń túrde tariyxıy, etnografıyalıq aspektte úyreniledi.

Ǵárezsizlik dáwirindegi, 1990-2000-jılları, 2000-jıllardan búginge shekem bir qatar ilimiy izertlewlerdi atap ótiwge boladı. 1992 -jılı Q. Maqsetovtıń «Dástanlar, jırawlar, Baqsılar» atamasındaǵı kitabı jarıq kórdi. Bunda «Qırq-qız», «Qoblan», «Sharyar», «Máspatsha», «Alpamıs», «Yusup-Axmet», «Edige», «Góruǵlı» dástanları tallaw jasaladı. Sonıń menen birge, qaraqalpaq jıraw-baqsıları Qurbanbay jıraw, Esemurat jıraw, Erpolat jıraw, Ógiz, Óteniyaz, Qulamet jırawlar, Mádireyim, Ámet baqsılardıń atqarıwshılıq sheberligi ashıp beriledi. 1992 -jılı S.Bahadırovanıń « Kitapı Dedem Qorqıt", "Alpamıs",

"Qoblan", "Edige" hám házirgi ádebiyat xaqında oylar» atlı kitabı basılıp shıqtı. Bunda Qorqıt ata kitabınıń «Xan bura ulı Bamsı Beyrek» atlı bólimi «Alpamıs» dástanı menen, "Qoblan" dástanı qazaqsha versiyası menen, "Edige" dástanı noǵay versiyası menen salıstırılıp izertlenedi. 1996-jılı Q.Maqsetovtıń «Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızekı dóretpeleri» degen sabaqlıǵı «Bilim» baspasında basılıp shıqtı. Bunda folklor janrıınıń barlıq túrleri, klassifikaciyası kórsetilip, folklordıń barlıq janrları analizlenedi. Yu.Paxratdinovtıń «Adam, jámiyet, satira» atlı kitabı 1991-jılı basılıp shıqtı. Qaraqalpaq folklorındaǵı satira hám yumor máseleleri boyınsha Yu. Paxratdinov arnawlı izertlew alıp bardı. Bul izertlewde qaraqalpaq awızekı ádebiyatındaǵı, ayırıqsha kúldirgi áńgimelerdegi, xalıq erteklerindeki hám basqa da folklor janrlarındaǵı yumor-satiralardıń ózgeshelikleri anıqlanıp, xalıqlıq házil-dálkek, házil oyunlar, basqılasıw, dayı-jıyenlik yumor-satiralar qaraqalpaq xalqında ázeiden dástúrge aylanǵan janr ekenligin sóz etedi.

1995-jılı K. Allambergenovtıń «Qaraqalpaq xalıq dástanı "Edige"» degen temadaǵı arnawlı izertlewı óz aldına kitap bolıp basılıp shıqtı. Bunda "Edige" dástanınıń jıynalıwı hám izertleniwi tariyxı, bul dástanınıń versiyaları hám varıntları, olardıń syujetin, ózgeshelikleri, dástanınıń genezisi boyınsha tereń izertlewler de barıladı. 2007-jılı J.Xoshniyazovtıń «Milliy ruwxıy dúnyamızda, saǵaları» atlı miyneti kitap bolıp basılıp shıqtı. Miynette qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarındaǵı erte dáwirlik dereklerdi, mifologiyalıq elementlerdi sóz etiw, olarǵa dáwirlik sıpatlamalar beriwden ibarat. K.Palimbetovtıń «Qorqıt ata kitabı» hám qaraqalpaq dástanları» atamasındaǵı arnawlı izertlewı 2010-jılı kitap bolıp basılıp shıqtı. Bul miynette túrkiy tilles xalıqlardıń ortaǵı ádebiy miyrası esaplanǵan «Qorqıt ata kitabı» ndaǵı jırlar menen qaraqalpaq xalqınıń «Alpamıs», «Máspatsha», «Yusup-Axmet» dástanlarınıń syujet hám obrazlar baylanısları, dástanlardıń kórkemlik ózgesheligi izertlenedi. Qaraqalpaq folklorındaǵı dástanlardan «E»

Shora» dástanı J. Nizamatdinov tárepinen izertlenildi. Bul izertlewde «Er Shora» dástanınıń qaraqalpaqsha variantları, dástannıń basqa túrkiy tilles xalıqlar versiyaları tipologıy salıstırıladı, hár bir variant hám versiyaların uqsashlıqları, ózgeshelikleri ashıp beriledi. Sonıń menen birge, «Er Shora» dástanınıń ideya -tematikalıq, syujetlik ózgesheligi, poetikası keń túrde izertlenedi. Bunnan basqa «Ǵárezsizlik jıllarındaǵı xalıq qosıqları» temasında S. Baweldinova izertlew júrgizdi. Bul izertlewde burın hám házir atqarılıp júrgen, sonday-aq, sońǵı dáwirlerde dórelip atırǵan xalıq qosıqları analizlenedi. S. Qazaqbaev «Qaraqalpaq salt-dástúr qosıqlarınıń spetsifikası» degen temada izertlew júrgizdi. Jumısta salt-dástúr jırlarınıń jańa dáwirge say poetikalıq ózgesheligi ashıp beriledi. 2011-jılı Z. Bekbergenovnıń «Házirgi qaraqalpaq poeziyasında folklorlıq dástúrler» atamasındaǵı miyneti basılıp shıqtı. Bunda házirgi dáwir qaraqalpaq ádebiyatındaǵı belgili xalıq shayrları T. Jumamuratov, I. Yusupov, T. Mátmuratovtıń 1970-1980-jıllardaǵı poeziyalıq dóretpeleri menen xalıq awızeki poetikalıq dástúrleriniń ideyalıq-tematikalıq, janrlıq, stillik hám kórkem-estetikalık baylanısı izertlenedi. Búgingi kúnde usı baǵdardaǵı ilimiy izertlewler dawam etip xalıq awızeki ádebiyatı boyınsha besik jırları, ańız, ertek, jinrı, dástanlardıń janrlıq, poetikalıq ózgesheligi boyınsha izertlewler júrgizilip kelinbekte.

1997-jıldıń 10-12-sentyabr kúnleri Qaraqalpaqstan mádeniyatı tariyxında xalıqaralıq áhmiyetke ulken waqıya júz berdi. Bul «Qırıq qız» hám túrkiy tilles xalıqlar folklorınıń izertleniw máseleleri» degen atamada xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciyanıń bolıp ótiwi edi. Konferentsiyada «Qırıq qız» hám túrkiy tilles xalıqlardıń folklorı, «Qırıq qız» dástanı, tariyx, mádeniyat máseleleri boyınsha 70 ten aslam bayanat tıńlandı hám talqılandı. Jáne 2001-jılı 5-6-sentyabrde Nókis qalasında ótkerilgen «Qaraqalpaq xalıq dástanı «Edige»ni izertlew máseleleri» atamasındaǵı xalıq aralıq konferentsiya materialların keltirip ketsek

boladı. Bul konferentsiya Edigetanıw ilimine qosılǵan úlken úles bolıp, onda dástan qaharmanı Edige qaraqalpaq etnogenezine tiyisli tariyxıy tulǵa ekenligi hár tárepleme ashıp beriliwi menen birge, dástannıń qaraqalpaq versiyasınıń basqa milliy versiyalar arasında ideyalıq-kórkemlik jaqtan qunlı eń bir jetiliskeń versiya ekenligi dálillendi. Bunday xalıqaralıq konferenciyaǵı jáne dawam etip 2008-jılı «Belgili folklorist Q. Ayimbetovtıń 100 jılıǵı» húrmetine baylanısı, 2015-jılı «Xalıq awızeki dóretilshiligi milliy hám ulıwma insaniy qádiriyatlar sistemasında» atamalarında bolıp ótti.

Sońǵı jıllardaǵı qaraqalpaq folkloristikasınıń úlken tabıları Qaraqalpaq folklorı 100 tomlıǵınıń kitap bolıp basılıp shıǵıwı menen belgilenedi. Bul xalqımızdıń bay folklorlıq miyraslarǵa iye ekenligin anılatadı. Bunday miyraslardıń xalıq awızınan jazıp alınıwında, jıynalıwında joqarıda aytilip ótilgen A. Begimov, N. Dáwqaraev, Q. Ayimbetov, O. Kojurov, S. Máwlenov hám Sh. Xojanyaizov, N. Japaqov, Á. Shamuratov t.b.lardıń úlken miyneti boldı. Sonıń menen birge, 1959-jıldıń aqırında ÓzSSR ilimler Akademiyasınıń Qaraqalpaqstan filialınıń ashılıwı, onı quramındaǵı tariyx hám til, ádebiyat institutınıń strukturasında aldına qaraqalpaq folklorı sektori jumıs alıp bardı. Sol dáwirde Q. Maqsetov, B. Hákimniyazov, Ó. Erpolatov, A. Janıalov, N. Kamolov, J. Ádikirimov, Q. Bayniyazov, M. Nizamatdinov, Q. Mámбетnazarov, A. Tájimuratov, T. Nictullaev, S. Baxadırova folklorı jıynawda ulken iygiliqli jumıslardı iske asırdı. Mańa búgingi kúnde qaraqalpaq folklorınıń 100 tomlıǵınıń baspaǵı járiyalanıwı usı miynetlerdiń nátiyjelerinen esaplanadı. Aynıqshı bul jıynalǵan materiallardı baspaǵa tayarlaw olardı járiyalawda, basshılıq etiwde, shólkemlestiriwde búgingi kúnde xızmet islep atırǵan N. Ayimbetov hám S. Baxadırova, J. Xoshniyazov, A. Alniyazov, sonıń menen birge ilimiy xızmetkerler: T. Qanaatov, Yu. Baysaǵatov, H. Ábdıramanov, A. Bekimbetov t.b.lardıń miyneti úlken boldı.

«Qaraqalpaq folklorı»nıń 100 tomlıǵı ulıwma úlken 9 kitap bolıp basılıp shıqtı. Hár bir kitapqa bir neshe xalıq dástanları kirgizildi. Bunda hár dástan yaǵnıy hár bir dástan variantı bir tom esaplanıladı.

Solay etip, «Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıǵınıń birinshi kitabı 1-8 tom bolıp, oǵan «Alpamıs» dástanınıń 8 variantı kirgizilgen. Bunda «Alpamıs» dástanınıń Q.Ayımbetov jazıp alǵan (1934-jıl) Qojambergen (Ógiz jıraw) jıraw variantı, Rambergen Qojambergenov jazıp alǵan (1957-jıl) Esemurat jıraw variantı, A.Karimov jazıp alǵan (1955-56-jıl) Qurbanbay jıraw, Qıyas jıraw variantları, Á.Jamalov, N.Kamalov jazıp alǵan (1959-jıl) Karam jıraw variantı, professor Q.Maqsetov jazıp alǵan (1959-jıl) Arzımbet jıraw variantı, Á.Jamalov jazıp alǵan (1960-jıl) Táńirbergen jıraw variantı, A.Divayev jazıp alǵan Jiyemurat jıraw variantı kirgiziledi. Kitaptıń alǵı sózinde «Alpamıs» dástanınıń jazıp alınıwı hám ayırım variantlarınıń baspadan shıqqanlıǵı haqqında maǵlıwmatlar hám kitaptıń sońında dástandaǵı geypara sózlerge túsınikler beriledi.

«Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıǵınıń ekinshi kitabı 9-13 tom bolıp, bularǵa A.Begimov, Sh.Xojaniyazov, S.Máwlenovlar jazıp alǵan (1938-jıl) «Qırıq qız» dástanınıń Qurbanbay jıraw variantı, A.Aliyev jazıp alǵan (1960-jıl) «Máspatsha» dástanınıń Qayıpnazar jıraw variantı, Q.Bayniyazov jazıp alǵan (1980-jıl) «Sháriyar» dástanınıń Jumabay jıraw variantı, Á.Sultanov jazıp alǵan (1986-87-jıl) «Edige» dástanınıń Jumabay jıraw variantı, Karam jıraw Naǵımov jazıp tapsırǵan (1959-jıl) «Qoblan» dástanınıń variantı kirgiziledi. Kitapta alǵı sóz hám sońında sózlik berilgen.

«Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıǵınıń úshinshi kitabı 14-26 tom bolıp, bularǵa Q.Maqsetov jazıp alǵan (1960-jıl) «Qırıq qız» dástanınıń Qıyas jıraw variantı, N.Óteniyazov jazıp alǵan «Er Shora» dástanınıń Óteniyaz jıraw variantı, K.Abıbulıaev jazıp alǵan (1950-jıl) «Góruǵlı» dástanınıń («Bázirgen» shaqapshası)

Esjan baqsı variantı, Q.Maqsetov hám Q.Mámбетnazarov jazıp alǵan (1960-jıl) «Bozuǵlan» dástanınıń Qayıpnazar jıraw variantı, 1961 – jılı ekspeditsiyada folklor sektori xızmetkerleri tárepinen jazıp alınǵan (Q.Maqsetov, A.Karimov, M.Nizamatdinov, T.Nietullaev, Á.Alimov, K.Ernazarovlar) «Gúlnaxar» dástanınıń Babaniyaz jıraw variantı, Q.Maqsetov, J.Xoshniyazovlar jazıp alǵan (1969-jıl) «Dáwletiyarbek» dástanınıń Narbay baqsı variantı, S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazovlar jazıp alǵan (1938-jıl) «Er Qosay» dástanınıń Qurbanbay jıraw variantı, «Muńlıq-Zarlıq» dástanınıń Karam jıraw variantı, Q.Abdıjamilov jazıp alǵan (1963-jıl) «Qaraman» dástanınıń Qıyas jıraw variantı, S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazovlar jazıp alǵan (1938-jıl) «Qurbanbek» dástanınıń Qurbanbay jıraw variantı, J.Xoshniyazov jazıp alǵan (1973-jıl) «Gúlistan» dástanınıń Qıyas jıraw variantı, Q.Maqsetov jazıp alǵan (1955-jıl) «Qanshayım» dástanınıń Qurbanbay jıraw variantı kirgiziledi. Kitapta dástanlar variantları haqqında maǵlıwmatlar berilgen alǵı sóz hám sońında túsindirme sózlik beriledi.

«Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıǵınıń tórtinshi kitabı 27-31 tomlarǵa, S.Beknazarov, G.Esemuratovlar jazıp alınǵan (1958-jıl) «Er Ziywar» dástanınıń Qurbanbay jıraw variantı, M.Seytniyazov jazıp alǵan (1957-jıl) «Er Sayım» dástanınıń Qurbanbay jıraw variantı, A.Karimov jazıp alǵan (1959-jıl) «Amanbay batur» dástanınıń Qıyas jıraw variantı, K.Satullaev jazıp alǵan (1966-jıl) «Áwezhan» dástanınıń Allayar baqsı variantı, J.Abdıkarimov jazıp alǵan (1960-jıl) «Árep Rayhan», «Áwez úylengen», «Bázirgen» dástanlarınıń Narbay baqsı variantı, «Qırmandalı» (Ó.Erpolatov jazıp alǵan) dástanınıń Bekmurat baqsı, «Garib ashıq» dástanınıń N.Kamalov jazıp alǵan Ámet baqsı variantı, «Sayatxan-Hámre» dástanınıń Juman baqsı (J.Jumanov jazıp alǵan) variantı, «Yusup-Axmet» dástanınıń Á.Tariyxov hám K.Hábiybullaevlardıń biriktirilgen variantı, «Bozjigit», «Bozaman», «Shiyrin-Sheker» dástanlarınıń 1939-jılı S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazovlar jazıp alǵan, 1956-jılı M.Seytniyazov jazıp alǵan «Meńliqal» dástanınıń

Uliwma aytqanda qaraqalpaq folklorınıń kóp tomlıq bolıp basılıp shıǵıwı xalqımızdın bahalı miyraslarǵa iye ekenliginiń belgisi esaplanadı.

Sorawlar hám tapsırmalar.

1. *Qaraqalpaq folkloristikası ilimi qashan payda bolǵan hám otardı baslawshılar kimler?*
2. *20-30-jıllardaǵı qaraqalpaq folkloristikası?*
3. *40-50-jıllardaǵı qaraqalpaq folkloristikası?*
4. *50-60-70-jıllardaǵı qaraqalpaq folkloristikası?*
5. *70-80-jıllardaǵı qaraqalpaq folkloristikası?*
6. *Ǵárezsizlik jıllarındaǵı qaraqalpaq folkloristikası?*

Ádebiyatlar

1	Айымбетов Қ.	Халық даналығы.	Н.,1988.
2	Дәўқараев Н.	Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклері.	Н.,1977.
3	Максетов Қ.	Қарақалпақ халқының көркем аўызекі дөретпелері(сабаклық).	Н.,1996.
4	Пахратдинов Ю.
Пахратдинов Д.	Ǵárezsizlik жылтарындағы халық қосықлары	Н.2014
5	Regina F.	Companion to folklore.	March 2012,
Wiley-
Blackwell

§3. Qaraqalpaq folklorın dóretywshiler hám atqarıwshılar

1.Qaraqalpaq folklorın dóretywshiler hám atqarıwshılar haqqında.

2.Jıraw hám baqsılar, olardıń ayırmashılıǵı.

3.Qıssaxanlar.

Tayınış sózler: folklor, folkloristika, dástan, ertek, naqıl-maqal, qosıq, variantlılıq, jıraw, baqsı, qıssaxan.

Folklorlıq shıǵarmalardıń xalıq arasında tarqalıwı hám ásirler boyı áwladtan áwladqa ótip jasawı olardıń atqarıwshılarına baylanıslı bolıp keledi. Atqarıwshılar tıńlawshılardıń tilegine,túsiniklerine hám zamannıń talaplarına qaray ózleri atqarıp otırǵan shıǵarmalarǵa ózgerisler kirgizip baradı.

Qaraqalpaq folklorınıń atqarıwshıları kóp bolǵan. Erteklerdi, ańızlardı, miflerdi, kúldirgi áńgimelerdi qatıqlaq, yadıkesh, syujet toqıw hám onı bayanlaw uqıbı joqarı, tilge sheshen adamlar aytatuǵın bolǵan. Olar ózleri aytqan áńgimelerdi qızıqlı maǵlıwmat sıpatında ǵana emes,al olardı kórkemlep, obrazlı etip ayıp bergен. Nátiyjede olardıń aytqan áńgimeleri kórkem shıǵarma dárejesine kóterilgen.

Qaraqalpaq awızekі dóretywshiliginiń eń salmaqı janlarınun biri dástanlar bolıp tabıladı.Dástanlar úlken eki toparǵa-batırba dástanlar hám ashıqlıq dástanlar bolıp bólinedi.Batırbaq dástanlardı qıyqalap shertetuǵın muzıka áspabı qobız benen belgili namalarǵa salıp jırawlar aytqan.Jırawlar sonday-aq kishi kólemli poetikalıq janrlar bolǵan didaktikalıq,filosofiyalıq mazmunga iye termeler hám tolgawlardı da atqarǵan. Ashıqlıq (liro-epikalıq) dástanlardı duwtar áspabı menen baqsılar aytqan. Baqsılar sonıń menen birge didaktikalıq, ashıqlıq, tariyxıy, sociallıq mazmundaǵı lirikalıq qosıqlardı da atqarǵan.

Jırawshılıq qaraqalpaqlar xalıq bolǵalı berli birge kiyatırǵan kóp ásirlik dástúrlerge iye eski óner. "Alpanıs", "Qoblan".

"Máspatsha", "Qırq qız", "Edige", "Er shora" siyaqlı qaharmanlıq dāstanlar jırawlardıń atqarıwında taraldı hám bızın dāwirimizge shekem kelip jetti. Qaraqalpaqlardıń jırawshılıq mektebi XIV ásirde jasaǵan ullı jıraw Soppash Sıpıra jırawdan baslanadı. Onıń jolın Asan Qayǵı, Dospambet, Shalkiyız, Múyten jırawlar, XVIII-XIX-ásirlerde Jiyen jıraw, Qazaqbay jırawlar dawam ettirgen. XX-ásirdegi jırawshılıq mektebinıń iri wákilleri Ógiz jıraw (Xojambergen Niyazov, 1884-1954), Qurbanbay jıraw Tájibaev (1876-1958), Esemurat jıraw Nurabıllaev (1885-1969), Qıyas jıraw Qayratdinovlar (1903-1974) bolıp esaplanadı.

Qaraqalpalarda baqsıshılıq óneriniń payda bolıwı olardıń otırıqshılıq turmısqa ótiwı menen baylanıslı. Baqsılar tiykarınan "Gárip ashıq", "Sayatxan-Hamra", "Ashıq Nájep" siyaqlı ashıqlıq dāstanlardı, óz aldına ayulatuǵın lirikalıq qosıqlardı, sonday-aq muhabbat, doslıq, mártlik, jawıngerlik siyaqlı joqarı qásiyetlerdi jırlaytuǵın "Axmet-Yusup", "Óóruǵlı" dúrkinine kiretuǵın "Bázirgen", "Qırmandalı", "Yunis peri" dāstanların atqarǵan.

Qaraqalpaq baqsıshılıq óneriniń XIX ásirdegi iri wákilleri Aqımbet baqsı, Muwsa baqsılar bolıp tabıladı. Qaraqalpaq xalıq súyip unlaytuǵın "Muwsa sen yarı", "Ariwxan" namaları Muwsa baqsınıń atı menen baylanıslı.

XX ásirde baqsıshılıq óneri Japaq baqsı Shamuratov (1993-1973), Esjan baqsı Qospolatov (1904-1952) Ámet baqsı Tariyxov (1923-1991), Genjebay baqsı Tilewmuratov (1929-1997), Túrǵanbay baqsı Qurbanovlar (1946-2006) dawam ettirdi. Búgingi kúnde Túrǵanbay baqsınıń kóplegen shákirtleri bul ónerdiń dawamshısı bolıp kiyatır. Olardan ózbekistan xalıq baqsısı Teńel baqsı Qalliev, qaraqalpaqstan xalıq baqsısı Gúlnara Allambergenova t.b.lardı aytıp ótiwge boladı.

Atqarıwshılar haqqında ayırım maǵlıwmatlar. XVIII ásirde jasaǵan Jiyen jıraw haqqında da maǵlıwmatlar bar. Onıń «Bozaman», «Qurbanbek», «Erqosay», «Jaskelen», «Alpamıs», «Qırq qız» dāstanların atqarǵanlıǵı haqqında pikirler bar.

XIX ásirdiń ekinshi yarımında XX ásirdiń basında jasaǵan iri qaraqalpaq jırawlarınń biri Nurabılla jıraw. Ol «Alpamıs», «Qoblan», «Shora», «Edige», «Shar'yar» t.b. kóplegen dāstanlardı atqarǵan. Nurabılla jıraw júdá kóp shákirt tayarlap qaraqalpaq jırawshılıq ónerin rawajlandırdı.

Qaraqalpaq xalıq jırawlarınan **Qurbanbay Tajibay ulı** (1876-1958) dāstanlıq miyraslardıń ájayıp nusqaların qaldırǵan talantlı jırawlardıń biri bolıp tabıladı. Ol pútkil Buxara hám Xorezmge belgili bolǵan Qalmurat jırawǵa tórt jıl izine erip shákirt boladı. Onnan «Qırq qız», «Er qosay», «Qurbanbek», «Er-Sayın», «Shiyrin-Sheker», «Bozaman», «Jáhánsha» dāstanların úyrenedi. Qurbanbay jıraw bunıń menen sheklenip qalmaq Nurabılla jıraw Qarajan ulına shákirt bolıp izine eredi. Nurabılladan «Alpamıs», «Qoblan», «Shar'yar», «Edige» t.b. dāstanlardı úyrenedi. Qobız shertiwdiń sirlarin jetilistiriwde Qurbanbay tiykarınan Nurabılladan on altı namanı úyrenedi, qobızdı da jaqsı shertetuǵın sheber sazende qatarına erisedi. Qurbanbay «Er Ziywar», «Qanshayın», «Xajigirey», «Sálimjan», «Xatamtay», «Meńliqan», «Jazkelen», «Janádil» t.b. dāstanlarında atqarıp, xalıq arasında keńnen taratadı. Ulıwma alǵanda ol jigirmadan aslam dāstanlardı bilgen hám atqarǵan.

Esemurat Nurabılla ulı (1885-1969) dāstan atqarıwda úlken professiyanal dárejedegi sheber jırawlardan esaplanadı. Ilimpazlardıń maǵlıwlıwmatlarına qaraǵanda Esemurat ákesi Nurabılla jıraw janında shákirt sıpatında 15 jıl júredi hám onnan sazendelikti, jırawshılıq ónerdi tereń meńgeredi. Nurabılladan kóplegen dāstanlardı úyrenip, ayrıqsha «Alpamıs», «Qoblan», «Shar'yar», «Edige», «Er Shora» dāstanların sheber ózlestiredi hám atqaradı.

Belgili qaraqalpaq jırawlarınń biri **Xojambergen Niyaz ulı** (1884-1954). Xalıq onı Ógiz jıraw dep ataǵan. Ógiz jıraw atqarǵan «Alpamıs» dāstanınıń variantı kórkemlik ózgesheligi jaǵınan eń jaqsı folklorlıq úlgielerden esaplanadı. Q. Ayımbetov

tärepinen «Alpamıs» dástanı Ögiz jırawdan jazıp alınp 1937-jılı Moskvadağı kórkem ádebiyat baspası tárepinen bastırılıp shıǵarıldı. «Alpamıs» tıń bul variantı jáne de 1941-jılı Samarqand qalasında bastırılıp shıǵarıladi.

Qıyas jıraw (1903-1974) Shımbay átirapında Torgay terek Jegen jerde 1903-jılı tuwıladı. Ol eskı mektepte oqıp arabsha sawat ashqan. Ol ataqlı Páleke jırawǵa shákirt bolıwǵa baradı. Bul gezde Páleke jıraw kúta qartayǵan adam eken. Qıyas jıraw bunnan keyin Bekmurat jırawǵa shákirt bolıp izine eredi. Qartayǵan, soqır bolıp kózden qalǵan jırawdı jetelep júrsede óziniń oylǵan ármanın orınlay almaydı. Soń Ábdirasúwli jırawǵa shákirt bolıwdı qáleydi. Kóp waqıt ótkennen keyin Shımbay, Kegeyli átiraplarında Qıyas jıraw el gezip, toylarda jırawshılıq etip jırlay baslaydı. Qıyas jırawdan «Alpamıs», «Edige», «Qırıq qız», «Qız palwan», «Qaraman» t.b. jazıp alıńǵan. Ol ózinen burınǵı jırawlar haqqında kóp ańızlardı bilgen, kóp jırawlardı óz kózi menen kórgen. Qıyas jıraw dilwar, qatıqulaq adamlardan bolıp esaplanadı.

Baqsıshılıq - Qaraqalpaq xalıqınıń baqsıshılıq óneri jırawshılıqtan soń payda bolǵan. Qaraqalpaq baqsıshılıq óneri bir qansha mekteplerine iye. Bul mektepler atqarıw stili, materialdı bayan etiwı, muzıkalı-dialekti jaǵınan bir-birenen pariqladı. Hár bir mektepten shıǵa kóterilgen ullı talant iyeleri boldı, olar dóretken kórkem sóz, muzıka bul mekteplerdi kórkemlik jaqtan bayıtıp rawajlandırıp otırdı. Qaraqalpaq atqarıwshılarınıń bul xızmetlerin kóp izertlegen Q. Ayımbetov, N. Dáwqaraev Q. Maqsetov hám kórkem óner ilimleriniń kandidadı T. Adambaevlar olardı atqarıw ózgesheligine qaray Aqımbet-Muwsa mektebi, Súyew mektebi, Arzı mektebi, Orınbay mektebi dep tórt mektepke ajıratadı. Solardıń arasında sońǵı waqıtta Arzı mektebinin wákili bolǵan belgili Tilewmurat baqsınıń balası Genjebay baqsı ayrıqsha kózge túsedi. Qaraqalpaq baqsıshılıq mektebi Aqımbet baqsıdan baslanadı.

Aqımbet XIX ásirdiń ortasında ómir súrgen. qaraqalpaq xalqına belgili bolǵan. qaraqalpaqlar ishinde burınǵı jıraw ónerinen keyin baqsılıq ónerin baslaǵan ataqlı baqsı boladı. Q. Ayımbetovtıń kórsetiwinshe «ol qaraqalpaqlar arasına baqsılıq ónerdi taratıw maqsetinde eń dáslep bir ózi shákirt tayarlaǵan. Olardıń ishinen Muwsa baqsı menen Edenbay baqsı xalıqqa tanılǵan, eń aytqısh baqsılardan bolıp atı elge jayılǵan. Aqımbetten sońǵı baqsılar naması eki túrli salaǵa bólingen. Onıń biri Muwsa baqsı, biri Edenbay baqsı naması bolıp atalǵan»¹. Namalar Muwsa namaları, Edenbay namaları bolıp eki baǵdarda taraǵan. Bul dástúr búginge deyin dawam etip kiyatır. Aqımbet baqsı tuwralı kóp ańızlardıń birinde Aqımbettiń anası oǵan hámiledar bolǵanında bulbildiń góshine jerik bolıptı deydi. Sonnan keyin Aqımbettiń dawısı xosh hawaz bolǵan. Onıń repertuarında xalıq qosıqları, Maqtumqulınıń shıǵarmaları, dástanlardan «Góruǵlı», «Sayatxan-Hamra», «Gárip ashıq» dástanları bolǵan. Qaraqalpaq xalqınıń muzıka óneri rawajlanıw tariyxında ataqlı baqsı hám kompozitorlar Aqımbet penen Muwsanıń tutqan ornı oǵada úlken.

Aqımbet qaraqalpaq xalıq qosıqların hám «Gárip ashıq», «Góruǵlı», «Sayatxan-Hamra» sıyaqlı dástanlarǵa qosa basqa da kóp sanlı kúnshıǵıs poemaların, ásirese Maqtumqulınıń qosıqların aytqan. Túrkmén hám ózbek xalıq namaların da bilgen, kóp sanlı qaraqalpaq namaların qayta islegen hám ózi de namalar shıǵarǵan («Yaǵlı-báhárli», «Beyish», «Iǵbal» hám basqalar). Aqımbettiń kóp sanlı shákirtlerinen altawı (Muwsa, Edenbay, Bayniyaz, Xojabala, Dosnazar hám t.b) sońǵı gezde ataqlı baqsı hám kompozitor bolıp jetiledi.

Muwsa baqsı (1836-1907) Aqımbet baqsınıń bes shákirtiniń biri. Ol Qaraqalpaq namalarındaǵı «Jaman shıǵanaq» naması Muwsanıń kemeshilik qılǵan dáwiri menen, al «Jeti asırım» naması

¹ Айымбетов К. Халық лаешығы. «Қарақалпақстан», Нокис. 1988-ж. 131-бет.

Muwsa baqsınıň jeti asırım qumnan ötip baratırğanda döretilgen dep aňızlarda Muwsa baqsınıň ömiri menen baylanıstıradı. Muwsa baqsınıň döretken namalariniň kóbi ásirese, «Muwsa sen yarı» naması házirgi waqıtta da aytilip júr. Muwsa Shimbayğa keledi hám Aqımbetke bes jıl shákirt boladı. Kóp uzamay Muwsanıń talantı xalıq arasında keń belgili boladı. Muwsanıń keyingi ömiri menen döretiwshilik xızmeti ózine zamanlas ataqlı türkmen baqsısı hám kompozitori Súley menen tigiz baylanista ótedi.

Muwsa baqsı kóplegen qaraqalpaq namaların qayta isleydi, «Muwsa sen yarı», «Periyzat», «Jeti asırım», «Qızlar úyge kir» sıyaqlı ólmes namaların döretedi. Házirgi ayırım baqsılar bul namaların geyparasınıń shıǵıw tariyxına deyin biledi (Máseten, Muwsa bir saparı Qaraqumniń ústi menen Túrkmennıstannan qayıp kiyatırıp, shólden qattı azaplanadı hám jónkekey kárwannıń kómegi menen zorga dár'yaǵa jetedi. «Jeti asırım» naması sondaǵı jol tásirinen tuwǵan, t.b.) «Muwsanıń bir awılda aytsa, ekinshi awılǵa hár sózi anıq estililetuǵın edi» - deydi. Muwsanıń óz kózi menen kórgen Sapar baqsı. Álbette, bul xoshemet sózlerdiń bári de Muwsaǵa degen xalıq súyiwshiliginen tuwılǵanlıǵı sózsiz.

Muwsanıń biraz shákirtleri sonında belgili baqsı bolıp jetisti: házirgi ataqlı baqsı Ibrayım Patullaevtiń ustazı Juman da, marhum Esjan baqsınıń ustazı Shernazar da («Bala baqsı») Muwsanıń kórnekli shákirtlerinen. Al, **Eshbay baqsı** Muwsa hám Súyewden ilgerirek jasaǵan. Biraq, ol jóninde ayqın faktler qolımızda joq. «Eshbay» naması menen aytilatuǵın qosıq Eshbaydıń baqsılıq dańqın xarakterlewge qaratılǵan: «Eshbay kelmey heshkim toyın bermedi, ol kelmese qızlar wákil bermedi»-degen qatarlar bar. Onnan keyin:

Eshbay menen Nurjan, Atash bap boldı,
Ol shıqqan soń góne sazlar dap boldı.
Ájel kelip, elli altıda sap boldı,
Ózi ólip, atı qaldı Eshbaydıń.

-degen qatarlar Eshbaydıń da belgili muzikalıq baǵrı bolǵanlıǵı. Nurjan, Atash degen qaraqalpaq baqsıları menen baylanista jasaǵan ataqlı baqsı-kompozitor ekeni haqqındaǵı xalıq sózlerin quwatlaydı.

Qız baqsı Húrliman. (1861-1906) – Islam dini talaplarına ılayıq hayal-qızlardıń kópshilik aldında qosıq aytıwı, saz shertiwı qadaǵan etilgen. Húrliman óziniń jırlaytuǵın repertuarlarında klassik shayır ákesi Berdaqtıń qosıqların hám dástanların aytadı. Ol birdeyine ákesi Berdaqtıń jolın quwıp baqsı bolıwdı oylap el ishinde ayta baslaydı. Húrliman qaraqalpaq hayal-qızlarınan shıqqan úlken talant iyeleriniń biri qız baqsı dep atalatuǵın úlken ataqqa iye bolǵan baqsılardıń biri.

Qıssaxanlar - qıssaxanlar qaraqalpaq xalıq jırshılarınıń bi toparına kiredi. Olar el aralap, basılǵan yamasa qoljazba kitapları oqıp hám shayırlardıń shıǵarǵan maqtawların, aytısların hám xalıq qosıqların dawısqa salıp aytıp, kópshilikke tamasha beretuǵın. Óneriniń iyesi xalıq jırshılarınıń biri- xalıqtıń qıssaxanları bolıp esaplanadı. Qıssaxanlar qaraqalpaqlarda jırawlar hám baqsılarda keyin payda bolǵan sóz óneriniń sheberleri.

Qaraqalpaq qıssaxanları qıssanı oqıy baslaǵanda qıssaxan qalı sózi –nasırın «al qıssa» dep baslaydı, demek minaw ayatatuǵın sózdiń mánisi degendi túsindirmekshi boladı.

Qaraqalpaq shayıri Abbaz Dabilov ta Shimbay qalasında ataqlı qıssaxan bolǵan Qáwender baladan qıssaxanlıq ónerin úyrengen. Qıssaxanlardıń repertuarları basılıp shıqqan qıssa kitaplarınan basqa xalıq shayırlarınıń qaybirewleriniń shıǵarmaları yaǵnıy ádebiyattaǵı aytıs janrları menen maqtaw janrları qıssaxanlardıń turaqlı repertuari bolǵan.

Qorazbek shayır (1855-1910) Shayır tuwralı tolıq maǵlıwmat joq. Biraq onıń kúshli lirik shayıır bolǵanı tuwralı xalıq aytımında tolıp atırǵan aňız-áńgimeler bar. Qorazbek shayırdıń jazǵan qaraqalpaqtıń sulıw qızların maқтаǵan hám basqa xalıqlar

qızların da maқтаған, olardıń xarakterin táriplep jazǵan qosıqları maqtaw «tárip» dep atalǵan shıǵarması sońǵı jıllarǵa deyin qıssaxanlar repertuarınan orın alıp kiyatır.

Qazı Máwlik (1885-1950) Shayır Buxara medresesinde oqıp bilim alǵan, xat sawatlı adam. Ol Shimbay qalasında ómir súrgen. Bunıń shıǵarmaların qıssaxanlar jaqsı súyip oqıǵan. Ol óziniń tuwǵan jeri Shimbay qalasın bılay dep maqtaydı:

Áy, yaranlar, endi bir sóz baslayın,
Esitseńiz táripini Shimbaydıń
Bárshe qız-jawanlar waqtın xoshlaydı
Bir bayan áyleyin elin Shimbaydıń...

Shimbay átirapındaǵı barlıq qıssaxanlar Qazı Máwlikke úlken húrmet penen qaraǵan, óytkeni ol qıssaxanlar Qazı Máwliktiń shıǵarmasınan tárbiya alıp ónerin arttıǵan. Belgili Qazaqbay shayır menen Abbaz shayır Qazı Máwliktiń shıǵarmaların uzaq jıllar oqıp júrgen.

Juwmaqlap aytqanda, atqarıwshılıq ónerdiń texnikalıq múmkinshilikleri rawajlanıp ketken házirgi zamanda xalıq qosıqların muzika áspablarınıń kóp túrleri menen qurallanǵan hár qıylı folklor toparları, estrada ansambleri atqara beredi.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. *Qaraqalpaq jırawshılıq óneriniń eń dáslepki kileri haqqında?*
2. *Baqsıshılıq óneri, búgingi kúndegi baqsılar haqqında?*
3. *Qıssaxanshılıq. Búgingi kúndegi qıssaxanlar haqqında maǵlıwmat?*
4. *Jıraw-baqsılar haqqında xalıq arasında ayılıp júrgen ańız-ápsanalar?*
5. *Jıraw-baqsı namaları haqqında nelerdi білесіз?*

Ádebiyatlar:

1 Айымбетов К.	Халық даналығы.	Н.,1988.
2 Даўкараев Н.	Қарақалпақ әдебияты тарийхының очеркleri.	Н.,1977.
3 Максетов К.	Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери(сабақлық).	Н.,1996.
4 Regina F	Companion to folklore	March 2012, Wiley-Blackwell

§4. Qaraqalpaq folklorınıń klassifikaciyası

1. Q. Ayımbetov. O. Kojurovlar klassifikaciyası.

2. N. A. Baskakov klassifikaciyası.

3. N. Dawqaraev klassifikaciyası.

4. Q. Maqsetov klassifikaciyası.

Tayanış sózler: klassifikaciya, folklor, ertek, naqıl, jumbaq, jańıtpash.

Qaraqalpaq folklorı mazmunı, tematikası, kórkem formaları jaǵınan da kúta bay, ráńbereń, kóp túrlerge, janlarǵa bólinedi. Folklordıń túrlerge, janlarǵa jikleniwi joqarıda ayılǵanday onıń uzaq evolyutsiyalıq rawajlanıwı dawamında júz beredi. Sonlıqtan folklorlıq shıǵarmalardıń ishinde adamzattıń rawajlanıwınıń barlıq tariyxıy dáwirleriniń qatlamları, elementleri bar (mifologiyalıq, diniy, tariyxıy, etnografıyalıq, sociallıq, h.t.b.). Qaraqalpaq folklorı da usı tiykarda túrlerge bólinedi.

Xalıq dóretilwshiligi shıǵarmalarınń janlıq qásiyetleri, belgileri boyınsha jikleniwi ilimde folklordıń klassifikaciyası dep ataladı.

Awızeki dóretpeniń úsh aspekti, folkloristikaniń úsh aspekti, versiya, jazba, "tekst-Ness", ontologiya, folklordıń jazba ideyası, jazba dóretpesige antropologiyalıq, lingvistikalıq jantasıw, folkloristika, tematikalıq kelisim, avtorı, aytıwshısı belgisiz, jazba derektiń jergilikli avtorı, ontologiyalıq tekst, mazmunın dóretilwshiler, awızeki dóretpesige konstruktorlıq baza, jergilikli avtor, atqarıwshı qusaǵan belgilerde anıqlanadı.

Qaraqalpaq folklorınıń klassifikaciyasını eń dáslep Q. Ayımbetov hám O. Kojurovlar qolǵa aldı. Bul olardıń «Qaraqalpaq ádebiyatınıń túrleri» atlı maqalasında sóz etiledi. Aftorlar folklordı túrlerge bóliwge arnalǵan («Qaraqalpaq ádebiyatınıń túrleri» «Qaraqalpaq ádebiyatı hám iskusstvostı» atlı jurnalda, 1939-jılı №4) maqalasında dáslep ayırım xalıq

dástanlarınıń qaysı dáwirge tiyisli ekenligin aytadı. Onnan keyin «Qaraqalpaq folklorına mınalar kiredi» dep folklordıń túrlerin izbe-iz keltiripedi.

1. Ertek (folklordıń ertedegi túri)

2. Naqıl (usınıń ishinde jırawlardıń termesi de bar)

3. Jumbaq (geyde aytısqa ayıladı)

4. Jańıtpash

5. Juwap (usınıń ishinde qız-jigittiń aytısı da bar)

6. Ótirik óleń (ertektiń túri)

7. Bet ashar

8. Joqlaw

9. Tolǵaw

10. Bádik. Gólápsan (islam dininen burınǵı dinnen qalǵan)

11. Jaydarı qosıqlar

12. Yaramazan

13. Dástanlar (Eń ertedegi urıwlıq dáwirdegi, Noǵay zamanındaǵı, Xorezm dáwirindegi bolıp bólinedi).

Bul álbette, folklorımızdıń ele tolıq jıynalmaq atırǵan waqıtta islep shıǵılǵan. Sonıń ushin da avtorlar sol waqıttaǵı qolda bar materiallarǵa ǵana súyenedi.

Bunnan keyingi klassifikaciya N. A. Baskakov tárepinen islendi. Ol qaraqalpaqlar arasında bolıp, barlıq rayonlarda ekspediciya ótkeriliwinde tikkeley ózi qatnasadı. Bunda tiykarınan xalıq awızınan ózi folklorlıq materiallardı jıynaydı hám kitap eńip shıǵaradı. N. A. Baskakovtıń «Karakalpakskiy yazık» miynetı tiykarınan lingvistikalıq aspekttegi izertlew bolıp esaplanadı. Tıl kóz-qarasınan dıqqatqa alınǵan folklordıń klassifikaciyası bolǵanı menen izertlewshi folklordı túr hám mazmunına qaray jaqsı islep shıqqan. Ol mazmun hám janrları boyınsha hár qıylı qaraqalpaq folklorın eń dáslep shártli túrde semyalıq turmıs, dástúr hám tariyxıy epikalıq janrlar dep ekige bóledi. Birinshi mınaday úsh eki tarawǵa bóledi:

I. Aytımlar hám qosıqlar. Búğan magıyalıq qásiyetke iye erteдегі сақланıp kiyatırған qosıqlar kiredi. 1. Awırıwdı emlew ushin ayıtılatuǵın eski dáwirдегі aytımlar hádik hám gúlápsan. Bul avtordıń tastıyıqlawınsha qızılsha, qurózek hám basqa eke shıǵatuǵın keselliklerdi joq qılıw ushin ayıtılatuǵın bolǵan. Qurt shaqırıw tisti emlew ushin ayıtılatuǵın aytım bolǵan. 2. Shaman dininiń tásirinen qalǵan zikir salıw h.b.da porxansılıqqa baylanışlı aytımlar. 3. Musılman dininiń bayramlarına baylanışlı ayıtılatuǵın qosıqlar qurban-hayt, oraza –hayt, yaramazan.

II. Xalıq dóretpeleriniń turmısqa baylanışlı aytımlarına mınalar kiredi:

1. Balalar qosıqları (háyyiw, besik jırı, balalardıń ózleriniń qosıqları)

2. Qız kelinshekler qosıqları (aytis yamasa juwap)

3. Toy qosıqları (Háwjır, bet ashar, algıs sóz)

4. Ólimge baylanışlı qosıqlar(jılaw)

5. Qosıqlar (doslıq, lirikalıq, muxabbat, házil, satiralıq h.t.b.)

6. Ertek (qıyalıy, haywanatlar ciklinen)

7. Báyt

8. Xalıq dóretpeleriniń mayda formaları (maqal, naqıl, jumbaq, jańıltıpas, kúldirgi sóz)

Екинshi tarawın quraytuǵın tariyxıy epikalıq janr da eki toparǵa bólinedi:

I. Tariyxıy qosıqlar hám ańızlar. Bular 1) qosıqlar, tariyxıy qosıqlar. 2. Tolǵaw-tariyxıy jırlar 3. Termeler bolıp bólinedi.

II. Qaharmanlıq epos. 1. Dástan-qaharmanlıq poemalar dúwtar menen ayıtılatuǵın 2. Jır-búğan qobız benen ayıtılatuǵın tariyxıy epikalıq estelikler kiredi.¹

Qaraqalpaq folklorınıń klassifikaciyasını bir qansha tereń ilimiy kóz-qarasta islegen N.Dawqaraev boldı. Ol qaraqalpaq awızeki

ádebiyatın lirikalıq hám epikalıq dep úlken eki janrlıq tarawǵa bóledi. Lirikalıq janrlar: jaydarı qosıqlar, aytıs hám juwap, balalar qosıqları, naqıl-maqallar, termeler, jańıltıpas, jumbaq, diniy rólke bolıp bólinedi. Dástúr jırları: háyyiw, besik jırı, toyǵa baylanışlı dástúr qosıqları: sınsıw, bet ashar, háwjır, joqlaw bolıp bólinedi. Epikalıq janrlarǵa erteklerdi kirgizedi. Olardı qıyalıy, haywanatlar, turmısqa baylanışlı dep bóledi. Al eposlardı poemalar dep atadı kórsetip, olardı batırılıq jırlar hám dástanlar dep ekige bóledi. Batırılıq jırlar qatarında «Alpamıs», «Qoblan», «Qırıq qız» dástanların kórsetedi. Dástanlardı úsh toparǵa bóledi. 1. «Baba rawshan», «Yusup-Zlıxa», «Zeynel arab», «Baba Qambar» 2. «Yusup-Axmet», «Góruǵlı». 3. «Ashıq-Hamra», «Sayatxan-Hamra» dástanların kirgizedi. N.Dawqaraev tiykarınan dúwtar menen atqarılatuǵın epikalıq dóretpelerdi dástanlarǵa jatqaradı.

Qaraqalpaq folkloristikasınıń rawajlanıwı, onda awız ádebiyatı janrlarınıń izertleniwi menen bir qatar jıyınalǵan klassifikaciya Q.Maqsatov tárepinen islendi. Ol «Qaraqalpaq folklorın klassifikaciyalawdıń tiykarǵı kriteriyaları bárinen de burın ideyalıq hám kórkemlik ózgeshelikleri arqalı, ásirler boyı qalıplesken dástúriy formalar arqalı kótergen máselelerdiń birligi, atqarıw ayırıqshalıǵı menen haqıyqatlıqı bayanlawda súwretlew usılları bir-birine sáykes keliw arqalı túsindiriledi»¹ dep durıs kórsetip ótker. Folklorist Q.Maqsatov usı principierge súyenip qaraqalpaq folklorın tómendegishe klassifikaciyalaw úlgisin kórsetedi.

Poeziya hám proza tarawın mayda janrlarǵa bóliwdi ańsatlastırıw maqsatında olardı lirikalıq hám epikalıq janr dep ekige bólip aladı.

I. Lirikalıq janrǵa: qosıqlar, aytımlar, aytısar, naqıl-maqallar, jumbaqlar, jańıltıpaslar dep altı janrdı atap kórsetedi.

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык материалы по диалектологии. Москва, 1951, 7-бет.

¹ Мақсәтов Қ.Қарақалпақ халқының көркем ауызекі дәрепелери.Ноқис. «Билим». 1996, 64-65-бет

2. Epikalıq janrǵa: dástanlar, ertekler, tolǵawlar, ańızlar, rawıyatlar, anekdotlar, sheshenlik dep segiz janrdı atap kórsetedi.

Ilımpaz ayrıqsha kórsetilgen janrlardı ishki túrlerge bólinetuǵının aytıp tematikasına qaray tómendegishe bóledi: Máselen, qosıqlar janrı tematikalıq jaqtan 1) muhabbat qosıqları, 2) dástúr qosıqları (máwsimge baylanışlı, betashar, háwjar, joqlaw), 3) balalar qosıqları (túlkishek, ayqulash, áwelemen-júwelemen), 4) besik jırı, 5) tuwǵan jer haqqında qosıqlar, 6) aqıl-násiyat qosıqları, 7) yumor-satiralıq qosıqlar, 8) arnaw qosıqları, 9) tematikası boyınsha hár túrli bolǵan házirgi dáwir qosıqları t.b. Aytımlar janrına túr retinde bádik, gúlapsan, zikir salıw, yaramazandı, aytıs janrına juwap hám shayırlar aytısın kirgizedi.

Qaraqalpaq folklorınıń eń iri janrı bolǵan dástanlardı:

1) Qaharmanlıq dástanlar (Alpamıs, Qoblan, Qırıq qız)

2) Ashıqlıq yaqı lıro-epikalıq dástanlar («Ǵarip-ashıq», «Sayatxan-Hamra»)

3) Sociallıq turmıs máselelerin sóz etetuǵın dástanlar («Sháryar», «Shiyrin-Sheker»)

4) Tariyxıy dástanlar («Edige», «Shora», «Dawletyarbek»)

Qaraqalpaq awızeki ádebiyatınıń xalıq awzınan jıynalıwı, tekstologiyalıq jaqtan islenip baspadan shıǵarılıwı XX ásirde birinshi yarımında iske asırıldı. Solay etip, onıń dáslepki jıynawshıları hám túrlerge bólip izertlewshileri N. Dáwqaraev, N. A. Baskakov, Q. Ayımbetov, O. Kojurovlar, Q. Maqsetov boldı. 1950-1980-jılları qaraqalpaq folklorınıń túrleri boyınsha N. Japaqov, I. Saǵıytov, Q. Maqsetov, Á. Tájimuratov, Q. Mámбетnazarov, N. Kamalov, T. Niyetullaev, M. Nizamatinov h.t.b.lar jumıs alıp bardı. Usı folklorshı alımlardıń miynetlerine súylene otırıp qaraqalpaq folklorın hám hár bir folklorlıq janrdıń ishki tematikalıq bóliniwlerin jiklew múmkin.

Biz joqarıda qaraqalpaq folklorınıń klassifikaciýaların hám úlgiilderdi kórip ótik. Bul úlgiye tiykarlanıp Q. Maqsetov qaraqalpaq folklor janrların tómendegishe: 1. Qosıqlar 2. Aytımlar 3. Aytıs 4.

Sheshenlik sózler 5. Jumbaq 6. Jańıtpash 7. Naqıl-maqal 8. Ertek 9. Ápsana (mifler) 10. Rawıyatlar 11. Ańızlar 12. Kúldirgi áńgimeler 13. Tolǵawlar 14. Dástanlar -dep kórsetedi.¹ Bul klassifikaciya folklordıń barlıq janrların óz ishine qamtıy aladı. Búgingi kúnde usı klassifikaciya úyrenilip kelinbekte.

Sorawlar hám tapsırmalar.

1. Folklordıń dáslepki klassifikaciýaları. Klassifikaciýadaǵı ayırmashılıqlar haqqında?

2. Q. Ayımbetov, O. Kojurov klassifikaciýası haqqında?

3. N. Baskakov klassifikaciýasınıń ayırmashılıǵı qanday?

4. N. Dawqaraev klassifikaciýasınıń ayırmashılıǵı?

5. Q. Maqsetovtıń 1996-jılǵı miynetindegi qaraqalpaq folklorına islegen klassifikaciýasınıń ayırmashılıǵı?

Ádebiyatlar:

1	Айымбетов Қ.	Халық даналығы.	Н., 1988.
2	Баскаков Н. А.	Қарақалпақский язык.	М., 1951.
3	Дәуқараев Н.	Қарақалпақ әдебиаты тарихының очерктері.	Н., 1977.
4	Мақсетов Қ.	Қарақалпақ халқының көркем ауызекі дүретпелері (сабақлық).	Н., 1996.
5	Regina F.	Companion to folklore.	March 2012, Wiley-Blackwell

¹. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызекі дүретпелері. Пәкіе «Билим», 1996, 70-74-бет.

Teoriyalıq maǵlıwmatlar

Janr. Sózlik mánisi boyınsha *genre* - tır degendi ańlatadı. Kórkem sóz óneriniń rawajlanıwınıń barısında qalıplesken ádebiy yamasa folklorlıq shıǵarmalardıń túrleri. Kóp ǵana shıǵarmalar uqsas yamasa ortaǵ kórkem formalarǵa, tematikalıq baǵdarlarǵa, súwretlew printsplerine (shártlerine) iye boladı. Misalı, batırlıq dástanlar janrı degende kóplegen dástanlarda ushırasatuǵın ortaǵ yamasa uqsas belgilerdi túsınemiz. Turaqlı baslamalar uqsas tematika (batırlıq teması), ortaǵ syujetlik motivler (batırlıq ájayıp bolıp tuwılıwı, ósiwı, at tańlawı, qız izlewı, batırdıń sırtqı dushpanlar menen gúresiwi h.t.b.) batırlıq dástanlarǵa tán janrlıq belgiler bolıp tabıladı.

Variant. Fransuzsha *variante* cózinen kelip shıǵıp, bizińshe ózgermeli degen mánisti ańlatadı. Bir kórkem shıǵarmanıń hár qıylı ózgerislerge iye nusqalarına onıń variantları dep ayıladı. Variantlar túrli jaǵdaylarǵa baylanıslı payda boladı. Avtor óz shıǵarmasınıń jeńillestiriw maqsetinde áwelgi varianttı ózgerтилиwı, oǵan qosımshalar kirgiziwi yamasa bir bóleklerin alıp taslawı mümkün. Bul jazba ádebiyattaǵı variantlardıń payda bolıwı. Variantlar folklorda kóp ushırasadı. Bir ertekti, ańızdı, milti hár ayıwshınıń ózinshe bayanlawı yamasa bir dástandı hár jırawdıń, baqsınıń ózinshe jırlawı nátiyjesinde olardıń túrli variantları payda boladı. Misalı, bir «Alpamıs» dástanınıń kóp ǵana variantları belgili. Olardan Ógiz jıraw, Qıyas jıraw, Esemurat jıraw aytqan variantları basılıp shıqqan. "Edige" dástanınıń Ógiz jıraw, Qıyas jıraw variantları jırıq kórgen.

Improvizatsiya. Latınsha -IMPOVIGO -birden tosınan degendi ańlatadı. Qaraqalpaqsha suwırıp salmay, tókpe degenge tuwra keledi. Kórkem dóretiliwshiliktiń ayırıqsha bir usılı. Belgili bir temaǵa aldın-ala tayarlıqsız birden shıǵarma dóretiliw usılı improvizatsiya degen termin menen júritedi, al improvizatsiya usılı menen dóretiliwshini improvizator dep ataydı. Improvizatsiya usılı kóbinese folklorlıq aytıs janrında ónimli qollanılǵan.

Klassifikaciya. Folklor iliminde teoriyalıq túsiniqlerdiń bir-birine jaqınlıǵı, shıǵarmalardıń uqsas tematikası, kórkem forması, janrlıq belgileri boyınsha jikleniwi klassifikaciya dep atıladı.

Sinkretizm. Áyyemgi grek tilindegi sinkretis-qospaq degendi ańlatadı. Kórkem ónerdiń alǵashqı jámiyetke tán túrlerge bólinbegen bir pütün halın sinkretikalıq óner dep ataydı. Alǵashqı jámiyette muzıka, saz shertiw, qosıq aytıw, ayaq oyını, teatr óneriniń ayırım elementleri qosılıp bir tutas ónerdi payda etken.

Sońın ala bular hár biri óz aldına kórkem óner bolıp ajratılıp keledi. Biraq kórkem sóz óner ele lirika, epos, drama bolıp túrlerge bólinbey bir pütün óner bolıp jasaydı. Misalı, xalıq dástanlarınıń quramında lirikalıq elementler, epikalıq qásiyetler (syujet, personajlar dúzimi), dramalıq elementler (dialoglar, sharayatlardı súwretleytuǵın Ekspoziciyalar h.t.b.) bar. Bulardı kórkem shıǵarmadaǵı sinkretizm dep ataydı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Folklordıń ulıwma qásiyetlerin anıqlap berin.
2. Jámaátlik dóretiliwshilik degen ne?
3. Folklordaǵı variantlar túsiniǵine anıqlama berin.
4. Folklorlıq shıǵarmalardıń tarqalıw usılları.
5. Házirgi zaman folklorına tán belgiler.
6. Qaraqalpaq folklorın janrlarǵa jikleń (klassifikaciya etin), hár janrǵa misallar keltirin.
7. Q. Ayımbetovtıń "Xalıq danalıǵı" hám Q. Maqsetovtıń "Dástanlar, jırawlar, baqsılar" kitapları boyınsha qaraqalpaq folklorın atqarıwshılardıń (jırawlardıń, baqsılardıń) shejire-kestesin dúzin.

§5. Qaraqalpaq xalıq qosıqları

1. *Qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń jıynalıwı hám basırılıp shıǵarılıwı.*

2. *Qaraqalpaq xalıq dástúr qosıqlarınıń túrleri.*

3. *Qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń tárbiyalıq áhmiyeti.*

Tayanış sózler: qosıq, dástúr, miynet qosıqları, muhabbat qosıqları, besik jırı.

Qaraqalpaq awız eki ádebiyatında erte dáwirlerden baslap payda bolıp, xalqımızdın súyip atqaratuǵın dóretpelerine aylanıp kiyatırǵan xalıq qosıqları júdá kóp. Qaraqalpaq xalqı óziniń basıp ótken ómir tariyxında túrli turmshılıq qıymshılıqlardı basınan ótkerdi. Sonıń menen birge, xalıq óziniń abadan, paraxat turmısında iye boldı. Usınday awır jaǵdaylarda hám abadan, paraxat turmısına baylanışlı payıtlarında xalıq túrli tematikalıq baǵdarda qosıqlar dóretti. Tariyxta qaraqalpaqlar erte dáwirlerde kóshpeli, soń orta ásirlerde yarım kóshpeli, yarım otırıqshı turmısı da basınan keshirgen. Xalqımızdın bunday tariyxıy turmısına baylanışlı dala kóshpeli xalqına tán hám otırıqshı xalıqlarǵa tán mádeniyat teńdey boldı. Xalıq óziniń tariyxıy turmısındaǵı jawgershiliklerge baylanışlı, miynetke, xalıqlıq bayramlarǵa baylanışlı tolıp atırǵan xalıq qosıqların dóretip otırdı. Sonıń menen birge, qaraqalpaq xalqı erteden kiyatırǵan óziniń úrp-ádetleri, dástúrlerine iye boldı. Bunday dástúrlerge baylanışlı ájayıp salt-dástúr jırların dóretti.

Qosıqlar qaraqalpaq folklorınıń kúta úlken bólimin quraydı. Qosıqlar hár qıylı tariyxıy hám turmıs sharayatlarına, kewil-keypine baylanışlı dóretdi. Sonlıqtan qosıqtıń tematikası bay, kóp túrli boladı. Qosıq adam tuwılǵannan baslap ómiriniń aqırına shekem ruwxıy azıq retinde xızmet etedi. Adam quwanışlı kúnde qosıq ayıp yamasa tıñlap kewlin kóteredi, shadlanadı, qayǵılı kúnde qosıq penen shırin tarqatadı, qapa kewlin jubatadı.

Qosıqlar óziniń janlıq tábiyatı boyınsha kórkem sóz óneriniń lirika túrine kiredi. Qaraqalpaqlar qosıqqa bay xalıqlardıń biri. "Qaraqalpaqlar sahradaǵı birinshi shayırlar hám qosıqshılar" dep XIX ásirde jasaǵan belgili aǵartıwshı, folklorshı hám tariyxshı alım Shoxan Wáliyhanov (1835-1865) biykarǵı ataǵan emes. Sonlıqtan qaraqalpaq xalıq qosıqları tematikalıq jaqtan ránbáreń hám mazmunlı bolıp keledi. Olarda adamgershilik, azamatlıq, batırлық, muhabbat, miynet temaları sáwlelenedi.

Qosıqtıń sózlik mánisi "Qosıw" sózinen kelip shıǵıp, qosıp ayıw, yaǵnıy sazǵa, namaǵa qosıp ayıw degendi bildiredi. Qosıqtıń tiykarın, tariyxın úyrengen alımlar onıń terminin retinde túrkiy xalıqlardıń kórkem sóz óneri de kúta erte dáwirlerden beri qollanılatuǵının, atap aytqanda Maxmud Qashqariydıń "Türk sözleriniń kitabı" ("Devonu lúgatit türk"), Yusuf Xas Xajibtiń "Baxıtqa baslawshı bilim" ("Qutadǵu bilik") kitaplarında ushırasatuǵının aytadı.

Qaraqalpaq xalıq qosıqların jıynaw hám baspada járiyalaw, olardı ilimiy izertlew keńes dáwirinde baslandı. Bul jumslardı iske asırıwda Q. Ayımbetov, N. Dáwqaraev, N. Japaqov, I. Saǵitov, Q. Maqsetov, Á. Tájmuratov, M. Nızamatdinov, Ó. Erpolatov, N. Kamalovlar xalıq qosıqların jıynaw, járiyalaw hám ilimiy izertlewde úlken miynet etti. Bulardan Á. Tájmuratov revoliyutsiyaǵa shekemgi dáwirdegi xalıq qosıqların, N. Kamalov ullı Watandarlıq urıs jıllarındaǵı, M. Nızamatdinov urıstan keyingi dáwirdegi, Ó. Erpolatov urıstan buringi dáwirdegi xalıq qosıqların arnawlı baǵdarda izertlew júrgizdi.

Ǵárezsizlik jıllarında xalıq qosıqların S. Bawetdinova, házirgi dáwirdegi qaraqalpaq salt dástúr qosıqların S. Qazaqbaevlar izertledi. Sońǵı jıllarda jańa dáwirge baylanışlı dórelgen xalıq qosıqların izertlegen Yu. Paxratdinov boldı. Bul miynetler xalıq qosıqların tereń úyreniwde júdá áhmiyetli. Folikloristler tárepinen jıynalǵan xalıq qosıqları tiykarınan dáslepki shıǵarılǵan kóp

tomliqtıń besinshi toına kirgizilgen. Xalıq qosıqların izertlegen A. Tájimuratov xalıq qosıqların klassifikaciya isleydi. Ol óz klassifikaciyasında xalıq qosıqlarınan, salt-dástúr qosıqların óz aldına bólek alıp kórsetedi. A. Tájimuratov qaraqalpaq xalıq qosıqların mınaday túrlerge bóledi:

1. Miynet qosıqları
2. Muhabbat qosıqları
3. Din iyelerin áshkaralawshı qosıqlar
4. Balalar qosıqları
5. Termeler
6. Tolǵawlar
7. Tariyxıy jırlar

Al, salt-dástúr jırların:

1. Toy jırları: a) toy baslar, b) aytımal, v) bet ashar
2. Muń-sher jırları: a) jılaw-joqlaw, b) sıńsıw, v) háwjar
3. Aytımlar
4. Besik jırı
5. Aytıslar¹

Kóp tomliqtaǵı xalıq qosıqları joqarıdaǵı kórsetilgen klassifikaciya tiykarında izbe-izlikte berilgen. Tiykarında qaraqalpaq xalıq óziniń kúndelikli ómir tirishiligine baylanıslı, kásibine baylanıslı, atap aytqanda, diyxansılıq, mal sharwashılıq, baliqshılıq, ańshılıq hám taǵı basqa kásiplerine baylanıslı qosıqlar dóretti. Xalıq qosıqları tematıkası, mazmunı jaǵınan oǵada bay. Xalqımız bul dóretpelerdi barlıq dáwirde dóretiw menen birge, onı kúndelikli turmısında atqarıp ózi menen barlıq waqıtta alıp júrip búgingi kúnimizge jetkizdi.

Miynet qosıqları. Xalıq qosıqları ishinde miynetke baylanıslı qosıqlar kóplep dóregen. Xalqımız tariyxıy turmısında sharwashılıq, baliqshılıq, diyxansılıq hám basqada kásipler menen

shuǵıllanǵan. Usınday túrli kásiplerdegi qıyınshılıqlar, ondaǵı kásip iyeleriniń óz miynetleri menen hár qanday qıyınshılıqlardı jetip, sol miynet arqasında jaqsı nátiyjelerge erisiwi, bolmasa, qandayda tosqınlıqlardıń, irkinishlerdiń bolıwı, olarǵa kásip iyeleriniń tózimlilik penen shıdam beriwı taǵı basqa jaǵdaylar miynet qosıqlarında anıq sáwlelenedi. Sonday-aq, bul dóretpelerde «Miynettiń túbi ráháu» mánisinde xalıqtıń jaqsı jetiskenliklerdi árman etiwindegi quwanışlı payıtları, olardıń óz kewillerin jaqsılıqtı úmit etiwı menen jubatıwları orın aladı.

Arqası Dawqara, qublası Shımbay,
Eki ortada qos aydadıq bir tınbay,
Sondaǵı ekeniń bir batpan biyday,
Aman qaytıńız ba paznańız sınbay.

Bul qosıq qatarlarında xalıqtıń awır miynetini hám diyxan islege miynetine az haqı alatuǵını aytladı. Bunnan basqada miynetke baylanıslı xalıq qosıqlarında diyxanlardıń atız jumısların islep, ege egiwleri hám miynetine dayıq daqıl alıwı sóz etiledi. Biraq, sonshı miynet islesede isher jarmasında bolmawı, olardıń miynet bahalanbawı qosıq mazmunınan anıq kórinip turadı.

Toń jarmadan arpa jazlıq ektirdiń,
Qolıma bel berip tógin tóktirdiń,
Ámet degen balańızǵa sóktirdiń,
Diyxan ashtan óler boldı qazı iyshan.

Háwızdıń boyları qatara terek,
Diyxan paqırlarǵa shiyrin jan kerek,
Azanda bergeniń jalǵız pátirek,
Diyxan ashtan óler boldı qazı iyshan.

¹ Каракалпак фольклоры. Көп томдық. V том. «Қарақалпақстан» басп. Ноқис. 1989. 16-26.

Bul qosiq qatarlarında da awır miynet sóz etilip, sıqmar jer iyesiniń obrazlıq sıpatı anıq kórinedi. Diyxan jerge iye bolmaǵanlıǵı sebepli ilajsız ózgeniń jerinde jallanıp miynet isleydi. Biraq, miynetine ılayıq haqı alalmay, hátteki isher tamaǵınada jarımaydı hám jábir shegedi.

Miynet qosıqlarınıń baslı teması hadal miynet, kásip-kár, óner, diyxansılıq, sharwashılıq bolıp keledi. Bir qatar qosıqlarda jallanba miynettiń awırlıǵı, jumıs beriwshi mülk iyesiniń ádilsizligi, ashkózligi singa alınadı.

Ala báhár sen qostirdiń arbańdı,
Sáskede keltirdiń suyıq jarmańdı,
Ayında kórmedik maylı sorpańdı,
Diyxan ashtan óler boldı. Qazı iyshan.

Miynet temasına baylanıslı qosıqlar sociallıq turmıstıń real sáwlelendiriwi menen ózgeshelenip turadı.

Diyxansılıqqa baylanıslı xalıq qosıqlarınıń ájayıp úlgisi «Alpamıs» dástanında orın alǵan. Alpamıs Tayshıxan jurtında zindanǵa túsip, eli-jurtınan kóp jıllar ayrılıqta boladı. Jurtında qalǵan perzenti, ata-anaları hám basqalar Ultan tazdan kóp jábir shegedi. Ultan taz Qultay babanı túye baqtırıp, Jádigerdi qoy keynıne saladı. Bunda Qultay babanıń tilinen sharwashılıqqa baylanıslı minaday qosıq aytiladı:

Úrker batsa tárezige tayalar,
Xızmetkerler xan qasınan jay alar,
Qaytarıwǵa mende dárman qalmadı.
Hala, hala sebil qalǵan mayalar.

Alpamısım barda kiygen parshalar,
Úylerge jarasqan altın arshalar.

Qaytararǵa hál-quwatım kelmedi,
Hala hala sebil qalǵan narshalar.

Saǵıńanda Jádigerjan atalar.
Bul sózimde joqtı meniń qáteler.
Qaytararǵa mende belli dárman joq.
Hala, hala sebil qalǵan botalar.

Bunda sharwashılıqtaǵı mal keyninde júrgen adamnıń harıp sharshawı kórinedi.

Sonday-aq, dástanda qoy-qozı keynindegi Jádigerdiń sózi bılay bayan etiledi:

Jetimlikten shargá boldı boylarım,
Atam kelip bolarmeken toylarım.
Qaytararǵa hal-quwatım kelmedi,
Qurrayt, qurrayt sebil qalǵan qoylarım.

Báhár bolsa tawdan aqqan bulaǵım,
Jetimlikten aqpa boldı qulaǵım.
Qaytararǵa hal-quwatım kelmedi,
Qurrayt, qurrayt sebil qalǵan ılaǵım.

Bul qosıq qatarları dástanda Ultan tazdan jábir shekker Jádigerdiń obrazlıq spatına baylanıslı bolǵanı menen haqıyqıy sharwaǵa baylanıslı miynet qosıqlarınıń úlgisi esaplanadı. Jıraw dástanda qaharman obrazların jasawda usınday kásipke baylanıslı xalıq qosıqların sheber paydalangan. Bul qosıq qatarlarında jetimlikten kisi esiginde shopan, padashı bolıp jallanıp talap islegi, miynet adamınıń jábirilenip, azıp-tozıp júriwi, solay bolsada mursh turmıstan óz úmitin úzbewi anıq kórinip turadı.

Muhabbat qosıqları. Xalqımızdın eń súyip atqaratın qosıqlarınıń biri - bul muhabbat qosıqları. Bul qosıqlarında

tiykarinan ashıqtıń júrek sezimleri, yarına bolǵan, ashıǵına bolǵan súyispenshilik sezimleri, sonday-aq, saǵınıshları, yumurlıq házilleri orın aladı. Turmısta óz súygenine jetisiwde tosquinlıqlardıń bolıwı, yamasa, qandayda sebeplerge baylanıslı ashıqlardıń ayralıqlarǵa úsiwı sóz boladı.

Arzıw áylep keldim seniń ózińe,
Qálem qashın totıyaday kózińe,
Bir múriwbet áyleń endi bizlerge,
Úmit bilán seniń yanına keldim.

Kel sáwbet etáli qalı jayda,
Báhib tursalar ahıla oyda,
Sallanıp yurersen tilla sarayda,
Kewlim shiyrin jandın keshmáǵa keldim.

* * *

Suw ishinen saylap alǵan júzigim,
El ishinen tańlap alǵan názigim,
Sen saǵınsań sargaytmaǵıl aq júziń,
Men saǵınsam tez kelegór názigim.

* * *

Qar jawǵanda kelme yarım iz qalar,
Izdi kórip el arası sóz bolar,
Ayralıqta qayrap tisin gez qılar,
Ayaqtı abaylap basagór yarım.

Dushpan kórse aramızdı ayırar,
Biy jay jerde qanatındı qayırar,
Seni maǵan, meni saǵan zar qılar,
Gapılda dushpanlar kórmesin yarım.

Xalıq qosıqlarınıń ishinde **muhabbat qosıqları** kútá keń tarqalǵan. Olardı ashıqlıq qosıqları dep te ataydı. Olarda jas jigiti yaki qızdıń súygen yarına bolǵan tereń, názik, pák sezimleri, hijran-ayralıq dártine gırıptar bolǵan ashıqtıń muń-sher sezimleri beriledi. Sonday-aq súygen yardıń sulıw kelbeti, qáddi-qáwmeti, aqıl-parasatı, joqarı adamgershiligi amaw-táriyip túrinde kóterińki, maqtanishlı sezimler menen jırlanadı.

Jasımnan qosılıp, oynap kúngenim,
Sol ushın sargayıp otqa kúygenim,
Qushaq ashıp, intizar bop súygenim,
Qayda qaldı, xabar bergil aq boz at.

Bul qosıqta jawǵa atlanǵan súygen yarı qurban bolıp, ayralıq otına kúygen basına mishkil túsken opalı qızdıń júrek sezimleri beriledi.

Xalıq arasında házirge shekem "Náyleyin", "Aq boz at", "Aǵları", "Qızlar úyge kir", "Yasha pári", "Dárdińnen", "Aqsıńgıl", "Sáwdigim", "Qız Minayım", "Qarakóz" sıyaqlı ashıqlıqtı jırlaytuǵın qosıqlar keńinen málim bolıp, saxnadı toylarda, ziyapatlarda tez-tez aytiladı.

Tariyxıy qosıqlar. Tolǵawlar dástúri XIX ásirde tematikası hám ideyalıq mazmunı boyınsha tariyxıy qosıqlarda dawam ettirilgen. Olarda xalıq tariyxına baylanıslı úlken waqıyalar, hádiyseler, tariyxıy adamlar hám olardıń iygilikli isleri tuwrılıp, tolıp-tasıp jırlanadı. Qaraqalpaq fólklorında "Qaraqalpaq", "Jen úyge bir beldar", "Márdikar", "Bir álamat zaman boldı", "Bozataw", "Áwezjan", "Eshbay" qosıqları keńinen belgili.

Japakeshler qarsı turıp qozǵaldı,
Paraxat xalıqqa ayaz jar saldı.

Jeti úyge bir adam márdikar aldı,
Xalıqtı tereń oylandırǵan márdikar.

Bul qosıqta 1916-jılı Patsha Rossiyasınıń birinshi jer júzilik urista jeńimpaz bolıw maqsetinde jergilikli xalıqtan front jumislari ushin adamlar alǵanı, bunday mánissiz, yigilikli emes iske xalıqtıń narazı bolıwı hám qozǵalań kóteriwi sıyaqlı tariyxıy waqıya sáwlelengen.

Qaraqalpaq xalqınıń salt-dástúr qosıqları. Qaraqalpaq awızeki dóretiwshiliginiń eń kóp tarqalǵan túri-bul xalıq qosıqları. Olardıń kópshiligi xalıqtıń dúnya tanımı, túsinikleri, turmıs saltı, úrp-ádet hám dástúrlerine baylanıslı dóreydi hám atqarıladi. Sonlıqtan folklordıń bul túrin ilimde turmıs-salt jırları yamasa salt-dástúr qosıqları dep ataydı.

Salt-dástúr qosıqların folklor iliminde tiykarınan eki toparǵa bóledi: dástúr, úrp-ádetlerge baylanıslı qosıqlar hám jıl máwsimlerine baylanıslı qosıqlar.

Qaraqalpaq xalqınıń turmısında hár qıylı dástúrlerge, úrp-ádetlerge baylanıslı qosıqlar kóp bolǵan. Solardan biri qız uzatıw, kelin túsirow máresimleri menen payda bolǵan qosıqlar. Bular sınsıw, háwjar, bet ashar qosıqları.

Sınsıw. Qaraqalpaq xalqınıń dástürinde uzatılıp baratırǵan qız ata-anasın, tuwǵan-tuwısqanların, oynap ósken elin, qurbi-qurdasların qıymay kózine jas alıp, sınsıp jılaytuǵın bolǵan. Usı máresimdi orınlaw waqtında qız tiyisli aytımlardı ayıp jılawı tiyis bolǵan.

Qaladan alǵan shar aynam,
Sındırmay qalay saqlayın.
Aynanayın jan anam,
Aq sútindi qalay aqlayın.
Shalqayıp ósken shańlaǵım,
Buralıp ósken bosǵam,

Tuwısqan-tuwǵan qurbılar,
Xosh bolıńlar kórgenshe,
Eli-jurtım aǵalar.

Bul uzatılıp atırǵan qızdıń xoshlasıwı bolıp tabıladi. Sınsıw qosıqlarında qızlardıń ata-analarına, tuwılǵan eline bolǵan súyiwshilik sezimleri, olardıń ishki dúnyası, qızlardıń názik tábiyatı tereń lirizm menen beriledi.

Háwjar. Qız uzatıw dástúrin orınlaǵanda ayılatuǵın aytımlardıń biri-bul háwjar. Ol da sınsıwǵa usap xoshlasıw motivine qurıladi. Biraq háwjar qosıǵında qızdıń tek xoshlasıw sezimleri beriliw menen sheklenbesten onıń óz táǵdirine narazılıq, ókinish sezimleri de beriledi. Bunıń sebebi ótmishte, urıwlıq-patriarxatlıq dúzimde qızlarda tańlaw erkinligi bolmaǵan, onı erkin qaramastan uzatılǵan. Sonlıqtan háwjar qosıqlarında qızlardıń narazılıq sezimleri kóbirek berilgen.

Óz ákeniń esigi jupar esik háwjar.
Kirsem-shıqsam shashındı sıypar esik háwjar.
Qaynatamniń esigi sheńgel esik háwjar.
Kirsem-shıqsam shashındı júiar esik háwjar.

Salt-dástúr jırlarınıń eski túrlerinen biri-bul joqlaw. Ol jaqın adamlardıń (ata-ana, ul-qız, aǵa-qarındas) ólimin azalap, olardı sońǵı saparǵa shıǵarıp salıw máresimine baylanıslı dóreger hám atqarılǵan. Joqlaw burınları shayırshılıq hám atqarıwshılıq óneri bar hayallar aytqan. Joqlawda ólgen adamnıń jaqsı tárepleri ayılıp, onı kóklerge kóterip maқтаǵan. Sonlıqtan joqlawlarda metaforalar, metonimiyalar, epitetler, teńewler, giperbolalar jıyılıp qollanılǵan. Misalı:

Qarshıǵam (metafora) tústi qalıńǵa,
Ishim bir toldı-aw jalınǵa.-metnoimiya

Jalımın qashan sönedi,
 Keshe ketken beglerim, **-metafora**
 Elge qashan keledi.
 Ağın suwdın ağısı, **-metafora**
 Aq oramal nağısı, **-metafora**
 Qulağımnan ketpeydi-aw,
 Beglerimniñ dawısı.

Bul misalda erinen ayrılıp, ornı tolmas joǵaltıwǵa ushıraǵan qaralı qostardıń tragediyalıq jaǵdayı sáwlelengen. Erin joqlaǵan hayal «arıslandı», «aybatım», «beglerim», «sultanım» sıyaqlı, ulın joqlaǵan ana «qulınım», «botam», «kóz qarashıǵım» sıyaqlı metaforalardı ónimli isletken. Bunday metaforalar joqlawdıń tragediyalıq mazmunın tereńletip, obrazlılıǵın kúsheytip turadı.

Joqlawlar tek marhumlardı sońǵı saparǵa uzatıp salǵan kúni ǵana emes, al onıń qırqı, júzi, jılı sıyaqlı as-abat merekelerinde de aytila bergен.

Qaraqalpaq folklorındaǵı joqlawlar menen qazaq, noǵay, qırǵız joqlawları genetikalıq (kelip shıǵıwı) jaǵınan bir-birine únles bolıp keledi. Sebebi bul xalıqlardıń turmıs saltı, sonıń ishinde marhumdı joqlaw saltı burınları bir-birine jaqın bolǵan.

Házirgi zamanda da marhumdı azalaw máresimlerinde joqlaw aytiladı. Biraq joqlaw aytıwǵa hámme uqıplı bola bermeydi, sonlıqtan onı kóbinese kópti kórgen, til-awzınıń ebi bar hayallar aytadı.

Ulıwma joqlaw ózine tán mazmunǵa, motivlerge, pafosqa hám ırǵaq, uyqas sıyaqlı kórkemlik qásiyetlerge iye xalıq poeziyasınıń janrı.

Toy qosıqları. Salt-dástúr jırlarınıń bul túri xalıq turmısınıń kewilli táreplerinen bolǵan toy máresimi menen baylanıslı. Xalıq úy-shañaraqta júz bergен hár qıylı quwanışlı waqıyalarǵa baylanıslı aǵayın-tuǵan, quda-tamır, dos-yaranlardı shaqırıp toy berip quwanıştı ortaqlasqan. Toy beriw dástúri barlıq xalıqlarǵa

tán ortaqlıq qubılıs. Qaysı bir quwanışlı waqıyanı ruwxıy qádiriy dep bilse, xalıq soǵan baylanıslı toylar bergен. Misalı, qız uzatıw yamasa uldı úylendiriw toyları hár qıylı ózgeshelikleri menen barlıq xalıqlarǵa tán bolsa, tuwılǵan kúndi toy etip belgilew, yubiley toyların beriw kóbirek Evropa xalıqlarına tán bolǵan. Toydıń bunday túrleri XX ásirde baslap xalıqlar arasındaqı qatnasıqlardıń kúsheyiwine baylanıslı Orta Aziya xalıqları turmısına da kelip kirgen. Qaraqalpaqlarda qalıplesken toydıń túrleri tómendegilerden ibarat: ullı bolǵanda toy beriw, besik toy, tusaw toy, súnnet toy beriw, taza qonısqa kelip úyli-jaylı bolıw múnásibeti menen toy beriw, kelin túsiriw, qız uzatıw toyları h.t.b. Hár bir toydıń ózgesheligine baylanıslı toy qosıqları atqarıǵan. Toy qosıqlarınıń ishinde toy baslar hám bet ashar aytımları kóbirek tarqalǵan. Olar házirgi zaman toylarında da aytiladı.

Toy baslar. Toy aytımlarınıń bul túri kelin túsiriw dástúr menen baylanıslı. Kelindi alıp kelgennen soń onı birden úyge kirgizbegen, al tiyisli qádelerin atqarıp bolıp kirgizgen. Bu qádelerdiń biri-toy baslar aytımı. Onı shayırshılıq uqıbı bar adam aytatuǵın bolǵan. Toy baslawshı adam kelinshekti hám omı qasında uzatıp kelgen jeńgelerin awıl-el, toy berip atırǵan úy menen qádeli aytımlar arqalı tanıstırǵan, qostıp atırǵan jaslarǵa jaqsı tilekler aytıp, baxıt-saadat tilegen. Misalı:

Gúl jamılǵan boylarınız,
 Dus kelipti oylarınız,
 Jıynalıptı qoylarınız,
 Qutlı bolsın toylarınız.
 Baǵında búlbil sayrasın,
 Oshaǵında shay qaynasın,
 Qazanında may qaynasın,
 Qutlı bolsın toylarınız.

Bet ashar. Qaraqalpaq xalqında toy aytımlarının biri-bul bet ashar aytımları. Bet ashar kelin túsiriw toydın qádeli aytımlarınan.

Kelin toyda qonaqlar ishıp-jep, oynap-kúlip bolǵan soń toy tarqatıwdıń bir túri retinde bet ashar qádesin jegen. Kelinshekti shımdıqtan shıǵarıp, awıl-elge, qayın ata, qáyın enege, jası úlken, jası kishige tiyisli aytımlar aytıp, iyildirip sálem bergizgen. Bet ashardıń wazıypası jańa túsken kelindi awıl-el, onıń xalqı, túsken úyi menen tanıstırıwdan ibarat bolǵan.

Kelinshek keldi kórińiz,
Kórimligin berińiz,
Qutlı bolsın kelinshek,
Eńkeyip túsken elińiz.
Qolina qolın uslaǵan,
Qálegenine qosılǵan,
Qutlı bolsın kelinshek,
Quwanışlı toyıńız.

Turpatıńa qarasam,
Pákize ǵana boyıńız.
Boynızǵa ılayıq,
Aqıl menen oynıńız.

Bet asharda eidiń itibarlı adamların, jası úlkenlerin úlgi etip maqtaydı, al ayırım adamlardıń minez-qulqındaǵı, júris-turisındaǵı, turmıs qálpindegi kemshilikler yumor-satirahıq súwretlewler arqalı ótkir sıǵa alınadı.

Qawın kórse pıshaqlaǵan,
Aqsha kórse usaqlaǵan,
Araq ishıp, más bop júrip,
Jolda turǵan stolbanı
Qatınım dep qushaqlaǵan,
Sálmen degen qaynaǵań,
Oǵan berin bir sálem.

Bet ashar aytımları házirgi zaman toylarında da dáwir ózgesheliklerin sáwlelendiren halda aytıla beredi. Házirgi zaman

bet asharlarında texnikanıń jetiskenlikleri keń qollanıladı. Misal dawıstı kúsheytip beretuǵın texnika úskeneleri, hár qıylı muzikalıq ásbaplar paydalanıladı. Ayırım jaǵdaylarda bet ashardıń kompoziciyalıq bólimleri arasında muzikalıq pauzalar berilip baradı. Bet ashar aytımlarında xalıqtıń etnografiyalıq tariyxı, didaktikalıq oy-pikiri sáwlelenedi.

Besik jırı

Besik jırı pútkil dúnya xalıqlarında bar. Qaraqalpaq xalqında «háyyiw» dep júritiledi. Dástúrli besik jırına ásirler boyı ayılıp qalıplesken, mazmunlıq-kompazitsiyalıq negizi tolıq saqlanıp ayıladı. Bul jırlar negizinen tikkeley balalarǵa arnalǵan. Jır qurılısında «háyyiw-háyyiw» yamasa «jılama, balam, jılama» sıyaqlı qaytalanatuǵın mativlik shekleri boladı. Besik jırınıń bashı maqseti balanı uyqlatıw, onı tinishlandırıw, balanıń jarqın kelesheğine jaqsı tilekler aytıwǵa qurılıadı. Bala terbetip otırǵan ana besik jırınıń dástúrli sózmasın paydalanadı. Óziniń oy-tolǵanısnı, kúyinish-súyinishin sırtqa shıǵaradı. Bul topardaǵı jırlardı tariyxıy-turmıshıq temadaǵı hám aytıwshınıń jeke ózine baylanışlı bolıp keledi. Tıykarında besikte jatırǵan bala ananıń tilin túsınbeydi, biraq, ananıń súyiwshilik júregin bul ıńıldawlardan sezedi.

Qaraqalpaq besik jırı bul háyyiw aytıw, terbetiw yamasa balanı aldına alıp otırıp bir qalıpte shayqaw degen túsınıktı beredi. «Háyyiw-hayyiw» ózbek xalqında «alla-alla» sıyaqlı qaraqalpaq besik jırındaǵı turaqlı aytılatuǵın orın. Xalıq turmısında besik jırın aytıwshılar tek ǵana analar emes, aqlıǵın jubatqan atalar hám shańaraq aǵzaları barlıǵında orınladı.

Háyyiw-háyyiw qaraǵım-aw,
Ayday bolǵan shıraǵım-aw,
Jurt súymese súymesin-aw,
Ózimniń súygen aydayım-aw.

Meniń qaraǵım toyda eken-aw,
Toyda bolsa toylasın-aw,

Oramalıń joymasın-aw.
Háyyiw. háyyiw. háyyiwimay.

Meniń qaraǵım barında.
Qızıl alma qolında.
Qızlar onıń janında,
Háyyiw. háyyiw. háyyiwimay.

Aynalayın appaǵım-ay.
Qızlar kiygen qalpaǵım-ay.
Qatarıńnan kem bolmay-ay,
Ashılǵay balam bul baxtıń-ay.

Aynalayın qulım-ay.
Qızlar qoyǵan tulım-ay,
Sayraǵan baǵda búlbilim-ay,
Aq tamaǵıń búlkildep-ay.

Xalıq dóretiwshiligi (folklor) balalardan baslanadı. Ayırım shıǵarmalardıń payda bolıwına balalar da qatnasıwı múmkin. biraq balalar folklorın kóbinese úlken adamlar dóretedi. Balalar folklorına tiyisli ertekler, ańızlar, áńgimeler, qızıq syujetli, tili jeńil, túsiniwge ańsat, balalar qosıqları bolsa uyqasları kelisken, yadlawǵa qolay bolıwı kerek. Balalar shıǵarmaları mazmunı, tárbıyalıq qásiyetke iye bolıp keledi. Olar balalardıń oy-órisin, sana-sezimin ósiriwde, tábiyat hám jámiyet tuwralı túsiniklerin tereńletiwde, tilin jatlıqtırıp, adamgershilikke tárbıyalawda úlken áhmiyetke iye. Ayırım qosıqlardıń payda bolıwı hám tarqalıwı analardıń bóbekti besikke bólep terbetip, oǵan arnawlı aytım-lar aytıwı menen baylanıslı.

Háyiw. háyiw aq bópe,
Aq besikte jat bópe,
Qonaq keldi qoy soydıq,
Qoy piskenshe jat bópe. -
Háyiw. háyiw. háyiwim-ay.

Alla berdi alsın dep,
Alǵanda qollar talsın dep.
Súygende miyri qansın dep.

Analardıń tilinen ayılatuǵın bunday mazmundagı shıǵarmalardı besik jırı dep ataydı. Besik jırları jeńil namalar menen bir bapta besik shayqaǵanda ayıladı. Bul uyqınıń qurısı tutup turǵan náresteni tez uyıqlatıwǵa tásirin tiygizgen. Besik jırlarına ananıń óz perzentine bolǵan tereń súyiwshilik sezimleri sińdirilgen.

Balalar folklorı

Balalar qosıqlarınıń bir toparı balalardıń oyın waqtında dóreydi hám atqarıladi. Mısalı, "Áwelemen, dúwelemen", "Hákke qayda". "Soqır teke" oyınların oynaǵanda dástúrli aytım-lar ayıladı.

Balalar qosıqlarınıń kópshiligi soraw-juwap, dialog formasına qurılǵan. Jetekshi sorawlar beriledi, olarǵa juwaplar beriledi. Bul usıl balalardıń logikalıq oylaw qábiletin ósiriwge járdem beredi. Mısalı, "Hákke qayda" oyın-qosıǵın alıp qarayıq:

Hákke qayda?	- Kimler ushın?
Uyasında.	- Begler ushın.
Ne islep atır?	- Beg nesin beredi?
Keste tigip atır.	- Altın pıshaǵın beredi.
Kestesi qanday?	
- Alaqanday.	

Shıǵarma usılay soraw-juwap formasında dawam etip kele beredi. "Túlkishek", "Ilá tıyeler, tıyeler" qosıqları da dialog formasına qurılǵan.

Balalar qosıqlarınıń bir toparı ótirik óleńlerden ibarat. Atamasınıń kórsetip turǵanıday bul qosıqlardıń mazmunın shıńlıqqa sıyıspaytuǵın ótirik sózler quraydı. Aytıwshınıń sheberligi onıń lapǵóylik uqıwı menen bahalanadı. Mısalı:

Tuttım bürgeñin anasın,
 Tutqa bayladım tanasın,
 Qosqa qostım jup tanasın,
 Jer súdigar etpedim be?
 Bir bürge tepti dizeme,
 Keldim altı ayda özime,
 Inanbas adam sözime,
 Altı ay kesel jatpadım ba?

Ötirik öleñlerdiñ tiykarǵı maqseti balalardı aldaw emes, al olardı lapǵóylik jolı menen kúldirip, kewillendiriw bolıp esaplanadı. Giperbolalıq súwretlewler ótirik öleñlerde kóp qollanıladı.

Balalar folklorına sonday-aq balalar turmısın sáwlelendiretuǵın ertekler, qızıqlı ańızlar, mifler kiredi. Sonıñ menen birge balalar folklorına jańıltıwshılıq, jumbaqlardıñ, naqıl-maqallardıñ balalardı biyimlestirilgen ayırım túrlerin jatqarıwǵa boladı.

Balalar folklorı házirgi zamanda da rawajlanıp barmaqta. Mekteplerde, balalar baqshalarında hár qıylı hárezketshen oynlardıñ cenariyleri dúzilip, olar xalıq dóretiliwshiligi usılma kúta jaqın. Mısalı, mekteplerde álipbe bayramlarında ayılatuǵın qosıqlardı naǵız balalar qosıqlarına jatqarıwǵa boladı.

"A" degenim Alım,
 Háriptiñ bárin biler,
 "B" degenim Bazar,
 Qátesiz etip jazar.

Bunday qosıqlardıñ variantların hár mektep ózinshe dúzip ala beriwı múmkin.

Juwnaqlap aytqanda balalar folklorı balalardıñ sırtqı ortalıq haqqında túsiniqler, kórkem-estetikalıq kózqarasların qalıptestiriwde áhmiyetli orın tutadı.

Ǵárezsizlik jıllarındaǵı xalıq qosıqları

Ǵárezsizlik algannan keyin xalqımız ózleriniñ folklorǵa bolǵan qızıǵıwshılıǵın hám folklorlıq dóretiliwshiligin jańa dáwir epkini menen ádewir dárejede rawajlandırıp jibergenliginiñ guwasımız Toy-mereke erkinligi, xalıqtıñ jańa zamanǵa say hár qıylı bázimleri, úrp-ádetleri, salt-dástúrleri, ırımları, quda túsıw, qız uzatıw, bala úylendiriw, bet ashar, aytımlardıñ túrleri, kúldirgi áńgimeler, ápsana, ańız, ráwiyatlar, házil –dálkek, basqılar, jetke toparlarda dóretilgen qosıqlar, qullası folklordıñ ǵárezsizlik jıllarında rawajlanıp atırǵan kóp ǵana janrları, túrleri zaman talabına juwap bererliktey úlken bir xalıqlıq miyrastı payda etti.

Ǵárezsizlik – erkin jasaw,erkin hárezket etiw,erkin dóretiliwshilik etiw zamani bolǵanlıqtan xalıq ishinen shıqqan talant iyeleri burınǵı qaraqalpaq xalqınıñ kórkem awızeki dóretpeleri tiykarında jańa dáwir epkini menen folklordıñ kóplegen janrlarına , túrlerine jańasha baǵdar engizdi. Zamanagóy obrazlardı, tiplerdi jaratti. Ásirese xalıq qosıqları úlken pát penen rawajlandı. Ádette ,folklor dóretpeleri awızsha dóretilip, awızsha taratılıp , atqarılıwıda awızsha boladı. Al, jańa zamanda folklordıñ jazba túrdegi variantları da payda boldı.

Xalıq qosıqlarınıñ kópshiligi paxta terimine baylanıshı shıqqan. Jıyn –terim mapazında xalıq baylıǵın zaya etpey jıynap alıw ushin studentlerdiñ hám basqa da kásip iyeleriniñ kómeginen paydalanıladı. Mısalı:

Azan menen juwıramız atızǵa
 Tabılmaydı paxta satıw qarızǵa
 Tap boldıq biz Mátim degen jawızǵa
 Endi kún kórisler qalay boladı.

Tañ azannan ornımızdan turamız
 Muzday suwǵa bet-qollardı juwamız

Joq paxtani biz qayaqdan tawamiz
Studentler halı qalay boladı.....

Bul qosıqta studentler ózleri kómekke bargan jerdegi jaǵdaylardıń tómen ekenligine ókinish bildiredi.

Teoriyalıq maǵlıwmatlar

Didaktika. Grek tilindegi didaktikos degen sózden alınıp, úlgili, Sabaq alarlıq degen mánisti ańlatadı. Folklorda hám jazba ádebiyatta kóp ǵana shıǵarmalar didaktikalıq mazmunǵa, yaǵnıy aqıl-keńes, úgit-násiyat mazmunına iye boladı. adamlardı miynet etiwge, ádep-ikramlı, İnsaplı bolıwǵa, nadanlıqtan qutılıp bilim alıwǵa, jaqsılıq penen jamanlıqtı, hadal menen haramdı ayırıwǵa shaqıradı, úgitleydi. Qaraqalpaq xalıq poeziyasında termeler, tolǵawlar, bet ashar qosıqları h.t.b. xalıqtıń didaktikalıq oy-pikirin sáwlelendiredi.

Etnografiya. Grek tilindegi etnos-qáwim, xalıq, grafo-jazıw degen sózlerden kelip shıqqan. Terminologiyalıq mánisi boyınsha xalıqtıń úrp-ádetlerin, salt-dástúrlerin, turmıs hám mádeniy ózgesheliklerin úyrenetuǵın ilim degendi ańlatadı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Miynet haqqında qosıqlardıń tiykarǵı mazmunı nelerden ibarat?
2. Muxabbat tawralı qosıqlardıń ideyası hám su'wretlew baǵıtı?
3. Salt-dástúr jırları qanday jaǵdaylarda payda boladı hám atqarıladı?
4. Salt-dástúr jırların túrlerge jikleń.
5. Joqlaw ayımlarında adamnıń qanday ruwxıy jaǵdayları sáwlelenedi?
6. Bet ashardıń turmıshıq wazıypası qanday?
7. Toy qosıqları qanday mazmunǵa iye boladı?

8. Hávjar, joqlaw, bet ashar qosıqlarında xalıqtıń qanday ózgeshelikleri sáwlelenedi?

9. Házirgi zaman bet asharlarınan bir neshe úlgiler toplan hám olarǵa didaktikalıq, etnografiyalıq tallaw jasań.

8. Salt-dástúr jırlarına su'wretlew quralları boyınsha tallaw jasań.

		Ádebiyatlar:	
1	Мақсетов К.	Қарақалпақ халқының көркем аңыз екі доретпелери(сабақлық)	Н., 1996
2	Ю. Пахратдинов., Д. Пахратдинов	Гәрезизлик жылларындағы халық қосықлары	Н. 2014
3	Regina F.	Companion to folklore	March 2012, Wiley-Blackwell

§6. Aytımlar

1. *Qaraqalpaq folklorında aytımlardıń jıynalıwı hám izertleniwı.*

2. *Awırıwdı emlewde qollanılatuǵın aytımlardıń túrleri.*

3. *Aytımlardıń xalıq ómirinde tutqan ornı.*

4. *Sóz qúdiretine iseniwden kelip shıqqan «pátiya», «algıs» tın formaları.*

Tayanış sózler: Aytım, bádik, gúlápsan, yaramazan, pátiya, algıs.

Aytımlar awırǵan adamlardı sawaltıw ushin ayılatuǵın diniy qosıqlar bolıp tabıladı. Bularǵa bádik, gúlápsan qusaǵan túrleri kiredi. Bul qosıqlardıń arnawlı aytıwshıları bolǵanı. Qaraqalpaq ádebiyatınw iliminde bul janrlardı izertlew N.Dáwqaraev¹, Q.Ayımбетов², Q.Maqsetov³, M.Nizamadinov⁴, K.Allambergenov⁵ lardıń ilimiy izertlew jumıslarında sóz etildi.

Aytımlardı Q.Ayımбетов «adamaǵa bádik jarası shıqqanda eski waqıtlarda xalıqtıń emlew ushin aytqanlıǵın»¹ óziniń miynetinde keltirip ótedi. Belgili tyurkolog N.A.Baskakov ta «Bádik, gúlápsan aytımların balalarǵa qurózek yamasa qızılsha shıqqanda ayılatuǵın bolǵan»² - dep kórsetedi.

Xalıq erte zamanda eski din boyınsha hár qanday janlı janıwardıń, hár túrli jaqsılıq-jamanlıqtıń «iyesi bar» dep túsingen. Olardı kórkem sóz benen kóndiriwge, zıyansız etiwge, miyrimli, paydalı etiwge boladı, bulardıń ayırmaların oyın-kúلكi menen, házil-

dálkek sóz benen, birewlerine jalınıw, tileniw jolı menen kóndiriwge boladı dep isengen.

Bádik, gúlápsan awırǵan adamlarǵa ayıladı. Awıldıń qız-jigitleri keshte jıynalıp awırıwdı ortaǵa alıp otırıp aytqan. Aytqanda jigitler bir tárep, qızlar bir tárep, qarama-qarsı otırıp aytqan. Biraq, sońǵı dáwirlerge kelip xalıqtıń jámiyetlik sanası ósiwi menen bunday iseniw, diniy inanımдар óz-ózinен kúshin joytqan. Biraq, xalıq bul inanımдаǵı bádik, gúlápsan qosıqların oyın zawıqlarda aytatuǵın aytıslarda qollanıw menen házil-dálkek retinde qollanılgan. Bul xalıq qosıqları búgingi kúnimizge aytıs formasında jetip keldi. Sebebi, sońǵı dáwirlerge kelip bádik, gúlápsanlar aytıs janına tolıq ótip bolǵan edi.

Jigitler toparı:

Bádikti basla deseń baslay keldik,

Basına jasıl shekpen taslay keldik,

Usı jaqta bir bádik bar degen soń.

Sol bádikti quıwdı xoshlay keldik.

Qızlar toparı:

Bádikti basla deseń baslay keldik,

Basına jasıl shekpen taslay keldik,

Bádiktiń kóshpesine qoyamızba,

Bádiktiń oń qolman uslay keldik.

Bádiktiń «kósh- kósh» dep baslanıp «kósh- kósh» dep ayaqlanıwı bunday qosıqlarda kóp ushırasadı. Bul adamlardıń awırıwdı bezdirip kóshire alamız degen túsiniginen kelip shıqqan. «Kósh- kósh» degende tawlarǵa, quyınǵa, shopanǵa, gón qıslawǵa, gúdice, shayanǵa, azan menen shaqırǵan qorazǵa, suwlıq tiymegen taylarǵa, sarı ayaq marqaǵa, qazan qırǵan qırǵışta, ótirikshi ósekke t.b. kósh dep tilek tileydi. Bádik, gúlápsanlar dóretken xalıq ózleriniń turmıs tirishiligindegi barlıq kásipte

¹ Н.Дәуқараев. Таңдамалы шығармалар жыйнағы. Нөкіс-1977 ж. 131-132 б. II том.

² Қ.Айымбетов «Халық даналығы» Нөкіс-1968ж. 46-54 б.

³ Қ.Мақсетов. «Қарақалпақ фольклоры» Нөкіс-1979 ж. 132-143 б.

⁴ «Қарақалпақ фольклоры», Нөкіс-1982-ж., XI т. 249-б.

⁵ К.Алламбергенов. «Қарақалпақ әдебиятында айтыс» Нөкіс-1989ж. 74 б.

¹ Қ.Айымбетов. «Халық даналығы» Нөкіс-1968ж. 54 б.

² Н.А.Баскаков «Қарақалпақ тили» I том Москва-1951 ж. 7 б.

körsetedi. Bul haqqında M.Nizamatdinov: «Bádik aytısında qaraqalpaq xalqınıń ertedegi turmıs tirishiligi, kásibi anıq sáwlelenedi. Xalıqtıń diyxansılıq kásibi menen shuǵıllanǵanlıǵı: «Kóshermedi bul bádikke biyday bersem», «Aq biydaydan ayrılǵan topanǵa kósh», «Berer edim diyxanlarǵa qosqa qos dep», «Alma jegen jigitten qalma bádik» t.b. mal sharwshılıǵı kásibi menen shuǵıllanǵanlıǵı: «Shubar attıń sawrısı tostaǵanday», «Sarı eshkiniń terisin uwalayman», «Otlı-otlı jerlerge jaysañ bádik», «Qayshı qulaq arǵımaq taylarǵa kósh», qol ónermentshiligi menen shuǵıllanǵanlıǵı: «Basına toytarmalap shege qaǵar», «Moynına sıńǵırlatıp qońıraw taǵar» t.b. qosıq qatarlarınan anıq kórinedi»¹. Solay etip, bádik, gúlápsanlar dáslep ecki shaman dını dástúrlerinen kelip shıqqan. Joqarıda ayıp ótkenimizdey, bul aytımlar bergi dáwirlerge kelip xalıq óziniń oyın-zawıqlarına aylandırǵan. Bul tiykarınan awızeki ádebiyattaǵı, aytıslarda házil etip basqılasıw ushın júdá qolay kelgen. Bunı mına misallardan anıq kóriwge boladı.

Jigit: Hlaw bádik bolsań ózime kósh,
Ózimniń bes altı awız sózime kósh,
Onnan jaylaw tappasań men aytayın,
Qızlardıń jawdıǵan kózine kósh.

Qız: Bádik kóship baratır ekesine
Eshki arıǵın bildirmes tekesine
Jáne kósher jerińdi men aytayın
Barda jabıl jigittiń shekesine.

Bunda eki táreptiń de házil dálkek etip aytqan sózleri anıq sezilip turadı.

Ulıwma aytqanda, bádik, gúlápsan aytısında eski kóp qudayǵa sıymıw inanımına baylanıslı payda bolǵan aldap-arbaw, jalıp-jalbarıw, abay etip qorqıtıwlarǵa qaraǵanda, jaslardıń óz-ara oyın-kúlki, házil keshesine aylandırǵanlıǵı jónindeǵı ideya basım keleđi¹.

Yaramazan, porxan aytımları, algıs hám pátiyalar. Yaramazan xalıq turmısına sıńıp ketken, adamlardıń qayır-saqawat, saqiyligın sinaytuǵın, dın hám turmıs haqıyqatlıǵın birlestiretuǵın, adamlar ushın jaqsı tilekler menen tolı ayım. Porxan aytımları: zikir salıw, söz qúdiretine árwaqlar, áwliye, pirlerge súyenip awırıw dıenedegi kesellikti shıǵarıw ushın aytilatuǵın sózler.

Aq pátiya, algıs alıw xalıqtıń morallıq kelbetine ásirler boyı sıńǵanlıǵı sonshellı, bul minez-qulıqtıń normasına aylanǵan. Pátiya beriw, algıs aytıw adamlar ushın eń jaqsı islerdiń nátiyjesi.

Yaramazan aytımlarınıń túrleri kóp. Olardıń tiykarǵı mazmunı jaqsı tilekler menen tolı. Solardıń ishinde adamlardıń bayıwı, perzentli bolıwı, oylaǵan tilekleriniń orınlanıwı negizgi baǵdarın quraydı. Úydiń iyesi shıǵıp bir nárse ákelgenge shekem olar yaramazan aytadı. Ákelgen zattı algınnan keyin olar pátiya beredi.

Yaramazan ayta keldim esigińe,
Qoshqarday ul bersin besigińe,
Taǵısin taǵı bersin nesiybeńe,
Musılman úmmetine yaramazan.

Yaramazan salt-dástúr boyınsha oraza ayında keshte ayıladı. Onı jaslar yamasa amawlı yaramazanshılar el aralap júrip hár shańaraqtıń esigi aldına kelip aytadı. Tiykarınan yaramazan aytıw dástúri qaraqalpaq xalıq arasında islam dını menen birge taralǵan. Sonıń menen birge yaramazanda eski diniy inanımınlar júdá kóp ushırasadı. Xalıq baqsılarınıń qosıq atqarıwda kókke, pirlerge

¹ «Қарақалпақ фольклоры», Нокис-1982-ж., XI т. 22-б.

¹ Сонда, 20 б.

siyiniwi menen «allağa», «qudayğa», «payğambarlarğa», «áwliyelerge» siyınğanı sıyaqlı yaramazanshılarda dinnin dástúrin qatar aytadı. Yaǵnıy, eski diniy inanımlar hám islam diniy inanımları qatar orın aladı. Yaramazannın mazmunı tiykarınan tolıǵı menen tilek-alǵıslardan ibarat. Bul aytımın baslanıwınan-aq «Yaramazan ayta keldim esigiñe, Qoshqarday ul bersin besigiñe» dep shańaraqqa ul perzent tileydi. Xalıq awız ádebiyatındaǵı ertek, dástanlar hám basqada epikalıq janrlardıń syujetlik qurılısı batır baladan, bolmasa batırdıń káramatlı túrde dúniyaǵa keliwinen, biyperzent ata-analar alladan perzent tilewi, áwliyelerge tınewi, pirlerge siyiniwi arqalı tilegi qabıl bolıp, batır perzenttiń dúniyaǵa keliwi menen mativlik ózgeshelikte baslanadı. Xalıq ózi dóretken awız eki ádebiyatında eń aldǵı menen xalıqtıń arzu-ármanın sáwlelendiredi. Mine, usınday xalıq ármanlarınń biri shańaraqta ul perzenttiń dúniyaǵa keliwin, sol shańaraqtıń dawamshısı, rawajlandırıwshısı sıpatında ekenligin árman etedi. Bunday tilek yaramazannında baslanıwında kompazitsiyalıq jaqtan jaqsı ornalastırılǵan. Bunnan basqa yaramazanda shańaraqtıń bay bolıwı, dasturxannıń bereketli, tógin-shashınlı bolıwı hám taǵı basqalar tilek formasında aytıladı.

Minaw úydiń esigi erbenedi,
Tórinde altın besik terbenedi,
Besik terbetken appaq jeńgem,
Yaramazan aytıwshıǵa ne beredi.

Hawada eki qoshqar dúgisedi,
Bay menen báybishe keńesedi,
Bay ata qoshqar bersek neter, deydi,
Báybishe oramal-sharshı jeter, deydi,

Yaramazan ayta-ayta hesh boladı,
Hár úyde bunsha tursam kesh boladı,

Dáwletli adam kóp malǵa dus boladı,
Ya, Muhammed ümmetiñe yaramazan.

Yaramazannıń usınday túrli variantları xalıq arasında kóp ushrasadı. Onda kórkem teńewlerge, epitetlerge bay, eń baslısı xalıq árman etken jaqsı tilekler orın aladı. Bul aytımınń pátıyası da óz aldına qosıq formasında boladı.

Asıń, asıń, asıńa,
Bereket bersin basıńa,
Bódenedey jorǵalap,
Qırǵawılday qorǵalap,
Qıdır degen atańız,
Ózi kelsin qasıńa.

Ulıwma yaramazan búgingi kúnde de xalıq arasında oraza ayında jas balalar tárepinen kóplep aytıladı.

Shaman dininiń belgilerinen esaplangan porxansılıq Orta Aziyanıń basqa xalıqlarındaǵıday qaraqalpaqlar arasında erteden taralǵan. Porxanlar qolına qobızın alıp yamasa qamshı menen awırıwǵa qarata qáhárli kórinis penen arwaqların, pirlerin shaqırınaday aytımlar aytqan:

Suw atası Sulayman,
Sennen mádet tileymen,
Kerege boylı ker jılan,
Kerile bermey kel berman.
Qum ústinde Qádirimbet,
Jol ústinde Aymaǵambet,
Tas qalada Sasmámbet,
Keleǵoy piyrim keleǵoy.

Awırıwdı emlewde “ushıq”, “ushıq”, “ushıq” dep aylandırıwlar pirlerge siyiniw, sóz qúdretinen paydalanıw áhmiyetli bolǵan:

Úyekenin túbinen,
 Úyirip alǵan qobızım,
 Qaraǵaydıń túbinen
 Qayırıp alǵan qobızım,
 Úsı palım kelmese,
 Aytqan sózge eńbese,
 Qulaǵıńdı burayın.
 Kóterip jerge urayın.
 Aydan bolja dáw qolla.

Sonday-aq, qurt shaqırıw, qamshılaw aytımınan burın da keń qollanǵanlıǵı maǵlıwmatlarda bar. Aytımardıń jáne kóp tarqalǵan túrlerinen biri - alǵıslar, pátıyalar. Túrmista bul aytımınan ornı áhmiyetli. Apiwayı misal kúnde awqatlanıp bolıp pátıya islenedi. Bul dástúrler xalqımızdıń ólmes miyrası bolıp qalǵan.

Qaraqalpaq xalqının ózine tán ózgeshelikleriniń jáne biri olardıń kúndelikli turmısımızda elege shekem paydalanıp júrgen alǵıslarında kórinedi. Bular tutası menen ishki ruwxıy psixologiyalıq keshirmelerdi sırtqa shıǵarıp, islegen jaqsılıǵı ushın sherigine óz kowilin (minnetdarshılıǵın) bildiriw maqsetinde qollanıladi. Olar kóbinese qol jayıp, pátıya beriw túrinde ámelge asırıladi. Qandayda bir óner úyreniwshı ustazınan pátıya almastan sol kásiptiń nanın jewge batına almaydı. Ahs saparǵa atlanbaqsı bolǵan jolawshılar sol eldiń jasúlkenleriniń pátıyasın alıp jolǵa shıqqan.

Pátıyalar (alǵıs) poeziya túrinde de ushırasadı. Sonday aq, uyqaslı proza túrinde de keń taralǵan. Onıń avtorı hár bir pátıya beriwshı adam bola aladı.

As qayırıw, pátıya eki baǵdarda ámelge asıwın eslep ótiwimiz kerek. Birinshi, túrkiy xalıqlardıń ata-babalardan kiyatırǵan ózleri dóretken pátıyaları menen alǵısları, ekinshisi, islam dininiń tásirinde xalıq arasına taraǵan qurannan suwreler oqıp atqarılatuǵın pátıyalar. Bulardıń ekewinde de xalıqqa, jámiyetke yaqı jeke

adamǵa zıyan keletuǵın nárseler joq. Kerisinshe, dástúr bolıp ketken duwalar oqıladi da pátıya qılınadı. Úsi dástúrdiń ornlanıwı menen adamlar ózin jeńil sezedi, qanaatlanıwshılıq sezimin payda etedi, adamlarda qandayda bir jaqsı tileklerge sharlawshılıq payda boladı. Táǵdirge, ómirge ırzashılıq, jaqsı arzuılar menen jasav isenimi payda boladı.

Awqat jep bolǵannan keyin oqılatuǵın pátıyalardıń túrleri kóp. Olardan geyparaların misal retinde esletip ótiwge boladı. Geyde tek ǵana “áwmiyin” dep qol kóteriledi de qoyadı, geyde minaday sózler qol jayıp ayıladi. “Áwmiyin jarlıqet, qabilet, baq hersin báleńnen saqla”, “Áwmiyin toy bolsın, waqtı xoshlıq bolsın”, “Áwmiyin amanlıq bolsın, tınıshlıq bolsın” t.b. Geyde úlkenirek awqat asılsa jep bolǵannan keyin “áwmiyin” ayılıp, ata-babalardıń árwaqlarınıń húrmetine qurannan suwreler oqıladi, suwreler oqılıp bolǵannan soń “áwmiyin ayılıp”, óz tilinde “tiye bersin ureylerine”, “iymanı joldası bolsın”, “jayı jánnette bolsın” degen sózler ayılıp qol kóteriledi. Geyde jası úlken adamlar menen toy, mereke, lazımda ushırasıp qalǵanda da olar “izzeti abıray, abıraydan ayırmaǵay, allaxu akbar” dep qol kóterip pátıya qıladi. Bunıń bári jaqsılıqqa. Xalqımız arasında da “alın alma duwa al” sıyaqlı úgit násiyatlar bar:

Maǵan bas qoydıń
 Saǵan bolsın uzaq ómir,
 Maǵan berdiń jawırın
 Aman bolsın awılıń,
 Maǵan qoydıń toqpaq,
 Saǵan bolsın tuwrı soqpaq,
 Maǵan qoydıń qabırǵa,
 Saw bolǵaysań barqulla.

yaki:

Úyın alai oy bolsın.

Qorañ tolı qoy bolsın.

Ishkeniñ qatıq bolsın.

Nesiyben artıq bolsın.

Otırğan jeriñ orda bolsın

Baırğan jeriñ báhár bolsın.

Pátiya sózi arab tilinen alıngan bolıp, hár bir insańa beriletuǵın jaqsı tilek, jaqsı niyet insannıń arzu-ármannarınıń ámelge asıwınıń birden-bir tiykari sıpatında qabıl etiledi. Pátiyanı qurılısına qaray tómendegishe bólip qarawǵa boladı.

1. Toyǵa baylanış. 2. Kásipke baylanış. 3. Oraz a yındaǵı pátiya.

1. Toyǵa baylanışlı pátiya-tiyyarman eki jastıń qosılıwı, shańaraq tiklew, besik toyı, múshel toyları, sunnet toyları h.b. da usınday quwanışlı waqıtlarda bolatuǵın toylarda jaqsı tilek penen jası úlkenler tárepinen pátiya beriledi.

2. Kásipke baylanışlı pátiya- kóbinese ustaz tárepinen beriledi. Ustaz tutınǵan shákirt ustazdıń pátiyasına sazawar bolmaǵansha ózi iske qol urmaydı.

3. Oraz a yına baylanışlı pátiya- «Awız ashar» dástúrinde orazashılardı shaqırǵan úyge, yaǵmıy jaqsı, mazalı taǵamlar tayarlaǵanı ushın sol úydiń iyelerine, shańaraqqa jaqsı tilek pátiya beredi.

Algıs ta pátiyanıń bir túri esaplanıp, onda tiyyarman bir-birewge doslıq qatnas penen islengen miynetlerdiń juwmaǵı, xızmeti, adamgershilik qásiyeti, ádep-ikramlılıq, bir-birewge húrmet kórsetiw h.b. da insannıń unamlı qásiyetleri sóz etiledi.

Házirgi waqıtta hár bir insan eldiń abadanlıǵı, paraxatshılıǵı, Watanǵa sadıqlıǵı, doslıǵı, hadal miyneti, awızbirshiligi menen ózleriniń júrek tórinen shıqqan jaqsı tileklerin keleshek áwladqa tilemekte.

Algıslarǵa misallar: Baxıtlı bol, kóp jasañ, miynetiniń, bal, shaǵanıń ráhátin kór, bereket tabıñ, táwir bolıp ketiñ, ómir jas menen bergen bolsın, alla yar bolsın, oynap-kúlip júreber, aldımızda aman bolıñ, júzińizden kúلكi arımasın, toylar toylarǵa tutassın, jolıńz bolsın, mártebeniz bunnan da bálent bolsın, bereket tap, izzet-abırayınan ayırmaǵay h.t.b.

Aytım- eski janr bolǵanı menen turmısımızdaǵı ornı oǵadı úlken. Keleshek áwlad jası úlkenlerdiń pátiyasın, duwaların esitip kamalǵa keledi. Sóz qúdretine elede iseniwshilik bar. Xalqımızdıń kóp sanlı duwaları, aytımları, úrp-ádet dástúrlerin, diniy túsiniklerin elede izertlew, olar haqqında durıs pikir júritip, tallaw jasaw zárúr.

Ayrım orınlarda házirgi kúnde de porxansılıq, táwipshilik túsinikleri bar. Yaramazan dástúrine kelsek, kishkene balalar hár oraza hayt bayramında aytadı. Albette, zaman talabına say ayırım ózgerislerge ushıraǵan. Degen menen xalqımız arasında janlı jasap kiyatır.

Ulıwma aytqanda, folklorımız - xalqımızdıń bahalı dóretpeleri bolıp, onıń tawsılmas ǵáziynesi esaplanadı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Aytımlar burın hám házirgi dáwirde.
2. Bádik, gu'lapsan nege ayıladı.
3. Yaramazandı házir kimler aytadı.
4. Porxansılıq, zikir salıw, árwaq shaqırıw, pirlerge siyınıwdıń qanday túrleri bar.
5. Átiya qanday áhamiyetke iye.

Ádebiyatlar:		
1. Айымбетов Қ.	Халық дапалығы.	Н.,1988.
2. Баскаков Н.А.	Қарақалпақский язык.	М.,1951.
3. Дәўқараев Н	Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклері.	Н.,1977.
4. Максетов Қ.	Қарақалпақ халқының көркем аўызекі дөретпелері(сабақлық).	Н.,1996.
5. Максетов Қ. Тәжимуратов Ә.	Qaraqalpaq folklori (sabaqlıq).	Н.,1979.
6. Regina F	Companion to folklore	March 2012. Wiley-Blackwell

§7. Qaraqalpaq xalıq aytısıları

1. *Aytıslardıń payda bolıw derekleri.*
 2. *Qaraqalpaq folklorında aytıslardıń jıynalıwı hám izertleniwı.*
 3. *Qaraqalpaq folklorındaǵı aytıslardıń túrleri.*
- Tayanış sózler: aytıs, qız-jigitler aytısı, sheshsenler aytısı, shayırlar aytısı.*

Aytıs - sheshenler aytısı, qız-jigit aytısı (juwap), shayırlar aytısı bolıp bólinedi. Poetikalıq sóz benen sóz jarıstırıp aytısı kásip qılıp júrgen adamlar bolǵan. Ayırım sheshen adamlar sheshenlik sóz kúshi menen daw pitkeren, toy baslaǵan, eldi jarastırǵan. Bular sóz ónerin súygen dılwar adamlar bolǵan.

Sóz sheberi sheshenler xalıq dóretpeleriniń barlıq túrinen, ásirese, naqıl-maqallardan, xalıq qosıqlarınan sheber paydalangan. Solar arqalı ózleriniń sóz sheberligin jetistirip otırǵan. Xalıq ómiriniń ózgeriwı menen sheshenlik sóz jarıstırıw kem-kem basqa formaǵa ótken, soń qalıp ketken. Qaraqalpaqlarda xalıq mádeniyatınıń sol burınǵı dáwirdegi talabına ılayıq óz zamam ushin kerek bolǵan. Ilımpaz N.Dáwqaraev aytıslardı folklordıń lirikalıq janrları ishinde qarastırıp, ayırıqsha juwap aytıslarına úlken dıqqat awdardı. Aytıslardı janrlıq jaqtan klassifikaciyalaw máselesi eń dáslep N. Dáwqaraev hám Q.Ayımbetovlar miynetlerinde kórinedi. Ilımpazlar aytıslardı sheshenler aytısı, juwap aytısı, shayırlar aytısı dep úlken úsh toparǵa bólip qarap, bulardıń bárin de folklordıń úlgieleri sıpatında bahalaydı.

Bul tarawda ayırıqsha Q.Maqssetov, Á.Tájimiratov, M.Nizamatdinov, Á.Paxratdinov, K.Mámбетov sıyaqlı ilımpazlardıń atların atap ótiw kerek. ÓzRİAQQB N.Dáwqaraev atındaǵı tariyx, til hám ádebiyat institutı xalıqtıń bay awız-ekı miyrasların kóp tomlıq etip baspaǵa tayarlap, kúta iygilikli is júrgizdi. Mine, usınday islerdiń biri M.Nizamatdinovtıń baspaǵa tayarlawında «Qaraqalpaqstan» baspası tárepinen basılıp shıqqan

«Qaraqalpaq folklorı»nın XI- XII tomi bolıp tabıladı. Bul tomda awız eki ádebiyatımızdın iri janrlarınan bolǵan aytıs janrının «Turmıs-salt aytısı» menen «Sheshenlik aytısı» degen úlken eki tarawı orın alǵan. Tomǵa kirgen aytıs tekstleriniń kópshılıǵı derlik birinshi márte járiyalanǵan. Onda baspaǵa tayarlawshınıń alǵı sózi berilgen. Bunnan tisqari aytısın hár bir túri boyınsha onıń tekstleriniń aldına M.Nizamatdinov tárepinen jazılǵan ilimiy jumıslar da orın alǵan. Aytıs haqqında kórmekli ilimpazıardıń ilimiy miynetlerine súyenip, avtor sońǵı jıynalǵan materiallardı bassılıqqa alıp, aytıs janrı haqqında anıqlama keltiredi. Bunda «qaraqalpaq xalqınıń aytısı dep, birme-birdegi eki táreptiń yamasa eki tárep bolǵan kollektivtiń óz-ara gezeklesip, dialog formasındaǵı sóylesiwlerine, aytısıwlarına, talasıwlarına, jarısıwlarına, sınıasıwlarına, jalımp-jalbarınawlarına, aldap-arbawlarına, qorqıtıp abay etiwlerine, quwanışları menen qayǵı muńlarına, bir-birine bildirgen oy pikirleri menen sezimlerine, oyın-dálkek, házili menen tilek sorawlarına, sonıń menen birge, kópshilik jaǵdaylarda eki táreptiń oyli- aqıllılıǵın, tapqırılıǵın, ziyrekligin, sózge dilwarlıǵın, sheshen júyrikligin t.b. bildirip, bir-birin jeńiw mánisinde tez yadınan suwırıp salıp aytıwlarına, yamasa jazıp shıǵarıwlarına aytamız»¹ delinedi. Aytıs haqqında berilgen bul anıqlama onıń tematikasın, ideyasın hám mazmunın óz ishine tolıq qamtıy alǵan.

Aytısta XX ásirdeń 20-shı jıllarına deyingi qaraqalpaq xalqınıń siyasiy-jámiyetlik turmısı, mádeniy dárejesi, xalıqtıń ruwxıy ómiri kénen súwretlengen. Onda xalıqtı aqıllı, oyli, sózge sheshen, zeyinli bolıwǵa tárbiyalaydı. Sonday-aq aytıs janrınıń házir de bar ekenligin avtor ilimiy jaqtan durıs dáliylleydi. «Turmıs-salt aytısıların» tomdı baspaǵa tayarlawshı M.Nizamatdinov onıń tematikasına, mazmunına qaray: «Bádik aytısı», «Háwjar aytısı», «Juwap aytısı» dep úsh túrge bólgen. Haqıyqatında háwjarda da,

bádikte de aytılıq belgiler kórinip turadı. Máselen, ertede bádik degen awırıwdı adam denesinen qashırıw ushın awırǵan adamnıń basında qızlar hám jigitle xorga salıp bádik qosıǵın aytısqan:

Qızlar: Alma bádik.

Alma jegen jigitlelerden qalma bádik.

Alma jegen jigitlelerden qalar bolsań.

Jigitlerdiń malaqayın jalma bádik.

Jigitler: Burma bádik.

Burılıp bosaǵada turma, bádik.

Burılıp bosaǵada turar bolsań.

Qızlardıń oramalıń al, zırla, bádik.

Usı misaldan-aq bádiktiń aytılıq xarakteri ayqın kórinip tur. Kitapta bádik aytısı haqqında túsinik berilip, keyninen onıń tekstleri keltiriledi. Toplamdı baspaǵa tayarlawshı M.Nizamatdinov bádikke ilimiy xarakteristika beriw menen qatar, onıń tekstlerin ornı-ornına durıs ornalastırǵan. Háwjar aytısı da xalqımızdın salt-dástúrinen kelip shıqqan qosıqlar. Bul aytıs kóbinese qızlardıń uzatılıw, jigitlerdiń úyleniw dástúrlerinde ushırasıp otırǵan. Háwjarda xalıqtıń ertedegi turmıs, ruwxıy-feodallıq dáwirindegi ádilsizlik kórinisleri sáwlelenedi. Salt-dástúr jırlarınıń arnawlı túri bolǵan «bádik», «gúlápsan», «háwjarlardı» aytıs janrına kirgiziwde, bul salt-dástúr jırlarında aytılıq elementler eki tárep bolıp, alma-gezek sóylesiw, improvizatsiya h.t.b. elementler bolǵanın, sóz-óner jarısı retindegi aytılıq xarakterge iye ekenligin kórsetip ótedi. Bul xarakter tek ǵana sheshenler aytısı, juwap aytısı, shayırlar aytısında ǵana seziletuǵın aytadı. Dáslebinde, belgili irim, isenim, salt-dástúrge baylanıslı kelip shıqqan. Mısalı, bádik, gúlápsanlar shaman dinine negizlengen árwaq shaqırıw sıyaqlı salt-dástúr jırlarınan da burın payda bolǵan. Sebebi, bádik-gúlápsanlarda shaman dininen

¹ Қарақалпақ фольклоры. Көп томдық XI том. II, 1982. 8-бет.

aldındağı totemizm dinindegi añ-qusqa sıymıwshılıqtıń izleri tolıq seziledi. Misalı, qaraqalpaq folklorında keń taralğan bádik jırtarı kóbinese malǵa kelgen hár qıylı awırıwları joq qılıw maqsetinde ayılǵan, jámiyettiń , xalıq sanasınıń ósip rawajlanıwı menen soń bul qosıqlar jalpı xalıqlıq házil qosıqlarında qollanıla baslaǵan, yaǵnıy bunda bir-birewdi jeńiw, sóz jarıstırıw usaqan sıpatlarda qollanılǵan. Bádikti-gúlápsanlardı qız-jigitler bir-birin basqılasıw retinde paydalanıp aytıs formasına keltirip, olardı házil-dálkek aytıslarına aylandırǵan. Qazaq ádebiyatında da bádik, gúlápsan, hawjarlardıń usınday túrlerine baylanıslı olardı turmıs-salt aytıslarınıń qatarına jatqaradı.

Turmıs-salt aytısınıń eń úlken tarawı «Juwap aytısı» bolıp tabıladı. Juwap aytısı XX ásirdeń 20- jıllarına deyin jaslardıń oyın-zawıq qurıw, kewil kóteriń dástúrlerinen bolǵan. Baspaǵa tayarlawshı juwap aytısıń biymálel, ruxsat beriw juwabı, yumor-satıralıq juwap, násiyat juwap dep bir neshe mayda túrlerge bóledi. hám bul túrlerdeń hár qaysısı haqqında túsinikler berip, keyninen juwap aytısınıń tekstlerin keltiredi. Juwap aytısına tómendeǵi misallardı kórip ótiwimizge boladı.

Qız: Oq qádirin kim biler?

At qádirin kim biler?

Aspandaǵı juldızdıń sanın,

Aytıń qáne kim biler?

Jigit: Oq qádirin atqan biler.

At qádirin mingen biler,

Aspandaǵı juldızdıń sanın,

Ózimizdey shalqasına jatqan biler.

dep bir awız sóz aytırmay jeńetuǵın bolǵan. Bul juwap aytıslardı hár bir sózdeń yumor hám satıralıq kúshli mánisi qarsılasına qattı tásir etetuǵın bolǵan.

Qız-jigitler yaǵnıy juwap aytısında jeńilgen qız yamasa kelinshek jeńgen adamǵa as berip, xızmet islep, shekpen jawıp sarpaylaytuǵın bolǵan. Bul xalıq arasında keńnen dástúr bolıp orın alǵan.

Qız: Baǵımızǵa

Jawın jawsa, juqpaydı tayjaǵımızǵa

Ómirińizshe qoy baǵıp, quda bala,

Ne aldımız haqımızǵa?

Jigit: Baǵımızǵa

Jawın jawsa, juqpaydı tayjaǵımızǵa

Ómirimizshe qoy baǵıp, qudash,

Sendey bir qız aldım haqımızǵa?

Juwaptı qız benen jigittiń zúyrek oyı, tilge sheshenligi qattı juwabıy ekenligi kórinip tur. Qız bunda ómirinshe qoy baǵıp, haqına ne aldın dep soraydı. Al jigit bolsa bir sózge barmay-aq jeńedi.

Sheshenlik aytısta da qaraqalpaq xalqınıń aytısı XX ásirdeń 20-shı jıllarına deyingi tariyxıy, siyasiy hám sociallıq turmısları kób aldımızǵa elesleydi. Sheshenlik aytıslardı oqıp otırıp xalıq burınnan sózge úlken áhmiyet berip kelgenligi sezilip turadı. On menen tawıp ayılǵan ótkir sheshenlik sözler oqıwshıń óz eriksiz tartadı. Máselen, Xiywa xanı menen Erejep teń arasındaǵı aytısta:

Xan qasında Qabil zor,

Ógizlikke Oraz zor,

Sheshenlikke Ádil zor,

Maylı sheńgelden ótken soń,

Bárinen de dákeń zor,-dep

Erejeptiń bergen juwabında úlken haqıyqatlıq jatır. Bunda xalıq qaraqalpaq biylerinin xarakterli belgilerin kórsetse, ekinshiden, Erejep tentek arqalı xalıqtıń orınlı ayılǵan sózdiń orınǵa turatúǵınlıǵın súwretlegen.

Ídeyalıq, kórkemlik jaqtan qunlı bul aytıs shıǵarmaları óz gezeginde xalıqtı morallıq, estetikalıq jaqtan tárbiyalawdıń eń áhmiyetli qurallarınıń biri bolıp xızmet atqaradı. Aytıs óz boyına xalıqtıń eń jaqsı salt-dástúrleri menen milliy ózgeshelikerin meylinshе keń jámlegen janr bolıp, onda xalqımızdıń sheshenlik, dilwarlıq, miymandoslıq usaǵan eń jaqsı traditsiyaları óz sáwleleniwın tapqan.

Aytıstıń túrлериниń ishinde belgili orın tutatúǵını shayırar aytısı. Aytısqa túsiw ushın shayır belgili dárejede tayarlıqqa iye bolıwı kerek, yaǵnıy sóz mádeniyatın tereń iyelegen adam bolıwı tiyis. Aytısıwshılardıń qaysısının tapqırlıǵı, sheshenligi, tájiriybesi qanshelli kúshli bolsa, ol birdeyine jeńiske erisip otıradı. Uhwma, aytısıwshıları bir-biriniń minin, kemshiligin, qáte pikirlerin tapqısı keledi hám soǵan baylanıslı, sol pikirdiń átirapında sóz júrgizedi. Álbette, buǵan qarap aytıslardıń sociallıq mánisin kemsitiwge bolmaydı, óytkeni aytıslarda geyde klasslıq kóz-qaras, pikirlerdiń tartısı kórinip otıradı.

Qaraqalpaq ádebiyatında aytısın úlgisi sıpatında Kúnxoja menen qazaq aqın Sherniyazdıń, Ájiniyaz benen qazaqtıń aqın qızı Meńeshtiń, Berdaq penen Óteshtiń aytısların kórsetiwge boladı. Aytıslardıń túri birdey bolıwı múmkin emes, óytkeni bul aytısıwshılardıń kóz qarası menen túsinigine baylanıslı bolıp keledi.

Aytayıq, Ájiniyaz benen Qız-Meńeshtiń aytısı. Bul aytıs tili, syujeti qurılısı, obraz jasaw usılları jaǵınan jazba ádebiyattıń qay-qaysı shıǵarmasınan da kem túspeydi. Onda qaraqalpaq-qazaq xalqınıń turmısına tán real kartinalardı múmkinshiligi bolǵanınsha anıq etip kórsetiwge tırsadı. Mısalı:

Ájiniyaz: Elimnen men qazaqqa mal dep keldim.
Joqarıdan, tómennen hár gáp bildim.
Ózińizdey úlken-úlken mirza qızdan,
Eltiri seńseń alayın men dep keldim.

Meńesh: Eltiri joq, bar saǵan alsañ shobıt.
Eltirige qazaqtıń ózi de jut.
Aman barsañ balaña ton qılarsañ.
Bereyin teri-tersek tileseń mut.¹

Bul haqıyqat turmıs shınlıǵı. Shayır usınday real turmıs shınlıǵın súwretlew arqalı real adamlardıń obrazın dóretiwge umtiladı.

Aytıslardıń rawajlanıw jollarına ele de tereńirek ser salıp qarasaq, XIX ásirdiń aqırı XX ásirdiń basına qaray shayırar aytıs kóplik sıpattan ajralıp, jazba ádebiyatlıq xarakterge kúshli bay bolıwı baslaǵanın kóremiz, yaǵnıy bul dáwirde aytıslar awız-ekı dóre menen qatar, jazba túrde xat arqalı da iske asıp otırdı. Berdaq penen Óteshtiń aytısı, Sarıbay menen Gulmırza shayırdıń aytısı, Seyfulǵabıt penen Qazı-Máwliktiń aytısı, Qulımbet penen Ábiwbákirdiń aytısı bolıp esaplanadı. Biraq, bul aytıslar da, jazba ádebiyattıń jemisi bolǵanı menen, óz ishinde málim dárejede formalıq kóp túrlilikke bólinip ketetuǵını seziledi. Degen menen, bul onıń aytıslıq xarakterdi hesh te biykarlamaydı, kerisinshe bunday ózgeshelikler jazba aytıslardıń kóp túrliligin ańlatıp, bul da jazba aytıslarǵa tán bir forma ekenligin kórsetedi. Sonlıqtan biz aytıslardaǵı bunday sıpatı (aytıstıń anaw yaki minaw tárepiniń óz aldına ádebiy shıǵarma bolıp qalıplese baslanıwın) kórkem dóretiwsheiliktegi jámaátlikten jekke avtorlıqqa umtiliwdiń jemisi sıpatında bahalaymız. Al, haqıyqat jazba aytıslar jámaátshilik dóretiwsheilikten jekke dóretpeniń ajralıp shıǵıwı menen keli-

¹ Ожигинияз. Шығармалары. Цикли: «Қарақалпақстан», 1975, 212-б.

shıqtı. Misalı, XIX ásirдің aqırına qaray, aytısar tolıǵı menen jazba ádebiyatlıq xarakter iyeley basladı. Shayırlar aytıslardı jazba-xar arqalı ámelge asırıw menen birge, hesh qanday shayırlardıń aytısıwısqız-aq sap shıǵarmalar sıpatında jazıp ta dóretti. Endi olardıń shıǵarmalarınıń aytısıwshı «kompanentleri» buringıday shayırlar emes, shayır hám shayır tańlap alǵan janlı-jansız predmetler bolıp otıradı. Nátiyjede ádebiyatımızda Sarıbaydıń «Shımshıq penen aytısıw», «Jarganat penen aytısıw» sıyaqlı jeke dóretiwsheilik aytıslar payda boldı. Házirgi dáwirdegi Sadıq shayırtıń «Paxta haqqında aytıs», T. Jumamuratovtıń «Traktor hám ketpen» shıǵarmaları da bunıń ayqın bir kórinisi.

Aytıslardıń kórkemligi hám aytıslardan misallar. Aytıslar qaraqalpaq dóretiwsheiliginiń eń tilge bay, syujet hám kompoziciyalıq qurılısı jaǵınan bekkem birikken, sóz júyelewı jaǵınan sheber qurılǵan xalıq dúrdanalarınıń biri. Sonıń ushın da bul aytıslardı oqıp otırǵanımızda qaraqalpaq tiliniń óz múmkinshiligi naqıl-maqal, jumbaq, teńew, metafora hám basqa da túrleriniń oǵada jiyi qollanǵanlıǵın kóriwge boladı.

Aytıs hár túrli formalarǵa iye. Aytıslar xalıq teńewleri hám basqa da tolıp atırǵan mánili sózlerden paydalanıw menen óz qatarların kórkemleydi. Misalı, «Bódene bolsın yaǵ bolsın», «Qız degeniń qızıl gúl», «Bir teńge berip aytırıp, mıń teńge berip qoydıra almadıq», «Hámme meniń menen sendey bolǵanda, bul qalaǵa dárwazanıń nege keregi bar?» t.b.

Aytıslarda kóbinese xalıq tómendegishe qatarlardan ónimli paydalanadı. Máselen, Juwap aytısına tiyisli qatarlar:

Filińizde palıńız,
Júzińizde qalıńız,
Sizge kese usındıq,
Biy málel kelip alıńız.
Jumbaq-juwap aytısına tiyisli qatarlar:
Bir juwap bar búlbil,

Bir juwap bar dúldúl,
Bir juwap bar qızıl gúl,
Qaysısın alsañ óziń bil-

Jáne de:

Búlbúldi alıp keteyik,
Búlbúlsiz aq keteyik,
Dúldúldi alıp keteyik,
Dúldúlsiz aq keteyik,
Qızǵa miyasarı qızıl gúl
Qızıl gúlini alıp keteyik.-deydi.
Biy málel ruxsat beriw juwap aytısına tiyisli qatarlar:
Juwapqa juwap,
Biy juwapqa ne juwap,
Bas basına juwap joq,
Hámmeńizge bir juwap.

Násiyat (didaktikalıq) juwapı aytısına tiyisli qatarlar:

Sóz sózden shıǵar,
Sóylemeseń neden shıǵar,
Sóz piyazdıń qabıǵı,
Sóyleseń zeyniń ashılar,
Kórgensizge dus bolsań,
Shalǵayıńa asılar.

Yamasa:

Eki jaqsı bas qossa,
Birín-biri qıymaydı,
Eki jaman bas qossa,
Ot basına sıymaydı.
Tilek, soraw juwapı aytısına tiyisli qatarlar:
Júzińizde qalıńız,
Awzıńızda palıńız,
Bıyıl pitik barımız,

Awılımızğa barıñız.

Yamasa:

Bir juwap bar at juwap,

Bir juwap bar tay juwap,

Túrli-túrli juwap bar,

Sorağanız qay juwap,

Yumor satıralıq juwap:

Seksewıldıñ japırağı sarı bolar,

Qızdıñ sózi jigitke dári bolar,

Sóz tappağan qızlardıñ bahası,

Alpıs aǵarı tarı bolar.

Aytılarda xalıqtıñ poetikalıq dóretiwshiligi joqarı ideyah hám bahalı kórkemlik ózgesheliklerge iye ekenligi ayqın kórinedi.

Aytılarda xalıq turmısın tereńnen biliwi, xalıq poeziyasınan sheber paydalanıwı, onda shıñlıq tiykardı sheshiwshi faktorlardan esaplanadı. Aytılar dástanlarda da ushırasadı, bul onıń kórkemlik ózgesheligin qurıwda, eń baslısı obraz jasawda sheber isletilgen.

Belgili qazaq alımı M. Áwezov óziniń «Qazaq xalqınıń eposı menen folklorı» degen kólemli izertlew jumısında eposlıq dástanlardıń shıǵıw tegi sóz bolǵanda, onda turmıs-salt jırlarınıń túr-túrinin bári bar. Xalıq tvorchestvosınıń kishi formalarınń iri formaǵa awısıwın ulan-ǵayır epos qalay payda bolatuǵınlıǵın qazaqtıń eń góne, eń eski usı dástanınan anıq kóremiz¹, – deydi.

Alımınń pikirleri haqqında ayta kelip M. Jarmuxamedov: «Aytıs sóz tábiyat-pitimi ózgeshelik qásiyetleri menen liro-epikalıq dástanlardı bayıtı, túrlendire otırıp, oǵan gezinde tásirli boyaw, shıraylı kórik te bergen, sóytip, onıń mazmunı menen túr jaǵınan tolısıp, bayıp túsiwine qolaylı jaǵday jasaǵan. Bunı liro-epos jırlarındaǵı ádet salt qosıqları menen birge, dástúrlı «jar-jar» menen qayımlasıw aytıslarınıń geybir nusqaları da ayqın dáfilleydi.

Aytayıq. «Eir Tarǵın» jırındaǵı Tarǵın menen Dombawıldıń, Qart Xojaq penen Aqjúnistiń sóz sayısı, yaki Qart Xojaqtıń jekpe-jek aldında Tarǵın menen qaǵısıwı, «Alpamıs» dástanındaǵı Alpamıs penen Balamshaniń «jar-jar» aytısıwı, Gúlpارشın menen Alpamıstıń qayımlasıwı, «Qız Jipek» jırındaǵı Tólegen menen Jipektiń, Tólegen menen Qarshıǵa, Sırlıbay menen Tólegenniń dialog sózleri, sonday-aq toy ústindegi Shege menen Jipektiń aytısı, yamasa «Qozi-Kórpesh, Bayan Sulıw» dástanındaǵı Xanım menen Tazisha, Qozi mene Godar, Aybas penen Bayan, Tańsıqtıń qaǵısıwları aytıstıń baslapqı bir sulıw úlgerinen sanaladı¹ – dep pikirdi jáne de tastıyıqlaydı. Bul ayılǵanlar aytıs haqqındaǵı qanige ilimpazlardıń pikiri.

Qaraqalpaq dástanlarındaǵı aytıslardı shayırlıq aytısqa jatqaramız. Óytkeni, barlıq dástanlar eń dáslep kim bolmasın, belgili bir dóretiwshi tárepinen dóretilgen. Son bul awızdan-awızǵa ótiw arqalı variantlasıp, kollektivlik shıǵarmaǵa aylanıp keti. Usı tiykarda aytıslar boyınsha misallar:

Qarajan: Kórinedi, qara tawdıń qabaǵı,
Qayrılmaı ma taza tarlan tuyaǵı,
Malım deyip, sen sóyleyseń jas bala,
Ketken malınnıń qanday edi sıyaǵı?

Jürgen jerin aq dár bent der malı zar,
Hesh kimlerden esitpedim men xabar,
Mal túrin ayta kórshi jas bala,
Qonırat elden ketken balam, qanday nar?

Soldırarman ashıw lansom gúlin di,
Sulıw kórdim balam seniń túrin di...

¹ Áwezov M. Waqtı jáne ádebiyet. Almatı, 1962. 64-65 betler

¹ Jarmuxamedov M. «Aytıstıń rawajlanıw jolları» kitabınıń 22 beti. Qazaq xalqınıń «ǵılım» baspası. Almatı, 1976.

Pitkereseñ jamanlıqtıñ shártını,
Malshı balam ayta berdiñ dártıñdı,
Ağıp júrgen kim boladı dúnyada,
Aytqıl mağan kárwanıñnıñ atını?

Alpamıs:Attıñ basın burıp ketken mallardıñ,túrin táriyp etip
juwap aytadı.

Batır dep oylayman men sizdi,
Dushpan dep araladım kóp dúzdi,
Qara maldıñ men basshısın aytaman,
Kórip pe ediñ qoñır shoñaq ógizdi?

Aytpayım-aq mallar menen túyeni,
Jılqıları taltayıp turıp iyedi,
Jılqılardıñ eñ basshısın men aytsam,
Kórip pe ediñ salpı qulaq biyeni?

Ashıq bolğan mashıgım dep qula zar,
Kárwandı baslağan endi quba nar,
Keyninde bar qızıl maya ingeni,
Joq sózimniñ aytsam sağan qátesi.

Ízinde oynar, jez boydalı, aq taylaq botası,
Joq sózimniñ ayta bersem qátesi,
Biz bolamız sol mallardıñ iyesi,
Jurtta bolsa ádalatlı edi xan,
Mudam xabar bergil zalım Qarajan?

Sonda Qarajannıñ qáhári kelip, bul ne degen sóz boldı dep shin
qobızın alıp bulay dedi: Bul ne degen sóz boldı dep, aldındağı quba
nar - Baysarı bay emes pe? Keynindegi qızıl maya – ingeni –

Sarısha xanım emes pe? Aq taylaq, jez boydalı botá degeni – bızın
haqıyqat ashıq bolğan – Barshınjan yarım emes pe? Bul balamıñ ózi
Qoñırat – Baysındağı Gúlpارشingá mal bergen kúyewi Alpamı
emes pe? – deydi. Qarajan Alpamıstıñ astarlı mánistegi jumbagın
durıs sheshken.

Góruǵlı dástanman:

Góruǵlı:

Kókten engen besh nárseniñ,
Áwel bası, sári nedur?

Tórti tilli, biri tilsiz,

Basındağı pári nedur?

Ashıq Aydın:

Kókten engen besh nárseniñ,

Áwel bası bismilladur,

Tórti kitap, biri kishwar,

Biri Jabırayıl periýdur.

«Erziywar» dástanınan Erziywar menen Závriyanıñ aytısınan:

Jigit:

Ashılğan seniñ de baǵdağı gúliñ,

Men bilermen jalǵanshıda qádirin,

Heshwaq qaytpas ğosh jigittiñ qádem,

Irazı bolsañız biz benen júrin?

Qız:

Jarqıraydı ómirimde tumarım,

Jollarında pidá bolar bul janım,

Mártligiñdi men bilgenmen Erziywar,

Birge júriw seniñ menen qumarım.

Ulıwma alǵanda aytıs janrı jazba ádebiyat dáwirinde ǵana
óziñiñ ayırıqsha rawajlanıw jolın taptı.

Ulwma aytqanda aytis qaraqalpaq xalqınıń bir neshe ásirler boyı bastan keshirip kiyatırǵan ómir turmısına baylanıslı kelip shıqqan sóz jarısı sıpatında kózge túsedi. Bunda aqıllıq penen tawıp ayılǵan ótkir sóz, birinshi orında turadı. Ulwma aytqanda, aytısta xalqımızdıń tereń mánidegi filosofiyalıq oy-qıyalları menen armanları óz súwretleniwın tapqan.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Aytis. Olardıń túrleri, formaları tuwralı.
2. Folklordaǵı aytis penen jazba ádebiyattaǵı aytistıń ayırmashılıǵı?
3. Jazba ádebiyattaǵı aytısqa qanday aytısları kiredi?
4. Folklordaǵı aytısqa qaysılar kiredi?
5. Bu ğingi künde aytis janrı aldınǵı dáwirlerdeǵıdey rawajlanıp anı ma?

Ádebiyatlar:

1. Айымбетов К.	Халық даналығы.	II., 1988.
2. Баскаков Н.А.	Каракалпакский язык.	М., 1951.
3. Дәуқараев Н.	Каракалпак әдебияты тарийхының очеркleri.	Н., 1977.
4. Мақсетов К.	Каракалпак халқының көркем аўызеки дәретшелери(сабақлық).	Н., 1996.
5. А.Ламбергенов К.	Каракалпак әдебиятында айтыс.	Н., 1988.
6. Текстлер.	Қаракалпак фольклоры. XI-XII том.	Н., 1982-1983.
7. Regina F.	Companion to folklore.	March 2012, Wiley-Blackwell

§8. Termeler hám tolǵawlar

1. Terme-tolǵawlarlardıń qaraqalpaq folkloristikasında izertleniwi.

2. Tolǵaw hám termelerdiń janrlıq ózgesheligi.

3. Termelerdiń janrlıq sıpatlaması

Tayanış sózler: tolǵaw, terme, olardıń izertleniwi, avtorı belgili tolǵawlar, termeler hám tolǵawlar haqqında maǵlıwmat?

Qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń bası termeler hám tolǵawlar dep aytıwǵa boladı. Terme hám tolǵawlar formalıq dúzilisi (qosıq qurılısı) boyınsha birdey bolǵanı menen mazmunı jaǵınan ajıraladı. Sonlıqtan kópshilik folklorshı alımlar olardı ayırım janrlar dep qaraydı (N.Dáwqaraev, Q.Maǵsetov h.b.).

Termelerdiń payda bolıwı hár qıylı temalardaǵı naqıl-maqallar, aqıl-násiyat sózler menen baylanıslı, solardıń jıyıntǵınan aqıl-násiyat mazmunındaǵı shıǵarmalar bolıp qalıplesedi. Hár ğıylı tematikadaǵı naqıl-maqallardı terip alıp, olardı shıǵarmaǵa jámlegenlikten termeler degen janrlıq atama qalıplesken. Termelerde aqıl-násiyat mazmunındaǵı oy-pikirler turmıstıń túrli tarawındaǵı tájiriybelerdiń juwmaqları retinde kórinedi. Misalı:

Bilegimde kúshim bar,
Batırman dep maqtanba.
Baxıt qonıp basıma,
Úlkeydim dep maqtanba.
Dúnya jıyıp úyime,
Kórkeydim dep maqtanba.
Telek tolı úyimde,
Dánim bar dep maqtanba.

Bul termelerde jûris-turis, âdep-ikramlılıq qádeleri boyınsha aqıl-násiyat beriledi. Termeniñ hár bir eki qatarı óz aldına naqılğa usaydı.

Termelerdi jirawlar aytatuğın bolğan. XIX ásirge kele termelerdi baqsılar da aytatuğın bolğan. Biraq baqsılardıñ termeleri jiraw termelerindey shubırtpa qatarlı emes, al tórt qatarlı bántlerge túsken. belgili uyqas qağıydalarına (a-a-a-b yamasa a-a-b-a) baǵmatuğın bolğan.

Ulıwma termeler xalıq qosıqlarınıñ ishinde bay didaktikağa iye, xalqımızdıñ súyip tıñlaytuğın hám jirawlarımız úlken kóteriñki lapızda jırlaytuğın qosıqlarınan esaplanadı.

Qaraqalpaq xalıq poeziyasında iri janrlardıñ biri - tolǵawlar. Bul «tolǵanıw», «qayǵırıw» sózlerinen kelip shıqqan. Tolǵaw erte dáwirdiñ jiraw-shayırları dóretpesi. Jirawlar xalıqqa bildirmekshi bolğan tilek ármanların, basınan keshirgen ómir tájiriybelerin, násiyatların, filosofiyalıq oyların kórkem sóz benen bayan etedi. Tolǵawlar qobız benen atqarılıp, onda jiraw tamağın qırınıp, sazğa salıp aytadı. Jirawlar burınları dástandı baslawğa shekem tek terme hám tolǵawlardı jırlaytuğın bolğan. Tolǵawlardı dástanlardan aldınǵı kishi formadaǵı janr sıpatında kórsetiwge boladı. Dástanda belgili syujet, waqıya boladı. Tolǵawlarda da waqıya, syujet boladı. Olar kópshilik jaǵdayda belgili bir temaniñ áuirapında jırlanadı. Al ayırım tolǵawlarda waqıyalar bolmawı da múmkin. Olardıñ barlıǵında tereñ mánige itibar beriledi. Sebebi qálegen tolǵaw tariyxıy waqıyalar negizinde dóreydi. Onda tereñ qayǵı, kúshli tolǵanıw boladı. Jáne tolǵawlarda tariyxıy waqıya sebepli tolǵanıw basım bolıp, olarda ritorikalıq qatarlar kóbirek júzege keledi. Mısalı: «Shıraqlarım sizlerdiñ, Baxtıñızǵa ne boldı?» - Bul sóz ibaraları tereñ kúsheytiwshi mánige iye. Bunda neshe ásirlerden beri kiyatırǵan xalıqtıñ tawsılmas múnları, maqset-tilekleri, mın jıllıq tariyxı, ármanları bar.

Tolǵawlar qandayda bir úlken waqıyanı hám sol waqıyaǵa baylanıslı bolğan jeke adamdı, kóbinese tariyxıy waqıya menen

tariyxıy adamdı súwretlewge, sol waqıya hám oǵan qatnasqan adamlar tuwralı oylanıwǵa, tolǵanıwǵa baylanıslı dóreydi. Sonıñ ushın da bunday shıǵarmalarǵa tolǵawlar degen janrlıq atama berilgen.

Ormambet biy ólgen kún,
On san noǵay búlgen kún,
Jez qarǵalı quba arlan,
Jetip túlki ala almay,
Qarashıl kópek bolǵan kún,
Lashın qus quwǵa jete almay,
Oń qanatın teris qaǵıp,
Japalaq qusqa awǵan kún,
Orazalınıñ on ulı,
Jayırlınıñ jalǵızı,
Atqan oǵın taba almay,
Jer qarmalap qalǵan kún.

Bul tolǵawda qaraqalpaqlardıñ Noǵaylı dáwirine tiyisli tariyxıy waqıya (XVI ásirdeñ aqırı) tiykarǵı syujet etip alınǵan. Onda qalmaq basqınshılıǵı saldarınan qaraqalpaqlardıñ ata-mákanın taslap Tórkstanǵa posıwı sáwlelengen. Personajlar sıpatında xalıq hám qaraqalpaqlardıñ jaw qolınan qurban bolǵan biyi Ormambettiñ aqıllı qızı Sarısha sulıw qatnasadı. Tolǵawlarda waqıyanıñ súwretleniwine adamnıñ ruwxıy keshirmeleri, ishki muñ-sher, qayǵı-hásiret sezimleri qosılıp, qarısıp júredi.

Tolǵawlardı jirawlar aytqan. Tolǵawlar forması boyınsha túrkiy xalıqlarǵa gónc zamanlardan miyras bolıp kiyatırǵan dástúrli jır úlgisinde dóretilgen. Qurılısı boyınsha belgili bir bánt ólshemlerine, uyqas tártiplerine baǵınbay 7-8 buwınlı shubırtpa qatarlar túrinde bolǵan.

Qaraqalpaq tolǵawları ádebiyatımızdıñ saǵası esaplanatuğın Soppaslı Sıpıra jirawdan baslanadı. Bunnan keyin Asan qayǵı,

Dospanbet. Múyten jıraw. Jıyen jırawlardı atap korsetiwimizge boladı. Qaraqalpaq ádebiyatındaǵı tolǵawlar haqqında N. Dawqaraev, Q. Aymbetov, I. Saǵitov, Q. Maqsetov hám basqa da folklorshılardıń bahalı pikirleri bar. Onıń ádebiyat tariyxına qatnası haqqında professor K. Mámбетovtıń bir neshe maqalaları hám miynetlerinde tolǵawlarǵa baylanısh ilimiy izertlewleri ayrıqsha kózge túsedi. Professor K. Mámбетov tolǵawlardı úsh túrge bólip: « 1. Uıwma tolǵawlar- úgit-násiyat, didaktikaǵa beyim bolıp keledi. 2. Tariyxıy tolǵawlar-bul xalıq basınan ótken tariyxıy waqıyalar, sol waqıyalarǵa bolǵan xalıqtıń kózqarasların óz ishine aladı. Bul tolǵawlardıń da avtorı saqlanbaǵan. Xalıq awızınan jazıp alınǵan. 3. Avtorı saqlanǵan tolǵawlar- Bul Soppaslı Sıpıra jıraw. Asan qayǵı. Dospanbet, Múyten jıraw. Jıyen jırawdan qalǵan miyraslar. Bulardıń da jazba nusqaları saqlanbaǵan. Biraq xalıqtıń social-ekonomikalıq, tariyxıy jaǵdayları menen baylanıp keledi» dep kórsetedi. Bul klassifikaciya tolǵawlardıń máni-mazmunlıq, tematikalıq táreplerin óz ishine tolıq qamtıy aladı. Qaraqalpaq tolǵawları kóp. Oǵan «Ormanbet biy», «Ormanbet biy ólgen kún», «Posqan el», «Talan boldı dúnya mal», «El eken», «Xanimiz» t.b. tolǵawların mısıl etiwge boladı. «Ormanbet biy» tolǵawı el basına túsken qayǵılı tariyxıy waqıyaǵa qurılıadı. Noǵaylılar siyasiy awqamı XIV-XV asirlerde Altın Orda xanlığının quramında boladı. Tariyxıy maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda sol siyasiy awqamında qaraqalpaqlarda bolǵan. Orda patshalıǵı qulagannan keyin Noǵaylılar hám onıń awqamlası bolǵan qaraqalpaqlarda ıdırap, búlgınshilikke tuse baslaydı.

Ormanbet biy ólgende,
On san noǵay búlgende
Ul qalmadı qız qaldı
Alǵır qustıń pánjesi,

Úsh qızınıń genjesi,
Sarışa sulıw der edi,
Noǵaylınıń elinde,
Qádeli ósken qáriyası,
Jigerli ósken jigiti,
Jıynalıp keńes etedi,
Gáwhardan tuwǵan qıyaqsan,
Sónbeytuǵın shıraqsan,
Hasıldan qalǵan áwladsan,
Jaqsıdan qalǵan zúriyatsan,
Keńesin bolsa ber deydi,

Qaraqalpaqlardıń tariyxıy ómirindegi jawgershilikler, qalmaq topılısları hám qırǵınshılıq urıslarınan keyin el óz jaylawın Watanın, súyikli geogrfiyalıq ortalıǵın taslap kóshiwge májbúr bolǵan. Mine usınday tariyxıy waqıyalar tolǵawdıń tiykarǵı mazmunın quraydı.

XVIII ásirde ómir súrgen Jıyen jıraw tolǵawalarınan «Posqan el», «Ullı taw» atlı dóretpeleri de tolǵawdıń tolıq úlğileri bolıp esaplanadı. XVIII ásirde qaraqalpaq xalqı birneshe jawgershilikti kórdi. Jıyen óz dóretpelerin usı tariyxıy jaǵdaylar tiykarında dóretdi. Jıyennıń «Posqan el» tolǵawınıń uıwma kólemi 2000 qosıq qatarına shamasadı. Tolǵaw tariyxta bolǵan waqıyanıń tiykarında dóretilgen. Hár qanday tolǵaw tariyxqa tiykarlanadı. Biraq bular óz boyına kórkemlik sıpatı jámlep úlken eposlıq dárejege de jetedi. Usılayınsha úlken eposqa aylanadı. Onda tariyx bir eles sıpatında súwretlenedi. Al tariyxıy tolǵawda real waqıya tolıq beriledi. Usı táreplerin esapqa alıp, «Posqan el», «Ullı taw» tolǵawların tariyxıy tolǵaw sıpatında qaraymız.

«Posqan el» tolǵawında tariyxıy jaǵdaylar 1760-jıldardaǵı waqıyaǵa tuwra keledi. Tolǵaw qaraqalpaqlar turmısın, olardıń basınan keshirgen ómirin tema etip alǵan. XVIII ásirde ekinshi yarımındaǵı jawgershilikler sebepli xalıqtıń posıp kóshiwi, baxıtlı

¹ Mámбетov K. Qaraqalpaq tolǵawları, N., 1992. 5-6-бет

turmısqa talpınıwı tolğanıwshılıq penen ayıladı. Tolğawda tiykarǵı ideya patriotizm, jawgershilik keltiriwshi basqınshılardı xalıqtıń narazılıǵı, olardıń qıyın awhalı sóz etiledi. Bunday azaplarǵa túsıwı tolğawda ashıq kórsetiledi.

Ata jurtı Túrkiстан,
Ómirlik jaylaw bolmadı,
Jetim menen jesirge
Sayasın hesh bir salmadı,
Aldı menen basshısı
Eki iynin jalmadı
Buzıq boldı iyshanı,
Ádilsiz boldı qazısı
Gúnasızdan birazdı
Gúnalı dep qıynaldı.

Jırawdıń patriotizmi Watandı, miynetkesh xalıqtı súyiw ideyası menen suwǵarılǵan. Jıraw xalıqtıń awır jaǵdayın:

Bulardı kórip men sorlı
Kúymeyin naǵıp otlarǵa,
Ádira qalǵan tuwǵan jer,
Bolmaǵan soń abadan.

-dep xalıqtıń qayǵılı turmısın qıyınshılıq dep biledi.

Tolğawdıń taǵı bir áhmiyetli tárepi onıń tereń tárbiyalıq mánisiniń bolıwında. Buni oqıw arqalı sol dáwirdegi xalıqtıń awır jaǵdayların kóriwge boladı.

Jıyen jırawdıń «Ullı taw» tolǵawı 1959-jılı Qıyas Qayratdinovtan jazıp alındı. Onıń bergen maǵlıwmatına qaraǵanda «Ullı taw» shıǵarmasın Zıyaw ulı Ismarıt degen qıssaxannıń qıssa kitabınan 1932-jılı jazıp alıp, úyrengen. Jır kólemi jaǵınan 300 ge jaqın qosıq qatarınan turadı. Bunda Qaraqalpaq xalqınıń tariyxında orın alǵan tariyxıy waqıya súwretlenedi. Qaraqalpaqlar Ullı taw

degen jerde otırǵanda qazaq sultanları qaraqalpaqlarǵa qarsı topıladı, xalıqtı qırǵınǵa ushıratadı. Qarsı gúres alıp barǵan xalıq toz-tozı shıǵadı. Olar Quwandárya, Jańadárya boylarına qaray kóshedi. Joıda ashlıqtan azap kóredi. Tolğawdaǵı waqıyalar usı tariyxıy jaǵdaydı sóz etedi. Bul Abılxayırdıń 1743-jılǵı shabıwılına sáykes keledi. «Ullı taw» jırında xalıqtıń sırtqı basqınshılardı qarsı gúresi olardıń jábir shegiwi súwretlenedi. Xalıq ishinen shıqqan batırlar, ar-namısı bar hayal-qızlar dúshpanlardıń jábirine shıdap otırmaı, óz eliniń arı ushın, xalıqtıń azatlıǵı ushın gúresedi.

Ilaylıq tappay turıstı,
Qarsılasıp zalım menen,
Búlingen eldiń hayalları
Saldı ǵayratı, kúshiti
Urıp jıqtı úsh, tórtti,
Qolı pátli jas ballar.
Iyni kelgen jerinde
Ayanbay tarttı qılıshı...

Jıyen jıraw atqarǵan tariyxıy tolǵawlardıń tili kórkem haq obrazlı hám ótkir jáne real súwretlewlerge iye. Jırlarda epitet, teńew, metafora, metonimiya, litota, sarkazm t.b. óz-ara baylanıs túrde jıyi ushırasadı. Jıraw posqınshı xalıqtıń jol boyı ólip atırǵan súwretlegende:

Hawadaǵı qara bult
Dúnyanıń júzin sholadı,
Jımnılasqan juldızlar
Jerge qarap sarqıdı.
Bui sarıqqan juldızday
Jas janlardıń óshkeni.
Qayǵı menen qan jutıp.
Aqıretke kóshkeni.

Qağılsan qara bult
 Ólimniń suwın ishkeni-,
 degen úzindidegi epitet, teńew, metonimiya bir-biri menen
 haylanısqan.

Ulıwma xalıq tolǵawları qaraqalpaq xalqınıń real turmısın
 súwretlegen bahalı folklorlıq miyrasımız esaplanadı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. *Termeler hám tolǵawlar haqqında maǵlıwmat?*
2. *Terme-tolǵawlar haqqında ilimiy miynetler?*
3. *Terme-tolǵawlarlardıń janrlıq ózgesheligi?*
4. *Ormanbet biy tolǵawınıń mazmunı?*
5. *Jıyen jıraw tolǵawları?*

Adebiyatlar:

1.	Айымбетов Қ.	Халық даналығы.	Н.,1988.
2.	Мәмбетов К.	Қарақалпақ толғаулары.	Н.,1992.
3.	Максатов Қ.	Қарақалпақ халқының
көркем аңызсеки
дәретпелери(сабақлық).	Н.,1996.
4.	Текстлер.	Қарақалпақ фольклоры.
100 толық.	Н.,2015.
5.	Regina F.	A Companion to folklore	March 2012.
Wiley-
Blackwell.

§9.Xalıq danalıǵınıń kishi janrları

1. *Naqıl-maqallardıń qaraqalpaq folkloristikasında izertleniwi.*
 2. *Naqıl-maqallardıń janrlıq ózgesheligi.*
 3. *Jumbaqlardıń túrleri, turmıslıq aǵımıyeti .*
 4. *Jańıltıpaşlardıń turmıslıq aǵımıyeti.*
- Tayanısh sózler: Naqıl, maqal, olardıń izertleniwi, jańıltıpaş,
 naqıl-maqallar haqqında maǵlıwmat.*

Xalıq danalıǵında kólemi boyınsha bir neshe qatarlardan
 turatuǵın kishi shıǵarmalar kóp. Olar naqıl-maqallar, jumbaqlar,
 jańıltıpaşlar.Naqıl-maqallar Xalıq dóretiliwinshiliginin bir túri.
 Turmıs shınlıǵı tuwralı qısqa, biraq ótkir hám obrazlı etip
 aytilatuǵın sózler. Naqıl-maqallar turmıs sabaqlarınan, ómır
 tájiriybelerinen kelip shıǵıp aytiladı, keń oy-pikirdi jıynaqlı etip
 beredi. Misalı, "Bilegi kúshli birdi jıǵadı. Bilimi kúshli mıná
 jıǵadı" degen naqıl qısqa ǵana qatarlar arqalı ilim-bilimni
 áhmiyetin, nadanlıqtıń jolı tar ekenin ańlatadı. Basqasha aytqanda
 bilimli, ruwxıy dúnyası keń adam mınlardı ózine qaratıp, olardı
 sanasına ilim-bilim nurların quyıp, ruwxıy dúnyasın bayıtı aladı.
 tek qara kúshin iyesi, bilimsiz, nadan adam bunday ruwxıy kúshin
 iye bolı almaydı. Bunday naqıllar ilim-bilimdi, ruwxıy
 rawajlanıwdı jaslarǵa násiyatlawda úlken áhmiyetke iye.

Naqıl-maqallar jup sózler túrinde bir qosılıp aytilıp,
 terminologiyalıq jaqtan bir túsinikti beredi, biraq folklor iliminde
 olardı ajıratıp túsindiredi. Naqıl aytilatuǵın oy-pikirdi tumsallamay
 tuwra mánisinde beredi hám qurılısı boyınsha bir, eki yamasa
 onnanda kóp qatarlardan ibarat bolıp keledi, qatarlar qosıqqa usap
 uyqasıp keledi. Bir neshe misallar:

Bir qatardan ibarat naqıl:

Sabır túbi-sarı altın.

Eki qatarlı naqıl:

Er tuwǵan jerine tartadı,
İyt toyǵan jerine tartadı,
Tórt qatarlı naqıl:
Asıq oynaǵan azar,
Top oynaǵan tozar,
Hámmesinen kóp oqıp,
Bilim alǵan ozar.

Maqallar kóbinese awıspalı yamasa astarlı mániske iye bolıp keledi. Sóylep atırǵan adam maqaldı qıysını kelgen jerinde retin tawıp gápke qosıp baradı. Mısalı, "Soqır tawıqqa bári tari" degen maqal tikkeley soqır tawıq haqqında ayılǵan emes, al zaulardı bir birinen ajratıp bilmeytuǵın topas, nadan adam tuwralı ayılǵan.

Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqallargá kútá bay, olar ásirler boyı xalıq awzında ayılıp, ıslıp kelgen. Olar ómir tájiriýbelerinen tuwılıp, turmıstıń túrli tarawların sáwlelendiredi. Usıǵan qarap folklor iliminde naqıl-maqallardı tematikalıq baǵdarları boyınsha jikleydi. Mısalı, miynet haqqında naqıl-maqallar, densawlıq, óner, bilim, túrli kásipler, tuwılǵan jer, ádep-ikramlılıq, adamgershilik, doslıq h.t.b. tuwralı naqıl-maqallar bolıp shártli túrde bólinedi. Tórende naqıl-maqallardıń bir neshe úlgeri beriledi.

Naqıllar: "Miyneń qattı bolsa, miywesi tatlı boladı", "Erinshek adam tilenshek", "Jılay-jılay jap qazsań, kúle-kúle súw ishesen", "Shóbi joq dep jerden tınılme, malı joq dep erden tınılme", "Jalǵız ǵarǵanıń úni shıqpas, Jalǵız attıń shańı shıqpas", "Qus qanatı menen, adam elatı menen".

Maqallar: "Samal bolmasa shóptıń bası qıymıldamaydı", "Joǵalǵan pıshaqtıń sabı altın", "Soqırdıń tilegeni eki kózi", "Bóri arıǵın bildirmes", "İyt joq jerde shoshqa úredi", "Qapta qalǵansha, tapta qalsın".

Jumbaqlar xalıq dóretiwsılıǵınıń kishi janrlarınıń biri. Atamasına qaraǵanda "jum" hám "baq" degen eki sózdıń birikpesi

bolıp, sózlik mánisi boyınsha bir narseni óylap jasırıw (jumiw) hám onıń sheshimin izle, qara (baq) degendi ańlatadı. Jumbaqtıń mánisin tabıw ushın ótkir zeyinlilik, bilimlilik, aqıllılıq, tapqırlıq talap etiledi. Jumbaqtıń tiykarǵı xızmeti adamnıń oy-pikirin, sezimin, tapqırlıq uqıbın rawajlandırıwdan ibarat. Onda xalıqtıń dúnyaǵa, tábiyatqa, turmısqa, jámiyetke kózqarasları, qatnasları beriledi. Sonıń menen birge jumbaqlar kórkemlik qásiyetlerge iye. Sonıń ushın da olar kórkem sóz óneriniń bir janrı bolıp sanaladı. Jumbaqlar kóbinese adamlardıń shuǵıllanatuǵın kásip-kárine, úy-xojalıq turmısına, haywanlar hám ósimliklerge, ulıwma qorshap turǵan ortalıqqa baylanıslı dóreydi.

Jumbaqlar ásirese jas áwladlardıń aqıl-oyın, tapqırlıǵın sezgirliǵın rawajlandırıwda úlken tárbiyalıq áhmiyetke iye. Jumbaqlardı mazmunına qaray bir neshe tematikalıq toparlarǵa jiklew múmkin: tábiyat kórinislerine baylanıslı jumbaqlar, haywanatlarǵa, ósimliklerge baylanıslı jumbaqlar, hár qıylı kásip-kárlerge, úy-ruwızgershiligine, úrp-ádet, dástúrlerge baylanıslı jumbaqlar h.t.b. Tórende jumbaqlardıń bir neshe úlgeri beriledi.

Jas kúńinde oraqtay.

Orta jasta shórektey. (Ay)

On eki shaqalı daraq.

Hár shaqada otız japıraq,

Japıraqtıń bir jaǵı qara,

Bir jaǵı aq. (12 ay, 30 kún, 30 tın)

Bazardan tabılmaydı,

Tárezige tartılmaydı,

Ózi paldan da tatlı,

Biraq onı jep bolmaydı. (Uyqı)

Ózi dânnen tuwǵan,
Moynın bekkem buwǵan. (Suw qabaq)

Duzsız pisken as kórdım,
Domalangán tas kórdım. (Qawın)

Qısta mazar, jazda bazar. (Júzım)

Uzin quyırq sawısqañ,
Bir kóldiń suwın tawısqañ. (Quyı hám shelek)
Sırtı pútın, ishi tútın. (Tandır)

Kishkene ǵana aq tana,
Múyızım bar dep maqtanar. (Sháynek)

Murtı bar saqalı joq,
Tonı bar shapanı joq.
Otııp ot basında oylanadı.
Uzaqqa baratuǵın saparı joq. (Pishıq)

Jańıltıpaşlar sózlerdi jańılmay, aljaspay durıs aytıw degendi ańlatadı. Jańıltıpaşlar tiykarınan balalar folklorınıń janrı. Olar bir jaǵınan kishi jastaǵı balalardıń tilin jatlıqtıratuǵın, sózlerdi tez hám durıs sóylewge úyretetuǵın metodikalıq kónlikpe xızmetin atqarsa, ekinshi jaǵınan balalar sózlerdi jańılıp ayıp kúlkige qaladı hám jańıltıpaşlar bul jaǵdayda házil-dálkek xızmetin atqaradı. Ádette jańıltıpaşlardı tez-tez aytıw kerek, senda aytıwshı sózlerdi jańılıp kúlkige qaladı. Jańıltıpaşlar óziniń poetikalıq qurılısı boyınsha tildin seslik dúzilisine tiykarlanadı. Olarda anaforalar (seslerdin qaytalanıwı), assonanslar (dawıslı seslerdin qaytalanıwı), alliteratsiyalar (dawıssız seslerdin qaytalanıwı) jiyi-jiyi qollanıladı. Tómende jańıltıpaşlardıń bir neshe úlğileri beriledi.

Ayır atańdı júk qartaytar.
Semiz qoydı may qartaytar.

Úy qartaytar, búy qartaytar.

*** **

Adamǵa sók shópshettirmesin,
Sók shópshettirsede kóp shópshettirmesin.

*** **

Biziń tamnıń quyashlamasında,
Quyashlamassańda quyashlamasasań,
Quyashlamaspasańda quyashlamasasań.

*** **

Qaladan alǵanıń altı arba asqabaq,
Altı arba asqabaqqa jekkenim,
Targıl ala, taysaq múyız,
Aq bókse baspaq, aq bókse baspaq,
Esiktiń aldi ǵarrı qarabaraq,
Ǵarrı qarabaraqı shawıp atırǵan
Qara shalbarlı ǵarrı qaraqalpaq, ǵarrı qaraqalpaq

*** **

Hámme qara qasqa baspaǵın
Qarabaraqlandıрмаǵa aparatır,
Men de qara qasqa baspaǵımdı
Qarabaraqlandıрмаǵa aparatırman.

*** **

Qırda qırıq qırǵawıl,
Qırıq qırǵawıl ishinde
Qırıq jıl qısır qalǵan
Qızıl qıl quyırqlı qırǵawıl.

Ulıwma kishi janrdan esaplanatuǵın naqıl-maqallar, jumbaqlar, jańıltıpaşlar oyılıqtı, tapqırılıqtı, senday-aq, jańılmay taza ańlatıp sóylewdi payda etetuǵın xalıq dóretpeleri esaplanadı.

1. Jumbaglardıń áhmiyeti nede?
2. Jańıtpashlardıń áhmiyeti nede?
3. Jumbaq hám jańıtpashlar haqqında ilimiy miynetler?
4. Jumbaq hám jańıtpashlardıń bala tárbiyasındaǵı roli?

Ádebiyatlar:

1.	Айымбетов Қ.	Халық даналығы.	Н.,1988.
2.	Дәўқараев Н.	Қарақалпақ әдебияты тарихының очеркleri.	Н.,1977.
3.	Мақсетов Қ.	Қарақалпақ халқының көркем аңызeки дәретпелери (сабақлық).	Н.,1996.
4.	Пиетуллаев Т.	Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары.	Н.1982.
5.	Текстлер.	Қарақалпақ фольклоры. III-IV том.	Н.1983.
6.	Regina F	Companion to folklore.	March 2012, Wiley-Blackwell.

- 1.Қарақалпақ халық ертеклериниң изертлениwi
- 2.Ертеклердиң жанрлық өзгешелигi
- 3.Ертеклердиң тематикалық түрлери

Таянıш сөзлери:ертек, қиялы ертек, haywanailar haqqındaǵı, турмис ертеклери, ертеклердиң изертлениwi, tárбиyalıq áhmiyeti.

Ертеклер халық дәретiwshiliginiń кең тарқалған жанrı.Ертеклер óзиниң жанрлық табияты бойınша haqıyqıy турмистан узақ, онда турмиста ушıрасpayтуǵın дерлик қиялы (fantastikalıq) syujetлерге қуıladı. Ертеклерде súwretленетуǵın waqıyalar kúta qızıqlı, tartımlı, қиялы ой-pikirdiң juwmaqlarına қуıлған, bayanlaw usılı ápiwpayı hám túsinikli bolıp keledi. Ертеклер сөз óнериниң epikalıq (epos) түrine jatadı.kórkem tildiң proza түri менен de,poeziya (qosıq) түri менен de bayanлана beredi. Ертеклер mázi qızıq ushin, ermek ushin shıǵarılmaydı, olarda xalıqtıń ásirlik ármanları, tilekleri, jaqsılıq ushin jamanlıqqa qarsı gúresleri sawlelengen.

Қарақалпақ ертеклерин óз aldına jıynaw ótken ásirдиң 20-30 jıllarında baslandı. Ертеклерди jıynawda belgili ilimpaz N.A.Baskakovtıń úlesi úlken. 1925-jılı S.Majitov óзиниң ádebiyat boyınша xrestomatiyasında qaraqalpaq халық ертеклеринен úlgiler beredi. 30-40 jılları A.Begimov, O.Kajurov, Q.Ayimbetov, tárepinen bir qansha ертеклер jıynaldı. N.Japaqov, Á.Shamuratov 1941-jılı qaraqalpaq ертеклериниң kishigirim toplanların bastırıp shıǵardı. 1956-jılı Q.Ayimbetov, G.Esemuratov, A.Karimovlar tárepinen «Qaraqalpaq ертеклери» atlı kitap basıp shıǵarıldı. Sonday aq, 1956-jılı I.Mayorov, A.Volkovlar tárepinen birinshi ret qaraqalpaq ертеклери rus tilinde basıp shıǵarıldı. Ekinshi ret Sheverdin awdarmasında «Dikovını Amu» degen at penen basıp shıǵardı. Al 1965-jılı Q.Mámбетnazarov qaraqalpaq ертеклериниң burın basılmaǵan jańa toplanın bastırıp shıǵardı¹.

¹ Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аңызeки дәретпелери. Ноқие, 1996. 169-бет.

N.Dáwqaraev erteklerdi 1. Xaywanatlar haqqında ertekler. 2. Qıyalıy ertekler. 3. Turmishq ertekleri. 4. Legendalar (añız sózleri) dep tórtke bóise, professor Q.Ayımbetov erteklerdi: 1. Qıyalıy (fantastikalıq) hám realistlik xarakterdegi ertekler dep eki toparğa bóledi. Qıyalıy erteklerge sıyqırlı hám haywanlar haqqındağı ertekler menen satiralıq erteklerdi kirgizedi. Sonın menen birge erteklerdiń ishinde sheshenler, laqqılar sózi menen legendalar (añız sóz) qusağan túrleri de boladı¹ - dep kórsetedi. Al, folklorist – ilimpazlar (Q.Maqsatov), (Á.Tájimuratov) ózleriniń «Qaraqalpaq folklorı» (1979) atlı universitetke arnalğan sabaqlıǵında hám Q.Mámбетnazarov «Qaraqalpaq ertekleri haqqında» (1981-jılı) atlı monografiyasında erteklerdi shártli túrde 1. Qıyalıy ertekler, 2. Haywanatlar haqqında ertekler. 3. Turmis ertekleri dep úsh toparğa bólip qaraydı. Biraq bul bóliwlerdi Q.Maqsatovtıń sońǵı «Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri» atlı sabaqlıǵında: 1. Ájayıp hádiyseler haqqındağı ertekler. 2. Haywanat dúnyası haqqında ertekler (durısı haywanat obrazları menen adam minezi súwretlenetuǵın) ertekler, 3. Turmis ertekleri² dep bóledi.

«Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıǵında (67-76 tom) ertekler 10 túrge: 1.Qıyalıy ertekler 2.Sıyqırlı ertekler 3.Batırлық ertekler 4.Turmishq ertekler 5.Didaktikalıq ertekler 6.Balalar ertekleri 7. Haywanatlar haqqında ertekler 8.Yumor-satiralıq ertekler 9.Tımsal ertekler 10.Jumbaq ertekler bolıp bólingen.

Qaraqalpaq folkloristika iliminde erteklerdi keń hám arnawlı izertlew Q.Mámбетnazarov tárepinen (1981) alıp barıldı. Sonday-aq, belgili qaraqalpaq ilimpazları N.Dáwqaraev, Q.Ayımbetov, N.Japaqov, Q.Maqsatov, Á.Tájimuratov taǵı basqalar qaraqalpaq ertekleri tuwralı óz miynetlerinde izertlep ótedi. Ertklerdi syujetlik qurılısına, tematikasına, mazmunına obrazlardıń hár qıylılıǵına qaray shártli túrde bir neshe túrlerge bóliwge boladı. Olardan úsh túri folklorlarda keńirek tarqalǵan: 1. Qıyalıy ertekler. 2. Turmis

ertekleri. 3. Haywanlar haqqında ertekler. Bunday ertkler qaraqalpaq folklorında da kóp ushırasadı.

Ertklerdi oqıp qaraǵanıımızda olardıń barlıǵı xalıqtıń tirishiliǵı ushın turmis gúresinén, usı gúres penen shınıqqan oyınan pikirlenip turǵanı kórincedi. Sonlıqtan, ertklerde aytilatuǵın oy-pikirler xalıqtıń kún kóriw tirishilik, kúndelikli turmishq oyın bildiredi. Barlıq ertkler óz mazmunında xalıqtıń ushqır qıyalları menen ármanları, jámiyetlik rawajlanıwdıń qarama-qarsılıǵı, tábiyat penen adamlar arasındaqı qatnastı romantikalıq túrde hám folklorlıq planda súwretlep beretuǵın awızeki prozalıq dóretpce. Ertklerdi aytıwshılar da hám onı tıńlawshılar da xalıq. Xalıq óz dóretpelerinde áytewir nárseni qurı gúrriń etip qoymastań, al onda sol dáwirde jasaǵan ulıwma xalıqtıń ózin qorshaǵan tábiyat qubılısların tanıwı menen turmis tirishilikleriniń hár qıylı sociallıq jaǵdaylardıń real kartinaların sáwlelendire bilgen. Joqarıda aytqanıımızday xalıq ertekleriniń syujetlik mazmunı ideyası xalıqtıń qorqınıshlı dushpanlarınan ózlerin qorgaw hám jaqsı turmis keshiriwdegi tilekleri menen ushlasqan. Onda tolıp atırǵan adamlardıń tirishilik ushın gúresleri: aqıllı menen aqılsız, bay menen jarlı, ádillik penen ádilsizlik jaqsılıq penen jamanlıq bir-birine qarama-qarsı qoyıladı. Ertkler tematikası hám mazmunın keńligi jaǵınan bay. Ertklerde hár qanday xalıqtıń qıyalınan tuwǵan jaqsı nárseler, kórkem súwretlew formaları bekkem ornalǵan. Qaraqalpaq ertekleriniń ideyasın xalıqlardıń erteklerin salıstırıp qaraǵanda epizodlarında, ayırım syujetlik hám mazmun jaǵınan da uqsashılıqlar bar ekenligi bayqaladı. Buringi waqıtları xalıqta ertkti bilmeytuǵın adam ishinde shendeshen bolıp, tiykarınan hámme aytatuǵın bolǵan. Al, repertuarında on, onbes hápte onnan da kóp ertklerdi aytatuǵın adamlardı xalıq ertekshi dep ataǵan. Ertklerdi aytıw ulıwma alǵanda dástanlardı aytatuǵınday arnawlı orındı talap etpegen. Ertkti qoy baǵıp júrgen shopanlar, jolawshılar, kárwan saraylarda, diyxanlar qazıw qazǵanda, oraq orǵanda balıqshılar balıq awlap dem alıs waqıtlarında, geshteklerde, qız-kelinshekler urshıq iyirgende, tigis tikkende hám taǵı basqa orınlardı ertek aytısıp sóz jarıstırıp kewil kótergen. Ilimpazlardıń maǵlıwmatlarına qaraǵanda hátteki

¹ Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. Ноқис, 1977, 175-184-беттер.

² Мақсатов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызекі дәрепелери. Ноқис, 1996. 169-бет.

geypara toy tamashalarda jıraw baqsılar bolmağan waqıtta ertekshi adamlardı aldırıp, ertek aytıp, kewil kóterispe etetuğın jağdaylarda kóp bolğan. Solay etip, ertek erte waqıtlardan berli ayılıp, xalıq turmısı menen jasap, búgingi kúnimizde de aytilip kiyatır. Xalıq erteklerindeki tilsimli zatlar menen ájayıp járdemshiler miynetkesh xalıqtıń óz wákilleriniń baxıtqa erisiwdiń ideyaları menen ushqır qıyallarınıń jıymıǵı ekenligi kórinedi.

Qıyalıy erteklerde syujet qıyalıy (fantastikalıq) waqıyalarga,geyde mifologiyalıq qubılıslarǵa qurılıdı,turmısta ushıraspaytuğın qıyalıy nárseler súwretlenedi,qıyalıy personajlar hárket etedi.Mısalı, ayırım erteklerde bas qaharmanlar qıyın qıstaw waqıtta ushar gilemge yamasa qanatlı tulparlarǵa minip uship,uzaq aralıqlardı,altı ayshılıq shóllerdi hap zamatta basıp ótip mánzilge aman-esen jetedi,el joq jerlerde ashıl dástúrhan járdemge keledi.Bas qaharman geyde qıyalıy yamasa mifologiyalıq maqluqatlar, bálemetler menen gúresedi. Mısalı,ol jeti baslı aydarha, jalımwız kempir, adamxor dáw. sıyırshılar, jin-jıprılar, túrli árwaqlar menen gúresedi, olardı jeńip shıǵadı. Qaharmanlar qıyın-qıstaw waqıtta olarǵa qarsı sıyırılı tas, sıyırılı júzik, sıyırılı qılısh sıyaqlı fantastikalıq qurallardı paydalanadı.

Qıyalıy yamasa fantastikalıq erteklerde turmısta jaqsılaw, ilim hám texnikanı rawajlandırıw sıyaqlı xalıqtıń arızıw-ármanları sáwlelengen. Bul ármanlardıń kópshiligi ilim hám texnika ósip ketken biziń zamanımızda ózleriniń fantastikalıq yamasa erteklik qásiyetin joǵaltıp, haqıyqatlıqqa aylanbaqta. Máselen, uzaq aralıqtı qısqartatuğın ushar gilem yamasa ápiwayı súymırıq quslardıń, qanatlı tulparlardıń ornına samoletlar,kosmos kemeleri payda boldı hám turmısta qollanımaqta. Dúnyanıń júzin kórip otırıw, dúnyanıń xabarların háp zamatta biliw sıyaqlı xalıq ármanları erteklerde aynayı jáhán quralına jámlengen. Házirgi biziń turmısımızda qollanııp atırǵan televizorlar, kompyuterler, internet tarmaqları xalıqtıń aynayı jáhán haqqında ármanlarınıń iske asıp atırǵanı dep esaplawǵa boladı.

Demek, bunnan kóp ásirler burın dóregen qızıq syujetli qıyalıy erteklerde xalıqtıń ilim hám texnikanı joqarı dárejede jetkeriw, turmıs mashaqatların jeńillestiriw haqqındaǵı ármanları, niyetleri

sáwlelengen. Qıyalıy erteklerdiń ishinde "Qápestegi qusı tapqan bala" ertegi syujetiniń qızıqlı bolıwı menen diqattı tartadı. Ertelik bas qaharmanı-bir baydıń genje balası. Ol aqıllı, tapqır, hadal, kerpil jigit bolıp er jetedi. Atasınıń tapsırması boyınsha álwan tısqarı bar ájayıp qápeste jasaytuğın gózzal qusı tawıp keliw ushı, qáwıplı jolǵa rawana boladı. Jolda ol dógerek-dashqa wayran salıp júrgen, jawız kúshiniń iyesi, ısqırǵan aydarhanı óltirip, úlken qara qusını palapanların aman alıp qaladı. Qara qus jigitke minnetdar boladı. Bunnan soń atasınıń tapsırmasın orınlawda bul qara qus kóp járdemler beredi. Sebebi ol ǵayrı tábiyiy kúshlerge iye sıyırılı qus edi. Onıń járdemi menen hawada ushatuğın, teńizde keme bolıp júzetuğın sıyırılı gilemge, bir patshalıqtıń kúshine teń bolǵan qural sıyırılı tayaqqa, kiyseń adamdı kórsetpey taslaytuğın sıyırılı shógirmege iye boladı. Usı sıyırılı kúshke iye qurallardıń járdeminde jigit kúta qáwıplı jağdaylardan, qáwıplı kúshlerden aman qutuladı. Qıyın waqıtlarda qara qusını párin tútetse, qara qus balaǵa járdemge keledi. Mısalı, atasınıń qıyın tapsırmasın orınlap, kóp oljalı bolıp kiyatırǵan jigitke onıń eki aǵası jamanlıq etip jolda ańlıp oljaların tartıp aladı. ózin ólimshi etip dúzge taslap ketedi. Jigit qara qusını párin tútetip onı járdemge shaqıradı. Qara qus jigitni tiriltip, ólimnen aman alıp qaladı. Jáne de kóp qıymıshılıqlardı jeńip eline aman-esen quwıladı. Gúnakarlardı jazalap elde ádillik ornatadı, shadlı dáwrın súredi.

Bul ertektegi súwretlengen waqıyalardıń barlıǵı derlik qıyalıy. Mısalı, aydarha menen balanıń ayqası, qara qusınıń járdemleri balanıń qıyalıy jurtlarǵa atlanıwı h.t.b. ertektiń syujetin quraydı. Waqıyalarǵa qatnasatuğın personajlar da qıyalıy, turmısta ushıraspaydı. ǵayrı tábiyiy kúshke iye dáwler, qara qus (suymırıq), ǵayrı tábiyiy maqluq aydarha, alı kúnde altı ayshılıq jol alatıwın tulpar, sıyırılı tayaq, shógirme, gilem, máyek, qara qusını sıyırılı pári h.t.b.-qıyalıy ertektiń tiykarǵı elementleri.

Qıyalıy erteklerdiń tiykarǵı ideyası insannıń aqıl-oyınıń tereńligin, ushqır qıyalın, tapqırlıǵın, ruwxıy kúshin ulıǵlaw bolıp tabıladı. Kóp ǵana qıyalıy ertekler ǵayrı tábiyiy kúshler menen gúreste adamnıń jeńiske erisiwin sáwlelendiredi. Bunnan tısqari, qıyalıy erteklerdiń syujetinde haywanlardıń ertektiń qaharmanı

menen tikkeley dos bolıp, eń jaqın járdemin beriw jaǵdaylarında ushırasıp otıradı. Biraq sonı aytıw kerek, qıyalıy erteklerdegi janlı-janıwarlar, haywanatlar haqqındaǵı ertektegidey tiykarǵı obrazdı iyeleydi, olardıń dushpanı ústinen jeńiske erisip, maqsetlerine jetiwine qosımsha personaj retinde qatnasadı. Olar adam ushın kóp jaqsılıqlar isleydi, dushpanǵa basım keliw táreptari boladı. Ayırım erteklerdiń syujetinde adamnıń aldınan ayaǵına shónge kirip jaralı bolıp jatırǵan jolbarıs shıǵadı. Adam oǵan jaqsılıq etip shóngesin alıp táwir qıladı. Jolbarıs adamnıń xızmetinde bolıp kóp jaqsılıqlar isleydi. Bul erteklerdiń túrinde xalıq ózleriniń qıyalınan tuwǵan qaharmanların qanday qorqınıshlı isler bolsa da qaytpaytuǵın, altı ayslıq joldı háp zamatta júrip ótetuǵın, suwǵa salsa batpaytuǵın otqa kúymeytuǵın, qılısh kespeytuǵın, alıssa almaytuǵın jawı joq epsıl bahadır adam obrazında jasaydı. Qaharman óziniń haq niyet, miynetkesh, talay qıyınshılıq sınaqlan ótken erligi menen qarsılasqan jawın jeńip otırsa usı jeńislerine káramatlı járdemshileriniń járdemi kóp tásir jasaydı. Olar bir topar awıldı bir degende jutatuǵın aydarha, bir tawdı bir tawǵa soqılıstırıp úrǵan dáw, túyenı túgi menen jutatuǵın isqırısqan jılanlardı degenine kóndirip aydawına júrgizedi. Jer ústindegilerdi aytpaǵannıń ózinde jerdiń astındaǵı aspan álemindegi adam ushın úlken qáwip tuwǵızatuǵın tilsimli jawızlar adam hiylesinen asıp túse almaydı. Olar qanshelli túrge enip háreket etse de, adam aldında ázzilik etip jeńiliske ushırap otıradı. Ájayıp erteklerdegi bas qaharman oraylıq figura adam. Al, ertek syujetindegi tilsimli zatlar qıyalıy personajlar usı adam obrazın tolıqtırıp, waqıyanıń shiyelenisiwi menen sheshiliwinen qatnasıp otıradı. Ájayıp erteklerde tolıp atırǵan tań qalarlıq tilsimli personajlar ushırasadı. Olar mınalardan ibarat: Dalı haywanlarınan Jolbarıs, tawtaylıq, qasqır, arıslan, kiyik, quslardan: qara qus, ǵarǵa, qırǵawıl, kepter, hákke, jánlıklarden: tıshqan, qumırısqa, jılan, úy haywanlarınan: at, iyt, pıshıq, suw jánlıklarinen: balıq hám taǵı basqalar. Bular ertekte ózleriniń ájayıplılıǵı menen súwretlenbeydi, al olar erteklerdegi waqıyanı (barısında anaw yamasa mınaw tilsimli háreketleri menen qatnasıp otıradı). Bul erteklerde bulardan basqa adam qıyalınan jasalǵan personajlar bar. Máselen, suymurıq qus, jez urnaq,

aydarha, mástan kempir, taraq, sıyqırılı júzik, káramatlı tayaq hám taǵı basqalar. Bul joqarıdaǵı personajlar qaharmanın basım túsken neshshe túrli qıyalıy jumsların ornlawǵa qáwip-qáwip jerlerden Aman ótiwine, qullası maqsetine jetiwine eń jaqın ǵamqorshısı sıpatında súwretlenedi. Olardıń ayırımları geyde adam ushın úlken qáwip tuwǵızıp otırsa, al jez urnaq, aydarha ertekte bárha adamnıń qorqınıshlı dushpanı retinde háreket etedi. Bular hesh waqıtta adam ushın xızmet etpeydi yamasa jaqsılıq qılmaydı. Ájayıp hádiyseler haqqında erteklerde bas qaharmanlar ózlerine ushırasqan qıyınshılıqlardı ájayıp járdemshilerdiń kómegi menen jeńip shıǵadı da bas qaharmanın háreketi onsha sezilerlik dárejede kórinbeydi. Biraq bunday erteklerdiń syujetlik mazmunına tereńirek názer taslaǵanda ondaǵı tilsimli tayın járdemshilerge xalıq tárepinen bay mazmun berilgeni kórinip turadı. Xalıq erteklerindegi tilsiz zatlar ájayıp járdemshiler batırdıń qaharmanlıǵın kórsetip beredi. Olardıń arasında xalıq baxıtqa erisiwdegi ideyaları menen ármanları iske asqanın kóremiz.

Turmıs ertekleri. Bul topardaǵı erteklerde fantastikalıq syujetler hám personajlar súwretlenbeydi, al real turmısqa jaqın waqıyalar, sharayatlar, xalıqtıń turmıs-tirishiligi súwretlenedi. Turmıs ertekleriniń qaharmanları qıyalıy dáwler, aydarhalar, sharwalar, sawdagerler, baylar, biyler, qullası xalıqtıń hár qıylı qatlamınan shıqqan adamlar bolıp tabıladı. Turmıs erteklerindegi waqıyalar qıyalıy erteklerdegidey jeti qat jerdiń astında yamasa jeti qat aspannıń üstinde emes, al real turmıs erteklerin folklor iliminde realistik ertekler degen termin menen de ataydı. Realistik ertekler bul shártli atama. Oǵan qarap bunday erteklerge ádebiyattaǵı realizm metodınıń qatań talapların, qaǵıydaların qoyıwǵa bolmaydı. Ertektiń atı ertek. Onda ushqır qıyal, giperbolalıq súwretlewler basım bolıwı tiyis. Basqasha jaǵdayda ertekler haqıyqıy janlıq qásiyetin joǵaltadı. Turmıslıq (realistik) erteklerde házil-dálkek (yumor), ashshı kúلكi, sıqaq etiw (satira) belgili ornı iyeleydi. qızıqlı, kúلكili waqıyalar, sharayatlar súwretlenedi. Mısal retinde "Eki dos", "Esim boyrashı", "Toǵız tońqıldaq, bir shıńkildek", "Aqıllı ǵarrı", "Otinshı baba", "Eki aǵayınlı jigit", "Aqıllı hayal hám axmaq patsha", "Tazsha", "Diyxan", "Aidar

köse". "Muxtar köse hám Duxtar köse" erteklerin keltirip ótıw mümkin.

"Eki dos" erteginde qarapayım xalıqtan shıqqan Esjan hám Dosjan degen dos jigitlerdiń turmısı súwretlenedi. Olar ápiwayı diyxan jigitler bolsa da epshil, tapqır bolıp shıǵadı, dos, tatiw bolıp jasaydı. Dosjan óziniń tapqırılıǵı, hiylekerligi menen eldi shabıwǵa kelgen dushpanlardı qorqıtıp izine qaytaradı, eldi dushpan shabıwılınan aman alıp qaladı. Bul xızmeti ushin eldiń patshası Dosjan menen Esjandı sıylap, olardı úyli-jaylı etedi, eki wáziriniń qızların nekelep berip, dańǵaralı toy beredi. Dosjan patshanıń áskerbasısı bolıp tayınlanadı. Eki dos baxıtlı turmıs keshiredi.

Bul ertekte fantastikalıq súwretlewler kórinbeydi, onda turmishıq súwretlewler basım.

Turmıs ertekleriniń baslı ideyası qarapayım xalıqtıń danalıǵın, tapqırılıǵın, epshilligini ulıǵlawdan ibarat. Olarda ádillik, hadallıq, ar-namıs, hújdan máseleleri kóteriledi, jaqsı patsha, bereketli el, abadan turmıs haqqındaǵı xalıq ármanları sáwlelenedi.

Haywanatlar haqqında ertekler. Bul topardaǵı erteklerde haywanatlar baslı qatnasıwshılar bolıp, personajlar dárejesine kóteriledi. Olar kórkem sóz óneriniń shárttiligi boyınsha janlandırıladı, yaǵnıy adamlarday bolıp háreket etedi, sóleydi, oylaydı. Ertelerde haywanlardıń tábiyatın súwretlew arqalı adamlardıń minez-qulqı, júris-turısı, úrp-ádetleri astarlap beriledi. Misalı, úy haywanlarınan eshek-aqılsız, ójet, qoy-juwas, til alǵısh, eshki-sumlıqlı, jabayı haywanlardan qasqır-jirtqısh, ashkóz, Nápisqaw, tülki-hiyleker, jalaker, saǵal-nápisqaw, turaqsız, qoyan-qorqaq etip súwretlenedi. Biraq haywanlardıń obrazları arqalı adamlardıń turmısı, kewil-keypi, júris-turısı timsallap beriledi. Sonlıqtan haywanatlar haqqındaǵı erteklerdi ayırım jaǵdaylarda umsal-ertekler dep te ataydı. Bul ertelerde haywanatlar adamlarday bolıp qatnasadı, haywanatlar haqqındaǵı yerteklerdiń baslı obrazların tülki, qoraz, shaǵal, qasqır, ǵargá, tushqan, qoy, yeshki, ógiz, túye, arıslan, jolbarıs, at, qurbaqa, qoyan, bódene, ayıw hám.t.b.lar quraydı. Yertektı dóretiwshiler bul haywanlardıń hár qaysısında adamlarǵa tán anaw yaǵı minaw qásiyetti kóre bilgen. Sonlıqtan olardıń obrazları arqalı jaqsı menen jamandı.

aqıllı menen aqmaqı, kúshli menen ázzini, qorqaq penen batırđı, aq kókirek penen sumdı, jalqaw menen miynet súygishti, ádillik penen ádilsizlikti qısqaşı unamlı qásiyet penen unamsız qásiyetlerdiń talas-tartısın turmishıq tiykarda qurıp yeń jaqsı qásiyetlerdiń ústemligin, jeńisin, artıqmashlıǵın sheberlik penen bayanlaǵan. Álbette, bul yerteklerdiń bariǵı da belgili bir tariyxıy dáwirde dóregen. Olardıń dóregen dáwirlerin anıqlaw qıyın. Durısında geyparalarınń mazmunına qarap shártli túrde belgili dáwirge sociallıq ortalıqqa jatqarıw mümkin, biraqta ulıwma alǵanda haywanat obrazı arqalı adamlar turmısına onıń unamlı unamsız tamanların sóz yetetuǵın yerteklerdiń bir dáwir menen sheklenbey kóp dáwirlerdi óz ishine qamtıuǵını, hátteki bizdiń kúnimizde de olardıń áhmiyetin joıtpaǵanı gúmansız. Sonlıqtan, bul úptegi yerteklerdiń oqıw qurallarınan, teatr saxnalarınan, televizor ekranlarınan, radiodan orın alıwı, ideyalıq hám kórkemlik jaqtan ǵana yemes, ulıwma estetikalıq tásir kúshiniń hám kóriwshiler menen tıńlawshılarǵa qonımlılıǵın, turmıs haqıyqatlıǵın, qızıqlı hám jeńil túsiniw alıwshılıǵınan bolsa kerek.

Haywanatlar obrazı arqalı súwretlenetuǵın yerteklerde geyde tek hawanalardıń háreketine, olardıń táǵdirine baylanış waqıyalarda az orın almaydı. Bul haywanlardı belgilewde adamlardıń oylap tapqan yeń ótkir yumorlıq oyların ayqın bayan yetip beredi. Haywanlardı misal retinde alıp yertek dóretiw uzaq dáwirlerden baslaǵan bolıwı mümkin. Degen menen haywanlardıń búgingi kúni ádebiyatta, ásirese balalarǵa arnalǵan ádebiyatlarda bekkem orın alıwı, obrazlı oylawdıń burınnan sonǵı kiyatırǵan yeń tiykarǵı obyektı bolıp qalıpleskeninen derek beredi.

Haywanatlar haqqında erteklerdiń payda bolıwın folklor iliminde erte dáwirlerdegi mifologiyalıq túsiniwler menen, yaǵnıy totemizm túsiniwleri menen baylanıstıradı. Erte dáwirlerde adamnıń tábiyat sırların túsiniw haywanlarda qanday da bir sırlı kúsh dep bilgen, olardan qorıqqan, olarǵa tabınǵan. Biraq adamnıń tábiyat tuwralı túsiniwlerdiń keńeyiwı menen ertelerde haywanat, kem-kemnen mifologiyalıq sıpatın joǵalup, tirishilik dúnyası ápiwayı bir bólegi bolıp kórinedi.

"Tülki menen Qoraz" erteginde sumlıǵı sátińe túspey qalǵan tülkiniń is-háreketleri súwretlenedi. Ash bolıp awılǵa tawıq urlıqqa kelgen tülki qoranıń tóbesine qonaqlap otırǵan qorazdı aldastırıp jerge túsirmekshi boladı. Tülki hámme haywanlardıń doslıqta hám tatıw jasawı kerekligi tuwralı patshanıń buyırǵı shıqqanın aytadı, jerge túsip sóylesip otırıwǵa mirát etedi. Sonda qoraz: tülki dostım, anaw kiyatırǵan eki iyt te jetip kelsin, bárimiz birge gúrrińlesemiz, deydi. Tülki quyrıǵın putına qısıp, qashıwǵa qolaylasadı. Qoraz: tülki dostım, nege qashasań, patshanıń buyırǵı barǵoy, deydi. Tülki: iytler ele bul buyırıqtı esitpegen shıǵar, dep zip beredi.

Ertekte sumlıqlı tülki obrazı arqalı miynet etpey hiylekerlik penen kún kóriwge ádetlenip ketken adamnıń timsalıy obrazın ańlawǵa boladı. Haywanatlar haqqındaǵı erteklerde haywanlardıń óz ara qatnasları, bir biri menen soqlıǵısıwları arqalı jaqsılıq penen jamanlıq arasındǵı gúres sáwlelenedi, ashkózlik, zorlıq, hiylekerlik qaralanadı.

Ulıwma xalıq ertekleri tek mazmunı jaǵınan emes, al, ondaǵı jasalǵan túrli obrazlar, kórkemlik ózgesheligi tárepinde júdá joqarı turatuǵın xalqımızdıń bahalı miyrası bolıp tabıladı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Erteklerdiń izertleniwi, klassifikaciyaı.
2. «Abat batır», «Gu'ızámze» ertekleri neni súwretleydi.
3. «Shontıq tu'łki», «Hiyleker qoraz», «Arıslan menen qoyan» erteklerine analiz.
4. «Jaqsılıq qılsań ózińe, jamanlıq qılsań ózińe», «A'dil patsha» ertekleriniń ideyası.
5. Erteklerdiń basqa janrlardan ayırmashılıǵı?

Ádebiyatlar:

1. Айымбетов Қ.	Халық даналығы.	Н.,1988.
2. Дәўқараев Н.	Қарақалпақ әдебияты тарийхының очеркleri.	Н.,1977.
3. Максегов Қ.	Қарақалпақ халқының көркем аўызеки доретпелери (сабаклық).	Н.,1996.
4. Мәмбетназаров Қ.	Қарақалпақ халық ертеклери.	Н.,1965.
5. Текстлер.	Қарақалпақ фольклоры. I- II том.	Н.,1983.
6. Текстлер.	Қарақалпақ фольклоры. 67-76 том.	Н.,2016.
7. Regina F	Companion to folklore.	March 2012, Wiley-Blackwell

§11. Ápsanalar hám ańızlar

1. *Qaraqalpaq ápsana hám ańızlarınń úyreniliwı.*
2. *Ápsana hám ańızlardıń janrlıq ózgesheligi, tariyxıy haqıyqatlıq hám qıyal.*
3. *Ápsana hám ańızlardıń erteklerden ayırmashılıǵı.*
4. *Tariyxıy orınlarǵa, adamlarǵa, urıwlarǵa baylanıslı payda bolǵan ańızlar.*

Tayanış sózler: mif, ańız, ápsana, ayırmashılıǵı, izertleniwi.

Xalıq prezasınıń bul janrı arasında ápsanalar salmaqılı orın iyeleydi. «Ápsana» ataması parsi-tájik tilinen alınǵan bolıp, fantastika, jalǵan, qıyalıy toqıma mánilerin ańlatadı. Ápsana folklor janrı sıpatında ótmish haqqında xabar beriwshi qıyalıy toqıma xarakterindegi kishi ángimeler. Ápsanalar jámiyetlik turmıs penen baylanıslı bolǵan waqıya hám hádiyselerdi qıyalıy formada sóz etedi. Ápsanalar qıyalıy oylarǵa qurılǵan boladı, aspan álemi juldızlar, kún, quyash, tábiyat stixiyaları, qudaylar, payǵambarlar haqqındaǵı xalıqlıq pikirlerge aytiladı.

Ápsanalar qaraqalpaq folkloristikasında oǵada az izertlengen tarawlardan esaplanadı. Biraq qaraqalpaq folkloristleri rus, qazaq, ózbek h.t.b. xalıqlar ilimpazları sıyaqlı «Mif» terminin qollanıp keledi. Qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde birinshi ret mifke túsiniq beriwshilik hám mifli tilge alǵan N.Dáǵqaraev boldı. Ol óziniń «Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri» atlı miynetiniń folklorǵa arnalǵan birinshi kitabında mif tuwralı tómendegidey pikirlerdi keltiredi: «Miftiń dáslepki mánisi gúrriń, ángime, qıyaldan, oydan shıǵarılǵan degen túsinikti bildirgen. Erte zamanlarda adamlar tábiyat qubılısların, adamlar jámiyetin túsiniw ushın qıyalǵa oylap shıǵarıwǵa urınadı... Jámiyetlik tirishilik, turmıs hár túrli tábiyat qubılısları jóninde oydan úreylendirip qıyal súriw jolı menen qıyalıy ángimeler dóretedi. Mine, usınday shıǵarmalar ilim tilinde mif deydi. Qudaylar, olardıń háreketleri, hádden usqarı kúshli qaharmanlar, olardıń jeńisleri, hár túrli tábiyat qubılısları, adamnıń, jerdiń jaratılısı jónindeǵı ángimeler usı mifke jatadı. Máselen quday, payǵambar, perishte, aydarha, dáw, albaslı,

jın tábiyat qubılısları jónindeǵı ángimeler, qıyalıy ańız sózler usı shıǵarmalarǵa kiredi. Mıs'alı «Qorqaq shaldaǵı dáwler», «Jerdi kótergen kók ógiz», «Ariq mergen», «Qara dáw», «Qoyan menen jılan», «Gúlziyba» erteklerindeǵı kórinisler, «Qoblan» dástanındaǵı perishteler. «Rasula pıraq minip» kupleti, Alańasar Álip dáw, Baba tókli áziz t.b. usılar jatadı.¹

Ápsana degenimiz - káramat yaki din menen baylanıslı, tábiyattıń yaki jámiyettiń hár qıylı qubılısların juwmaqlastırıp túsindiretuǵın, allanın, payǵambarlardıń, pirlardıń, áwliyelerdiń, qaharmanlardıń t.b. atı menen ayılatuǵın ótken bir erte dáwirlerdegi adamlardıń dúnyaǵa kóz-qarası. Mif-(grekshe-ańız ápsana degendi ańlatadı) qudaylar hár qıylı ruwxlar (árwaqlar) perishteler, eń dáslepki adamlar, maqluqat ósimlik hám olardıń kelip shıǵıwları haqqındaǵı qıyalıy ápsanalar. Usı jaratılıs tuwralı qıyalıy ángimelerdiń jıynaǵın ilimde mifologiya dep júrgizemiz.

Folkloristikada miflerdi ańızlar menen shatastırmaw kerek. Sebebi miflerde waqıyahılıq quramalasıp ketken qıyalıy oylar, ájayıp hádiyseler, adam aqılına uǵras kelmeytuǵın waqıyalar basır keledi. Dúnyanıń jaratılısı tuwralı qıyalıy ángimelerdiń barlıq jıynaǵın hám sonıń menen birge dúnya xalıqları miflerin, olarda payda bolıwı hám rawajlanıwın, mazmunın, tarqalıw jaǵdayların úyretetuǵın ilimdi mifologiya dep ataydı. Kúta yerte dáwirlerdi, ayyemgi ruwlıq jámiyette payda bolǵan miflerdiń baslı maqsatı dúnyanı, onıń sırların, adamzat jámiyetiniń payda bolıwın, haywanatlar menen ósimlikler dúnyasın qıyalıy tiykarda túsindiriwden ibarat. Mifler birinshi gezekte sırtqı dúnyanı, olardıń qubılısların tek súwretlep qoymastan túsindiriwge háreket yetedi hám tınlawshını iseniwge shaqıradı.

Ápsanalar diń tiykarınan quday, payǵambarlar, perishteler, pirlar haqqında káramat isleri haqqında sóz etetuǵının este tutıwımız kerek. Erte degi adamlar mifke isengen, onı haqıyqatlıq sıpatında qabıllaǵan. Mifti qıyal dep qabıllaw adamzat jámiyetiniń rawajlanıwınıń, jámiyetlik sananıń rawajlanıwınıń keying

¹ Дәуқараев Н. Таңдамалы шығармалар жыйнағы. Нөкис-1977 ж. 171-172 б.
II том.

dáwirlerde payda bola baslağan. Ayyemgi sanada payda bolğan miflik sana, miflik uǵım bir tutas sistema-mifologiyaga aynalğan. Bunda mifologiyalıq qıyal tanımalılıq emes, kórkemlik xızmet atqara baslaydı. Soǵan qaramastan bul dáwirlerde de, adamlar mifologiyadaǵı waqıyalarǵa isengen. Endi mifler qıyaldan kem-kem awısıp, kórkemlik sıpatlar iyeley baslaydı. Ásirese feodallıq jámiyette payda bolğan mifler tanımalılıq, isenimlilik qásiyetlerin joǵaltıp, kórkem sóz quralı retinde qabıllandı. Erteдеgi miflik túsinik, hár qıylı diniy isenimler ózgerip, olar basqasha túindirilip, ózgeshe sıpatlarǵa iye boladı. Usınday jaǵdaylar nátiyjesinde miflerdiń mazmunı ózgerip, ol kórkem folklorga aylanğan.

Mifologiyalıq ápsanalar dúzilisi jaǵınan sinkretik xarakterge iye bolıp, ózlerinde mif hám ertek janrina tán belgilerdi jámledi. Miflik waqıya – hádiyse diniy túsinikte rawajlanıp otıradı. Bul tiptegi ápsanalar kóbinese geografiyalıq mákan, predmet hám túrli hádiyseler menen baylanisli keledi. Ápsanalardıń bas qaharmanı qıyalıy obraz túrinde júzege keledi. Sebebi, ol mifologiyalıq subektler tiykarında dóregen. «Dáwdiń uyası» «Tók tawı», «Dúldil atlağan» hám Qidir ata haqqında ápsana qaharmanları, mine, usınday. Bul ápsanalar málim hám sirli bolğan tariyxıy orınlar, taw, tóbelikler hám qalalar atı menen baylanisli bolıp, belgili hádiyse hám waqıyalardıń júzege keliw tariyxın bayanlawǵa qaratılğan. Degen menen, ápsanalar bergen maǵliwmatlar toqıma, yadtan dóretilgen, olar mudamı duris bola bermeydi. Misalı: Ibrahim Xalil payǵambardıń balası, Ismayıl haqqındaǵı ápsanadı alayıq. Bul ápsana uzaq waqıtlardan beri xalıq awzında saqlanıp keledi hám Hákim atanıńda hám Rabǵuzıydińde kitaplarında bul ápsana orın alǵan.

Házireti Áliy jasaǵan dáwirde onıń atı Dúldil Xorezm oypatındaǵı Qaratawǵa kelip otlaydı eken. Qarataw ol dáwirde ot-shópke bay, órisi keń bolıp, ol basqasha at penen atalatuǵın bolğan. Házireti Áliy bir jerge atlanar bolsa, Dúldil atı bir shaqırǵanda tayar boladı eken. Bir kúni házireti Áliy bir jerge atlanar aldında atın bir shaqırıptı, kelmepti, eki shaqırıptı, kelmepti. Úshinshi ret qattı ashıwlanıp shaqırǵan eken, Dúldil zorga degende jetip kelipti. Buǵan ashıwlangan házireti Áliy «sen otlap kelgen jer hesh shóp

kógermeytuǵın taslaqqa aylansın» dep ǵargagan eken. Ustı waqıyadan soń burın ósimlikke bay taw shóp-shar óspeytuǵın qara taslaqqa aylanıptı.

Bul toponimikalıq ápsanada turmıs haqıyqatlıǵınan uzaqlasqan qıyal, sıyqır kúshi (sóz magiyası) qollanılğan. Qarataw atamasınıń kelip shıǵıw tariyxı haqqında bayanlanatuǵın bul áńgimeniń tariyxqa ulıwma qatnası joq. Bunda qıyaldan toqılǵan hádiyselerdi turmıs haqıyqatlıǵı menen baylanıstırıw bar. Házireti Áliydiń tariyxta bolǵanlıǵı, házirgi real turmısımızda Qaratawdıń bar ekenligi ǵana haqıyqat.

Ápsanalar ertede bolǵan, yamasa boldı dep bayanlangan ájayıp hádiyseni kórkemlep bayanlaw arqalı tınlawshıǵa maǵliwmat beriw menen birge estetikalıq zawıq hám morallıq, ádep-ikramlıq tálim-tárbiya beriwdi maqset etedi. Bul ápsana janrınıń eń baslı sıpatlı belgileriniń biri. Misalı, Házireti Áliy haqqındaǵı ápsanalardıń birinde menmenlik adamnıń eń jaman qásiyetleriniń biri ekenligi haqqında ayıladı. Onda bayanlanıwınsha: Házireti Áliy Dúldil atına minip kiyatırıp kewline bir menmenlik qıyal keledi. Ol «eger de jerdiń uslaytuǵın jeri bolsa, men kóterer edim», deydi óz kúshiniń qúdiretine isenip. Qarasa jolda bir ǵarrı otır. Bunı kórip Áliy: «Áy ǵarrı, ne qılıp otırsań»,-deydi. Sonda ǵarrı: «Áy, balam, mına júkti kóterisip jiber, men bir ózim arqama sala almay, sharshap dem alıp otırman»,-deydi. Sonda Áliy Dúldil diń üstinde otırıp, júkti qamshısı menen kótermekshi bolǵan eken, qamshısı sinıp qalıptı. Túsip kóterse, ayaǵı jerge kirip ketipti, jáne kótergen eken, dizesine shekem kırıptı. Sonda ǵarrı: «qoya ǵoy balam, bul júkti kótergenler kótersin, ya bisimilla», -dep júkti kóterip ketti. ǵarrı arqalap júrgeni jerdiń topraǵınıń tórtten bir bólegi eken. ǵarrı kózden ǵayıp bolǵannan keyin Házireti Áliydiń qulaǵına «Menmenlik ettiń, Áliy, bul ǵarrı Qidir ata pir» -degen aspannıń saza keledi. Áliy menmenlik etkenine qattı pushayınan bolıptı. Ápsanalardıń qaharmanları ápiwayı adamlar emes, olar ja kókke biylik etken káramatlı patsha, káramatlı áwliye adamlar em súwretlenedi. Olardıń islegen ájayıp is-háreketleri jeke ózler tárepinen emes, sırtqı tásirler (sıyqır kúshi, magiya, fetish) arqalı yamasa bul dúnyalıq emes ruwqlar (perishteler, pirler) járdeminde

iske asıriladı. Jáne de bul is-háreketler qaharmannıń emes. Qudaytalannıń buyırǵı. qálewı dep túsindiriledi.

Añızlar (predaniya) - Xalıq añızları sóz óneriniń epikalıq túrine jatadı. Añızlar kórkem tildin proza (qara sóz) túri menen de, pœeziya (qosıq) túri menen de bayanlana beriwı múmkin. Añızlar rus folklorında **legendalar**, ózbek folklorında **ráwiyatlar** dep ataladı.

Belgili ádebiyatshı N.Dawqaraev birinshi bolıp añızlardıń mazmunlıq, tematikalıq hám kórkemlik ózgesheliklerin esapqa alǵan halda olarǵa arnawlı atama beriwge hám ózgesheliklerin belgilep beriwge háreket etti. Ol óziniń izertlewinde añızlardı «legenda» ataması menen atap ótedi.¹ Alım qaraqalpaqlar arasında keńtaralǵan Asan qayǵı, Erejep tentek, Aldar kóse, Jiyrenshe sheshen, Xoja Nasıratdin, ómirbek laqqı, Dáwlet qaramanlılar hám taǵı basqa antroponimlik xarakterdegi miyraslarǵı legenda dep atap «Bulardıń barlıǵı da bolǵan adamlar. Solay da bul legendalardıń shınlıqqa oǵada jaqın tariyxıy faktlerdi táriyiplewine qaramastan, awızdan- awızǵa ótip, ózgertilip, qosılıp, alıp taslanıp kelgenlikten, olardı tariyx dep qarawǵa bolmaydı. Tek tariyx ushin kerekli material bolǵan»² degen juwmaq isleydi. Demek, N.Dawqaraev tariyxıy faktlerdin legendaǵa tiykar bolatuǵınlıǵın qatań itibarǵa alıp, ol bul ózgeshelikti janrdıń jetekshi kriteriyası sıpatında bahalaǵan. Alımın usı baslaması folklorshılarımız tárepinen uzaq waqıtlarǵa shekem dawam etti. Izertlewshiler tariyxıy mazmundaqı xalıq miyrasların legenda dep atay basladı.

Qaraqalpaq folkloristi Q.Ayimbetov ta añızlarǵa tiyisli epikalıq maǵlıwmatlardı legendalar dep atap, ol «Xalıq ertekleriniń bir túri – legenda bolıp ataladı. Legendalardı tariyxqa baylanıslı ertek-áńgimeler desekte boladı» degen pikir bildiredi. Demek ol «legenda» degen terminniń onsha talapqa juwap bere bermeytuǵınlıǵın sezgen halda, onı «ertek-áńgimeler» dep ataw yamasa basqa tiyisli termin tabıw zárúrligin belgilep ótedi. Sonlıqtan ol añızlardıń mazmunlıq ayırmashılıqların anıqlaw

barısında «Xalıqtıń, jerdiń tariyxına, jáne tariyxta bolǵan ayırım adamlardıń tariyxına baylanıslı ayılǵan awızeki ertek sózler qaraqalpaq xalqında oǵada kóp. Misalı: Gúldirsın haqqında, Sultarı Sanjar haqqında, Tóktiń tawı haqqında, Aydos biy, Ernazar biy, Erejep tentek haqqında legendalar h.t.b.» dep kórsetip beriw menen onı «awızeki ayılǵan ertek sózler» dep diqqat awdarǵan. Taǵıda alım usı pikirın dawamlap: «Xalıq awızında ayılıp júrgen legendalar tek ertek bolıp sóylenip qoymay, tariyxıy waqıyalar, hám shın bolǵan waqıyanıń dógeresinde ayıladı.... Xalıq legendaları xalqımızdıń ótken ómirinde bolıp ótken tariyxıy waqıyalardı izertlewge, biliwge úlken járdemshi maǵlıwmat beredi»¹ dep onıń áhmiyetin atap ótedi. Izertlewshi xalqımızdıń milliy ónerimizge bolǵan qatnaslarına tereń itibar berip óziniń «Xalıq danalıǵı» degen kitabında jıraw namaları haqqında legendalarǵa «Shól asqan», «Noǵaylı», «Ayǵa shap», baqsı namaları haqqında legendalarǵa: «Jeti asırım», «qoshım palwan», «Jaman shıǵanaq», «Ariwxan», «Nar iydiren», «Tawdan asqan», «Sanalı keldi», «Kór qız», «Bozataw» h.t.b. añız-áńgimelerdi kirgizedi»². Professor Q.Ayimbetovtıń bul miynetleri hám ilimiy ámeliy kórsetpeleri qaraqalpaq xalıq añızlarınıń janrlıq ózgesheliklerin anıqlawǵa hám olardı durıs bahalawǵa óz járdemin tiygizetuǵınlıǵı sózsiz.

Qaraqalpaq ádebiyatında realizm máselesi boyınsha jumıs islegen alım N.Japaqov óziniń izertlewinde qaraqalpaq xalıq añızlarına «Ertegi-añız» degen termindı qollanıp qawıstıń ishine (legenda) dep jazadı. Ol: «Ertegi-añız (legenda)lardıń barlıǵı tek fantaziyalardan quralǵan emes, olardıń kóbisi real turmıs- tariyx penen tıǵız baylanıslı ekenligin kóremiz» dep «Gúldirsın» añızın misalǵa keltiredi. Izertlewshi bul añızdı «Joqarı ideyalı ertek» dep bahalaw menen birge, bunday añızdı tariyxıy waqıyalardan, xalıq

¹ Н.Дауқараев. Шығармаларының толық жыйнағы, 7-том, бірінші бөлім. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1977.184-6

² Сонда..., 184-6

¹ Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкіс, «Қарақалпақстан» 1988, 33-б

² Қ.Айымбетов. Халық даналығы. Нөкіс, «Қарақалпақстан» 1988, 714-719 -

güresinen us, oğan baylanıssız dep bolama?»¹ degen pikir bildiredi. Añız «Legenda» ataması menen folklorist Q.Maqssetovtıñ jumıslarında da kózge taslanadı. Ol legendalargá anıqlama berip «Obiektiñ keñligi jaǵınan tábiyat, haywanat, adamzat dúnyasını qamtıtuǵın, diniy, qıyahıy tariyxıy detallardı óz boyına sıñırǵan, bir jaǵınan boljaw, ekinshi jaǵınan tastıyıqlaw formasında ayılatuǵın añız sózlerdi legendalar dep ataymız»² degen juwmaqqa keledi. Bul jaǵdayda da elespesiz qalǵan «añız sózler» óziniñ atqaratuǵın xızmetine ılayıq jańa milliy folklorlıq terminge iye bolıw múmkinshiliklerine jaqın turǵanlıǵın kóremiz.

Folklorist Q.Maqssetov óziniñ xalıq awızeki prozasına islegen sońǵı klassifikaciyasında ápsanani-mif, ráwiyattı-predaniya, añızdi-legenda dep janrlıq sıpatlamalar bergen.³ Bul keltirilip ótilgen «Legendalar», «Tariyxıy ápsanalar» «Awızeki gúrriñler», «Ráwiyatlar» tiykarınan barlıǵıda awızeki bayan etilip, awızdan-awızǵa ótip kiyatırǵan xalıqlıq dóretpeler hám olardıñ mazmunlıq sıpatlamaların qıyaldan toqılǵan tastıyıqlawlar, qıyahıy obrazlar, qıyahıy hádiyseler, tariyxta bolǵan waqıyalar, tariyxta bolǵan adamlar, jer, suw, tábiyat, kosmos álemi haqqındaǵı xalıqlıq túsiniñler támiyinleydi.

Ótken ásirdiñ 90-jıllarına kelip qaraqalpaq xalıq prozasınıñ iri janrlarınıñ biri bolǵan añızlar óz atı menen atala basladı. 1995-jılı járiyalanǵan «Qaraqalpaq xalıq añızları hám anekdotları», 1997-jılı járiyalanǵan «qaraqalpaq añızları, ápsanaları hám sheshenlik sózleri» degen kitapshada «Legenda» janrlıq termin retinde paydalanılmaǵan. Onıñ ornına «Añız» ataması isletilgen. Sońǵı jıllarda qaraqalpaq xalıq añızları óz aldına arnawlı túrde I.Allambergenova tárepinen keñ túrde izertlenildi. Bul izertlew jumısınıñ bir neshe bólimleri ilimiy jurnallarda maqala bolıp basılıp shıqtı. Sonıñ menen birge «Qaraqalpaq folklorındaǵı diniy añızlar» degen atamada kitapsha járiyalandı. Tiykarınan añızlar

haqqındaǵı I.Allambergenovanıñ izertlewinde añızlardıñ janrlıq ózgesheligi izertlenip, añızlarga qanday folklor úlgi kiretuǵınlıǵı, onıñ basqa uqsas janrlardan ayırmashılıǵı anıq ilimiy dálillendi. Bul izertlewde xalıq añızlarınıñ klassifikaciyası, izertleniw tariyxı, syujetlik ózgeshelikleri, tematikalıq bóliniw, tipologiyası máseleleri sóz etildi.

Añızlarda tariyxıy waqıyalıq syujetler baslı áhmiyetke iye bolıp, sol hádiyselerdi anıqlap túsindirip beriwge diqqat awdarıladı. Añızdıñqaharmanları tariyxta bolǵan shaxslardan ibarat bolıp, onda joqarǵı ğayrı kúshler qatnaspaydı. Syujetleri yamasa epizodları oǵada az, geyde bir syujet penen de sheklenetuǵın, kompoziciyalıq qurılısı jeterli dárejede turaqlı emes biraq, variantları kóp etnografiyalıq, geografiyalıq, tariyxıy tematikalıq ózgeshelikleri menen ajırılıp turadı. Ápsana menen añızlardıñ eñ tiykargı ózgeshelikleri olardıñ tariyxta bolǵan waqıyalargá qatnası menen belgilenedi. Eger waqıyanıñ mazmunı qanshama dárejede turmısh, haqıyqatlıqtan alıs bolsa olar ápsana boladı da, al waqıyanıñ jelisi tariyxıy real hádiyselerge qaratılǵan bolsa hám sol obyekt túsindiriwdi, anıqlawdı maqsset etken bolsa ol añız janına kiredi.

Burıńǵı hám sońǵı ilimiy-folklorlıq ekspediciyalar waqtında basqa janrlar menen birlikte qaraqalpaq xalıq añızları da jıynalıp «Qaraqalpaq xalıq ertekleri» degen kitaplarda bir neshe ret járiyalandı. Soń olar erteklerden ajratılıp alınıp óz aldına kitap bolıp basılıp shıqtı. Máselen, 1962- jılı Q.Maqssetov, N.Kamalov, Q.Mámбетnazarovlardıñ tayarlawında «Qaraqalpaq xalıq legendaları hám anekdotları», 1992- jılı S.Bahadırova hám Q.Mámбетnazarovtıñ tayarlawında «Qaraqalpaq añızları, ápsanaları hám sheshenlik sózleri» degen miynetler basılıp shıqtı.

Solay etip, añızlar belgili tariyxıy waqıyalardıñ yamasa tariyxıy adamlardıñ átirapında payda bolǵan ángimeler, shıǵarmalar bolıp tabıladı. Añızlarda fantaziyalıq, giperbolalıq súwretlewler mol bolǵanı menen olar tariyxıy shınlıqtıñ sheńberinen alıslap ketpeydi. Mısali, bir añızda qaraqalpaq xalqınıñ batırı Ernazar Alakózdiñ Xiywa xanınıñ toyında 50 put (800 kg) júk kótergeni ángime etiledi. Adamnıñ sonshellı salmaqı kótere almawı múmkin, biraq Ernazar Alakózdiñ tariyxta bolǵanı, Xiywa xanınıñ jıynlarına

¹ Н. Жапақов. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселеси. Нөкис, «Қарақалпақстан» 1977, 9-10-б.

² Қ.Мақсетов. Қарақалпақ фольклорының эстетикасы. Нөкис. 1971, 57-б.

³ Қ.Мақсетов. Қарақалпақ халқының көркем ауызекі дәрептемелери.Нөкис. 1996 ж.194-208-211-бет.

qatnasqanı ras. Añızlar xalıqtıń ótkendegi tariyxı, turmısı tuwralı bay maǵlıwmatlar beredi. Qaraqalpaqlardıń tariyxına bylanısh: Ormambet biy, Maman biy, Aydos biy, Bozataw, Qońırat waqıyaları tuwralı, jer-suw atlarına baylanısh Xojeli, Shımbay, Nazımxan sulıw, Gúldirsın, Qırıq qızdıń qalası, Shomanay atamalarına baylanısh hám basqa da kóplegen añızlar bar.

Añızlar tematikalıq jaqtan bir neshe toparlarǵa bólinedi: 1. **Tariyxıy añızlar:** Bular tariyxıy waqıyalarǵa, tariyxıy adamlarǵa baylanısh dóreydi. Mısalı, Maman biy, Aydos biy, Ernazar biy tuwralı añızlar. 2. **Toponimikalıq añızlar.** Bul topardaǵı añızlar jer-suw atamalarına baylanısh dóreydi. Mısalı, Shımbay, Shomanay haqqındaǵı añızlar. 3. **Diniy añızlar.** Olar payǵambarlar, sahabalar, áwliyeler, shayıqlar haqqında bolıp keledi. Mısalı, Muhammed payǵambar, onıń tórt dostı (sháryarlar) Házireti Ali, Omar, Osman, Siddıq tuwralı añızlar usı toparǵa kiredi.

Añızlardaǵı waqıyalar, sharayatlar, adamlar kórkem til menen súwretlenedi, syujetler belgili bir kompoziciyalıq qurılısqa iye boladı. Sonıń ushın da añızlar kórkem dóretiwshiliktiń bir janrı bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq folklorında "Gúldirsın" añızı qarabaqanaǵa aynalǵan eski Gúldirsın qalasınıń atamasına baylanısh payda bolǵan. Erte zamanlarda Xorezm elinde Gúlistan degen abat qalanı dushpanlar qamal etedi. Qala xalqı ashlıqqa qaramastan shıdamlılıq penen mártlershe qorǵanadı. Biraq patshanıń Gúldirsın atlı qızı dushpan patshasınıń balasına shahzadaǵa ashıq bolıp, qamaldıń sırn ashıp beredi. Gúldirsınıń satqınlıǵı aqibetinde qala qarap boladı, xalqı tutqın boladı yamasa posıp ketedi. Shahzada asaw attıń quyrıǵına Gúldirsındı baylatıp aydatıp jiberedi. Sebebi, óziniń jeke tileklerin qanaatlandırıw ushın ata-anasına, eli-xalqına qıyanet etken qız, erteń maǵan da ańsat qıyanet ete aladı, deydi shahzada. Usınan baslap qarep bolǵan qalanıń atın xalıq Gúldirsın dep atay baslaǵan.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq añızları xalıqtıń tarıyxında bolǵan , belgili mákan orınlarǵa, belgili tariyxıy adamlarǵa,

namalarǵa t.b.larǵa baylanısh dóregen xalqımızdıń bahalı miyraslarınan esaplanadı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. *A'psanalar. «Házireti A'li» tuwralı ápsanalarǵa sholıw.*
2. *A'psana hám añızlardıń janrlıq ózgesheligi.*
3. *Añızlar. «Gúldirsın», «Baǵdad» añızların tallaw.*
4. *Búgingi kúnde añızǵa aylanǵan shaxslar haqqında.*
5. *Añız, ápsana, erteklerdiń bir-birinen ayırmashılıǵı, janrlıq ózgesheligi.*
6. *Añızlarda tipologiya máselesi.*

Ádebiyatlar:

1. Айымбетов Қ.	Халық даналығы.	Н.,1988.
2. Дәўқараев Н.	Қарақалпақ әдебияты тарийхының очеркleri.	Н.,1977.
3. Мақсетов Қ.	Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери (сабақлық).	Н.,1996.
4. Бахадырова С.	Қарақалпақ аңызлары, әпсаналары, шешенлик созлери.	Н., 1992.
5. Текстлер.	Қарақалпақ фольклоры.77-87 том.	Н.2016.
6. Regina F.	Componion to folklore	March 2012, Wiley-Blackwell
7. W. W. Gibbings	Folk-Lore and Legends: North American Indian	London 2007.

§12. Sheshenlik sózler

1. *Sheshenlik sózlerdiń qaraqalpaq folklorında jıynalıwı.*

2. *Xalıqqa belgili sheshenler haqqında.*

3. *Jiyrenshe sheshen haqqında.*

Tayanış sózler: sheshenlik sózler, sheshen, Jiyrenshe sheshen, sheshenler aytısı.

Qaraqalpaq folklorında óz aldına janr bolıp qalıplesken sóz marjanlarınan. Sheshenlik sózler xalıqtıń turmıs tájiriýbesinen kelip shıǵıp, jasap turǵan zamannıń mazmunına qaray ótkir zeyin, tereń aqıl, shireli til menen ayılǵan. Sheshenlik sózlerdi erte zamanlarda el basqarıp, xalıqtı izine ertken biyler, dawlı islerge tórelilik beretuǵın, kópti kórgen dana kisiler aytqan. Olardı sheshenler dep ataǵan. Sheshenlik sózler turmıstıń hár qıylı jaǵdaylarına baylanış ayılıp, olarda ádillik, ar-namıs, hújdan sıyaqlı adamgershilik máseleleri ortaǵa qoyıladı. Qaraqalpaq xalqında Jiyrenshe hám onıń sheshenlik sózleri haqqında ángimeler keń tarqalǵan. "Jiyrensheniń bayıwlılar menen sóylesiwi" degen ángimede Jánibek xan aw salıp júrip bir góne tamda úsh bayıwlınıń otırǵanın kórip, olardıń ne sóylesip atırǵanın bilip kel dep Jiyrensheni jiberedi. Jiyrenshe bayıwlılar óz-ara quda túsip atırǵanın, qız tárepi qalıń malına 300 góne tam sorap atırǵanın, biraq kúyew tárepi onday kóp góne tamdı tóley almaytuǵının, sonda ortadaǵı kátquda bayıwlı: eger Jánibek xan bolıp tursa, 300 emes 500 góne tam awısıp qalatuǵının aytıp atır dep keledi. Jánibek xan zalım bolıp, jurtı postırtıp jibergenin sonda biledi. Jiyrenshe óziniń danalıǵı, tapqırılıǵı menen xannıń zalımlıǵın ózine bildiredi, bayıwlılardıń quda túsıw syujeti arqalı salıqtı kóp salıp jurtı postırtıp jibergenin áshkaralaydı.

Sheshenlik sózlerdiń basım kópshiligi ańızlıq xarakterge iye boladı. Mısalı. Jiyrenshe, Asan Qayǵı sıyaqlı sheshenler tariyxta bolǵan. Sheshenler sózi-xalıq danalıǵınıń eń jarqın kórinisleriniń biri. Kórkem ádebiyattıń eń sıpatlı belgisi-obrazlılıq, obrazlı sóylew, qısqa, ıqsham, anıq, aqıllı sóylew, ulıwma dúnyanı kórkem

obrazlar arqalı tanıwǵa bolatuǵın bolsa, usı sıpatlardıń bári birinshi gezekte sheshenlik sózlerden tabıladı.

Qaraqalpaqlar Tórkstanǵa kelgende, házir Maman biy dep ayılıp jurgen Asqar on altı jasar bala eken, qazaq biyleri qaraqalpaqlarǵa Sırdáryanıń jaǵasınan jer bermey atırǵan kórinedi. Bul máselede qaraqalpaqlardıń mine degen biyleri araǵa túsip kórse de, hesh wájge kele almaptı. Sonda Orazaq biydiń ulı Asqar qazaq biyleri menen ózim kelisip qaytaman,- dep atasınan ruxsat sorap, bir túyeni minip, bir serkeni aldına alıp, «qaraqalpaqlar atınan keń wájge keliw ushın kiyatırman»dep qazaq biyleriniń aldına barǵan. Bul hádiysege hayran bolǵan qazaqtıń biyleri, Sennen kóre jası úlkeni joq pa edi-dep soraptı. Bul sorawǵa Asqar qaytpastan:

-Onda mına túye menen sóylese ǵoyıń,-depti. Sonda qazaqtıń biyi balanıń juwabınan alırap:

-Sennen kóre saqallısı joq pa edi?-dep soraptı.

Sonda bala:

-Onda mına serke menen sóylese ǵoy,-depti.

Balanıń aqıllılıǵın sezgen qazaqtıń biyleri Asqardı bir aqsham qonaq etip kútip, kelgen jumısıń jaǵdayın soraptı.

-Men wájge kelgen edim,-dep sóz baslaptı Asqar.-Biz bir eki aǵayınlı jigit edik. Atadan qalǵan bir aq basqurımız bar edi, sonı aǵalı-inili ekewimiz bólise almay atırımız. Aq basqur júdá enli edi, aǵam orta belinen shorta keseyik deydi. Men orta belinen keskende mülík bola ma, uzınına keseyik, ekewimizge de mülíkshilikke jarap qalar deymen,-depti Asqar sonda.

-Báse,-depti qazaqtıń biyi.-Ortasınan keskennen keyin kimge jetedi. Uzınına kesilgeni jón ǵoy,- dep aytıp salıptı. Sonda biydiń janındaǵı aqılǵoyı:

-Endi kettiń ǵoy, biy aǵa. Aq basqur degeni Sırdárya bolmasın,-dep aytıp-aq salıptı.

Solay etip, Asqar Sırdáryanıń bir boyın qaraqalpaqlarǵa alıp bergen eken. Sonnan Asqardı qaraqalpaqlar Maman biy dep ataǵan eken,-degen xalıq awzında ańızlar bar.

Bul mısaldan Asqar biydiń (Mamannıń) kishkene bala bolsa da, júdá sheber sheshen bolǵanlıǵı kórinip turadı. Ásirese, bul onıń

hâzir juwaplıgında kórinedi. Ol qazaq biyleriniñ hár qanday qarsı sorawlarına da óz waqtında tezlik penen dâl juwap qaytarıp otıradı, yaǵnıy aytısta ózin saldamlı uslap-tutıp, dógeregindegi adamlardı ózine tartıp, tań qaldıra aladı.

Sheshenlik sózler ótken dáwirlerde belgili bir ortalıqlarda jarısqa túsıw arqalı kóptiń sınaǵınan ótetuǵın bolǵan. Bul sınaq arqalı sheshenlik sózlerdiń eń júyeli óz ornın tawıp ayılǵan, ayılayın degen oydı anıq bere alǵan úlgeri xalıq yadında saqlanıp kelgen. Xalıq bunı óz yadında saqlaǵan hám awız eki sóz etken. Usılayınsha sheshenlik sózler belgili bir dáwirlerde rawajlanǵan hám sonday sóz ónerin dástúr etip hár qanday waqıyalıq proceslerde sózdi tawıp ayıp jeńiwdi maqset etken. Bunday sheshenlik, tapqırılıq penen ayılǵan sózlerdi xalıq qádirlengen, oǵan boysınǵan. Sheshenlik sózlerdiń túrleri kóp. Olar jumbaq, soraw-juwap túrinde, dawlarıń sheshiliwi túrinde kóp ushrasadı. «Sheshen bala» ertegindegi waqıyalar usınday sheshenlik sózlerdiń ayqın misalı bola aladı. Qaraqalpaqtıń on tórt biyi Xiywa xanınıń shaqırǵına ketip baratırıp jolda adasadı. Olar bir qumınıń eteginde qoy baǵıp júrgen bir balaǵa gezlesip onnan jol soraydı. Sonda bala: - Jeter jerde el joq. Búginşe biziń ilashıqta miyman bola qoyıń, - deydi. Biyler balanı dálkek etip, - Qonsaq ne soyıp beresen? - deydi. Bala tayaǵına súyenip turıp:

-Tapsam birewin, tappasam ekewin soyıp beremen, - deydi. - Haw, muna balanıń deni sawma? - dep biylerdiń birewi: - Tapsań birewin soyasań, al, tappasań qalay ekewin soyasań? Ol qalay? - deydi. Bala úndemeydi. Biyler bul balanıń ilashıǵın mensinbey basqa jaylı jerge barıp qonarmız degen maqsette jónep ketedi. Bala dalanıń keńligin, jaqın jerde qonalqalı jerdiń joqlıǵın anıq biledi. Sonıń ushında ol biylerdiń sońınan, «Bara berıń, qarańǵı túsken soń «áttegene-áy» degenniń úyine jetersiz» - deydi. Biyler kóp jol júrip atları qara suw boladı. Qızıl qıya qum, kózge hesh nárse kórinbeydi. Qarańǵıda jol tappay júre almaydı. Sonda biylerdiń birewi: - Áy, áttegene-áy, jańaǵı balanıń úyinde qonıp ketiwimiz kerek eken deydi. Biyler aylanıp balanıń úyine baradı hám onıń tegin bala emesligin biledi. Qayıp kelgen biylerdi kórgen bala lám-mim demesten atların jayǵastıra beredi. Biyler shay ishıp otırǵanda

bala bir ólgen ilaqtı qushaqlap biylerdiń aldına kelip: otaǵasılar, men «Tapsam birewin, tappasam ekewin soyaman» degenimde kúlip edińler, meniń enshime tiygen bir ǵana tuwsham bar edi, ózide genje buwaz edi. Áne basqa mal tappaǵan soń soyıp edim, - dep juwap beredi.

Mine, bul erteektegi qollanılǵan sheshenlik sózlerdiń ájayıp kórkem úlgerileriniń biri. Bunda jay soraw-juwaplar hám astarlı, jumbaqı sózlerdi kóremiz. Astarlı, jumbaqı sózdi biyler sheshe almaydı. Sheshen balanıń ózi astarlı sózdiń mánisin túsindiredi. Bunday sheshenlik sorawlarıń úlgeri júdá kóp. Máselen: Maman biy xanınıń aldına bargan waqıtta xan oǵan: «Sizge meniń úsh sorawım bar»,- depti. Maman biy: «Aytıńız», - depti. - Sózdiń anası ne? Suwdıń anası ne? Joldıń anası ne? - depti xan. - Sózdiń anası - qulaq. Suwdıń anası - bulaq. Joldıń anası - tuyaq. Siziń sorawlarıńızdıń juwapı usı boladı, - dep durıs sheshipti.

Sheshenlik ónerde sózdiń iyesi oyda joq jerden qarsılasın sózden jeńiw ushın tereń tapqırılıqta astarlı, jumbaqı sózlerdi tawadı. Bolmasa bunday ónerde aldın ala jeńiwdiń usılın oylap soǵan tásil isleydi. Bunday sheshenlik sóz úlgerisin «Sháryar» dástanındaǵı minaday epizodtan kóremiz. Sháryarǵa Aspijahangir bilay dep aytadı,

- Erteń seni Shahıdarap pashsha toyǵa shaqıradı. Atań menı tanıstırayın ba seni? - dedi.

- Tanıstır, - dedi.

-Onda erteń toyǵa bararmız. Adamlarǵa nan berer, jer, atların jem berer, jer. Maǵan ot berse de jemeymen, jem berse de jemeymen, mol berse de jemeymen, aldım kelse tisleymen, artım barsa tebemen, bálki óltirip qırǵın etermen. Onısın sennen soray mingen atıń Jáhángir, ot bersek te jemeydi, jem bersek te jemeydi ne jeydi uǵlım? - dep sorar. Sonda mingen atım Jáhángir, on serı marjan, on serı hinji, on serı gáwhar, hár mezigiline sıyseri tas jeydi ata, - dep aytqaysań. Sonda sennen:

Ol zamanǵa bul zaman,

Ózi haywan biyziban,

Tas jeymeken jan balam, - dep sorar.

Sonda:

Tas jemese haywanat,
Adamzattıń áwladı,
Muhammedtiń úmmeti,
Iyt penen pishiq tuwǵanın,
Qay kitaptan kórdiń?

- dep, sol waqıtta aytqaysań, - dedi. Sháryar toyǵa barıp, barlıǵı Jáhángirdiń aytqanıday boladı. Anda pashsha:

- Ashılǵan baǵda gúlim,
Baǵımda shámen búlbúlim,
Ol zamanǵa bul zaman,

Ózi haywan biyziban,
Tas jymeken jan balam?

Anda Sháryar:

- Ata, sózińde joqdur qata,
Siz Majazı ullı pashsha.
Ózi haywan biy ziban,
Tas jemese haywanat,
Adamzattıń áwladı,
Muhammedtiń úmmeti,
Iyt penen pishiq balasın,

Tuwǵanın qay kitapta kórdiń? - dedi Sháryar. Sonda ata jigirma tórt jılǵı ǵayıbı ekenligin bileği.

Dástandaǵı sheshenlik ónerde dawdı sheshiw ushın, neshe jılǵı ayrılıқтаǵı ata hám balanı qosıw ushın aldın ala tásil isleydi. Sózden jeńilgen patsha óz qáteligin ańlap sumlıq, mákkar sózge ergenligin bilip, esune keledi hám óz balası menen tabısadı. Tiykarında dástannıń syujetlik qurılısında bul sheshenlik sózler júdá sheber kompaziciyalıq usılda isletilgen.

Sheshenlik sózlerdiń bunday úlgileri «Edige» dástanında. Edigeniń tórelilik penen hár qanday dawlardı sheshiwlerinde jıraw tárepinen sheber qollanılǵan. Onda eki balanıń úyrekti meniki dep bir-biri jaǵalasıp atırǵanına baylanıslı, eki ańshınıń túlki ústinde jaǵalasıwına baylanıslı, eki qatınıń bir balanı meniń balam dep dawlasıwı hám taǵı basqa dawlardı, Edigeniń ádil sheshiwi sheshenlik sózlerdiń úlgisi esaplanadı. Bul sheshenlik sózler dástanda ápiwayı ǵana qollanılmaǵan. Edigeniń ádil, márt, tórelilik

adam sıpatındaǵı obrazına tikkeley baylanısadı. Sheshenlik sózlerdiń usınday dawǵa baylanıslı túrлерinen basqa, aqıllılıq, dınalıqqa baylanıslı túrleri júdá kóp. Jiyrenshege baylanıslı sheshenlik sózler usınday hár túrli formada ushırasadı. Onda dawǵa baylanıslı, astarlı, jumbaqlı hám turmısqa baylanıslı, sonday-aq, násiyatlıq temalarda da kóplep ushırasadı. Buǵan Jiyrenshe menen Jánibek xannıń, shikardan kiyatırıp, - Xan Jiyrensheden anaw qańbaq qayaqqa baratır dep sorawı, Jiyrensheniń aylanıp kelip, «Bararımdı jel bilsin, qonarımdı say bilsin» - dep tapqırılıq penen juwap beriwı. Jáne gónc tamda otırǵan úsh bayıwlınıń ne sóylesip otırǵanın, xan biylerden dúnyada ne ólmeydi? - dep sorawı taǵı basqalar, aytıp ótkenimizdey túrli násiyatlıq, tapqırılıqqa baylanıslı bolıp keledi.

Ulıwma juwmaqlap aytqanda sheshenlik sózler xalqımızdıń ásirler boyında jasap kiyatırǵan sóz óneriniń, sóz kúshiniń qásiyetli belgilerin ańlatatuǵın bahalı folklorlıq janlardıń biri bolıp esaplanadı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. *Sheshenlik sózler. Burın bul atamaǵa kimlerdi jatqarǵan bu'gingi sheshenler dep xalıq kimlerdi sanaydı?*
2. *Sheshenlik sózler haqqında kimlerdiń miynetleri bar?*
3. *Turım biy, Aydos biyler haqqındaǵı sheshenlik sózler?*
4. *Jiyrenshe sheshen haqqında?*
5. *Sheshenler aytısına kimlerdiń aytısı kiredi?*

Ádebiyatlar:

1.	Айымбетов	Халық даналығы.	Н., 1988.
	Қ.		
2.	Мақсетов Қ.	Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дәріпкерлері (сабақлық).	Н., 1996.
3.	Пирназаров А.	Жийренше шешен.	Н., 1992.

§13. Kúldirgi sózler

1. *Kúldirgi sózler haqqında túsiniq.*

2. *Kúldirgi sózlerdiń janrlıq ózgesheligi.*

3. *Qaraqalpaq folklorında kúldirgi sózlerdiń jıynalıwı hám bastırıp shıǵarılıwı.*

Tayanış sózler: kúlkili sózler, olardıń qaharmanları izertleniwı

Xalıq danalıǵınıń bir túrinde kúlkili sharayatlar, kúlkili is-háreketler, júris-turıslar qızıqlı áńgime etiledi. Kúldirgi áńgimeler yamasa anekdotlar kishi kólemli bolıp, qızıq syujetke iye boladı hám ótkir kúlkı menen ayaqlanadı, satiralıq yamasa házil-dálkek (yumor) mazmunına iye boladı, lapgóylik yaki giperbolalıq súwretlemeler kóbirek qollanıladı.

Qaraqalpaq folklorında Xoja Nasratdın, Aldar kóse, Ómirbek laqqı, Dosnazar solaqay h.b. baylanıslı kúldirgi áńgimeler kútá kóp. Olar xalıq awzınan jazıp alınıp, bir neshe mártebe kitap bolıp shıqtı.

Xalıq danalıǵınıń bul túrinde kúlkili sharayatlar, kúlkili is-háreketler, júris-turıslar qızıqlı áńgime etiledi. Kúldirgi áńgimeler kishi kólemli bolıp qızıq syujetke iye boladı hám ótkir kúlkı menen ayaqlanadı, satiralıq yamasa házil-dálkek (yumor) mazmunına iye boladı, lapgóylik yamasa giperbolalıq súwretlemeler kóbirek qollanıladı.

Tómende qaraqalpaq anekdotlarınan ayırım úlgiler beriledi.

* * *

Bir kúni Ómirbektiń tanası awıldın mollarasınıń tanasın súzip óltirip qoyıptı. Qısınıspaǵa túsken Ómirbek ári oylanıp, beri oylanıp mollarınıń aldına barıptı.

- Taqsır keshe siziń tanańız biziń tananı súzip óltirip qoyıptı. Shariyat tártibinde bul qalay sheshiledi eken, kitap ashıp qarap jiberesiz be?-dep ótinish etipti.

Molla kitap ashıp, ári otırıp, beri otırıp bılay deпти:

- Tana tananı súzip óltirse, adamnan kóriwge bolmaydı eken, ólgen tananıń iyesine qan tólenbeydi eken.

Ómirbek quwanıp ketip:

- Ádil sheshim aytqanıńız ushın raxmet, taqsır. Tanańızdın terisin adam jiberip aldraǵoyın, siziń tanańızdı biziń tana súzip óltirip qoyıp edi,-dep shıǵıp ketipti.

Sumlıǵı basına jetken molla ótirik ráwiyat bergenine qattı ókinipti.

Ómirbek penen Dosnazar solaqay jol júrip kiyatırıp túnge qalıp bir awılda qudayı qonaq bolıptı. Qonǵan úyi sháwle asıp beripti. Ash bolǵan Ómirbek ıssı sháwleden asap jibergende awız kúyip kózinen monshaq-monshaq jas tamıptı. Buni kórgen Dosnazar solaqay:

- Haw Ómeke, nege jılap otırsań?-dep soraptı.

- Awıldan shıqqanda dayım qattı awırıp atır edi, álle netti eken dep, kewlim buzılıp otır,-dep juwap beripti Ómirbek.

- Qoy, qapa bolma, dayıń awırsa táwir bolıp keter,-deпти Dosnazar solaqay dostınıń kewlin alıp. Usını ayıp bolıp ózi de ıssı sháwleden asap jibergen eken, awız kúyip, eki kózinen parlap jas aǵıptı. Sonda Dosnazar solaqay:

- Áy Ómirbek, dayıńnıń úyi-ishi birotala qırıldı ma deymen, meniń de kózimnen jas aǵıp kettiǵoy,-deпти.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. *Ku'lkili sózler haqqında?*

2. *O'mirbek anekdotlarına analiz jasaw?*

3. *Ku'lkili sózlerdiń izertleniwı?*

4. *Bu'gingi ku'nde ku'lkili sózlerdiń qaharmanları haqqında?*

Адебиеттер:

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. Н., 1988.
2. Дәукараев П. Каракалпак әдебиеті тарихының очерктері. Н., 1977.
3. Мақсетов Қ. Каракалпак халқының көркем ауызы екі дөретпелері (сабақлық). Н., 1996.
4. Текстлер. Каракалпак фольклоры. 77-87 том. Н., 2014.
5. Пахратдинов Ю. Өмірбек лаққы хәм юмор-сатира мәселесине. Н., 1992.
6. Regina F. A Companion to folklore March 2012. Wiley-Blackwell

Теориялық мағлұматлар

Мифология (грекше *mifhos* hám *logos*) аңыз аңғимелер, аңсаналар дегенді аңлатadı. Qудайлар, perishteler, hár qıylı ruwxlar, dáslepki adamlar (Adam-Ata hám Hawa-Ana), tiri maqluqatlar, ósimlikler hám olardıń kelip shıǵıwı haqqındaǵı qıyalıy aңǵimeler, aңsanalar, sonday-aq jer, suw, kosmos hám hám olardıń jaratılısı tuwralı qıyalıy aңǵimelerdiń barlıq jıyıntıǵınan ilimde mifologiya dep júritedi. Sonın menen birge dúnya xalıqlarınan miflerin, olardıń payda bolıwın hám rawajlanıwın, tarqalıw jaǵdayların úyrenetuǵın ilimdi de mifologiya degen termin menen ataydı.

Mifler menen ertekler qıyalıy aңǵimeler bolıp, bir birine uqsas bolsada, olardı birdey túsiniq dep qabıllawǵa bolmaydı. Ertekte súwretlenip atırǵan zattın yamasa waqıyanın qıyalıy ekeni aldın ala belgili hám olarǵa iseniw shárt emes. Ertek qızıqlı hám qıyalıy aңǵime sıpatında qabıllanadı. Al miftegi súwretlenip atırǵan nárseler, waqıyalar shın isenim menen qabıllanǵan.

Mifler kútá erte dáwirlerde, atap aytqanda algashqı urıwlıq jámiyette payda bolǵan. Adamlar ol dáwirde ele tábiyat penen jámiyettin, ulıwma sırtqı dúyanın sırların ilimiy tiykarda

túsindiriw múmkinshiligine iye emes edi. Sonlıqtan miflerdin bashı maqseti dúyanın sırların, adamzat jámiyetiniń payda bolıwın, haywanatlar menen ósimlikler dúyasın qıyalıy (fantastikalıq) tiykarda túsindiriwden ibarat edi. Misalı, Adam-Ata hám Hawa-Ana haqqındaǵı miflerde olardıń eń dáslepki adamlar ekenligi ayıladı, adamzat jámiyeti solardan órbigen dep túsindiriledi. Demek, mifler sırtqı dúyanı, onıń qubılısların tek súwretlep qoymastan, olardı túsindiriwge háreket etedi hám adamlardı olardı iseniwge shaqıradı.

Mifologiya eń áyyemgi ideologiyalıq qubılıs bolıp, jámiyetlik sananın kóp túrli belgilerin ózine jámlestiredi. Mifologiyanın quramında dinnin, filosofıyanın, ilimnin, kórkem ónerdin belgileri boladı. Misalı, dúnya, tábiyat, jámiyet haqqındaǵı mifologiyalıq túsiniqler ilimiy-filosofiyalıq oy-pikirlerdin júzege keliwindegi dáslepki qádemler boldı. Sonın menen birge mifologiya kórkem oy-pikirdin, kórkem súwretlewdiń dáslepki úlgerinen esaplanadı. Sebebi mifologiyalıq oy-pikirler, túsiniqler tek qurǵaq bayanlanbastan, kórkem til, kórkem obrazlar arqalı beriledi. Son etip mifologiya kórkem sózdiń (folklorın, ádebiyatın) saǵalardı biri dep esaplanadı.

Fantastikalıq (qıyalıy) súwretlewler miflerdin, erteklerdi tiykarǵı shártlerinen bolıp esaplanadı. Grekshе phantastia – qıyallaw degen sózden alınǵan. Real turmista joq qıyal nárselerdin, túsiniqlerdiń, waqıyalardıń, maqluqatlardıń bálematlardıń obrazlarınan beriliwi fantastikalıq yamasa qıyalıy súwretlewler dep ataladı. Misalı, erteklerdegi ashıl dasturxan, usha gilem, sıyırılıqtın kúshi menen adamnıń usqa, haywanǵa hám nárselerge aynalıwı fantastikalıq oy-pikirdin jemisi. Miflerdegi adamnıń, haywanlardın payda bolıwı haqqındaǵı aңǵimeler, tábiyat qubılısları, aspan deneleri tuwralı sada túsiniqler dúnya tuwralı fantastikalıq pikirlewdiń nátiyjesinde payda bolǵan.

Fantastikalıq súwretlewler jazba ádebiyatında da keń qollanıladı. Biraq olar ilim hám texnikanın jetiskenliklerine súyendiriledi. Dúnya ádebiyatında fantastikalıq súwretlewler óz aldına jańa dárejesine kóterilgen. Misalı, Angliya jazıwshıları Tomas Mora (1478-1535), "Utaniya", Djonatan Sviftin (1667-1731)

"Gulliverdin sayaxatlari", Gerbert Uellstin (1866-1946) "Vaqt mashinasi", "Korinbeytugin adam", Frantsiya jaziwshisi Jyul Vernnin (1828-1905) "Jerden Ayga", "Kapitan Granttin balalari", rus jaziwshisi Aleksandr Belyaevtin (1884-1942) "Adam-amfibiya" romanlari fantastika janrini ulgileri bolip tabiladi. Qaraqalpaq adbiyatinda I.Yusupovtin "Mangi bulaq" poemasında fantastikalıq súwretlewler mol qollanılğan, S.İsmaylovın "Júrek galaktikasi" romanı hám basqa da shıǵarmaları fantastika janrında jazılğan.

Biraq adbiyattarıw iliminde **fantastika** menen **fantaziya** ajratıp túsindiredi. Fantastika tuwralı joqarıda ayıldı. Al fantaziya bolsa jazıwshınıń dóretiwshilik uqıbı, oylaw, qıyallaw, toqıw, súwretlew uqıbı bolıp tabıladi. Mısalı, shıǵarma qatnasıwshılarınıń júris-turısın, minez-qulqın, portretlerin, túrli sharayatlardı jazıwshı ózi toqıp shıǵara beriwı múmkin, biraq olar turmıstan uzaqlap ketpeydi. Al fantastika turmısta bolmaytuǵın nárselerdi súwretleydi. Sonlıqtan fantaziya hár qanday kórkem shıǵarmada qatnasadı, onısız obraz jaratılmaydı.

§14. Qaraqalpaq xalıq dástanları

1. *Dástanlar haqqında ulıwma túsiniq.*

2. *Qaharmanlıq, liro-epikalıq, turmıslıq, tariyxıy-qaharmanlıq dástanlar.*

3. *Dástanlardıń ideyalıq, kórkemlik ózgesheligi.*

Tayanış sózler: dástan, qaharmanlıq dástanlar, ashıqlıq dástanlar, turmıslıq dástanlar, tariyxıy dástanlar.

Dástanlar

Xalıq dóretiwshiliginiń kólemlı hám qızıqlı janrlarınıń biri dástanlar bolıp tabıladi. Dástanlar janrlıq tábiyatı hám belgileri boymsha epikalıq túrge kiredi. Folklor iliminde xalıq dástanların epos degen termin menen de júritedi. Mısalı, "Qırıq qız" eposı, "Edige", "Manas" eposı, "Góruǵlı" eposı dep te ataw múmkin. Demek, dástan hám epos folklor iliminde sinonim terminler bolıp esaplanadı. Dástanlardıń syujeti qızıqlı hám shiyeleniskek waqıyalardı qurıladi. Olarda el dep eniregen erlerdiń batırılıq isleri, yamasa óz muhabbatına sadıq bolǵan ashıq-mashıqların shiyeleniskek táǵdirleri jırlanadı. Xalıq dástanlarında waqıyalar kóbinese birgelki baslanadı, izbe-iz, basqıshpa-basqısh rawajlanadı hám tabıslı, jenisli ayaqlanadı. Mısalı, "Alpamıs", "Máspatsba", «Ǵarip-ashıq» sıyaqlı qaraqalpaq xalıq dástanlarında syujetler usı tártipte rawajlanadı hám juwmaqlanadı.

Xalıq dástanlarınıń syujetleri kóbinese qosıq túrinde, ayırım dástanlarda qosıq hám qara sóz benen aralas bayanlanadı. Xalıq dástanları dáslebinde dóretiwshilik talantqa iye jıraw yaki baqsı tárepinen júzege keledi. Sonınan dástanlar basqa atqarıwshılar tárepinen aytılıp, áwladtan áwladqa ótiw barısında dáslepki dóretiwshiler umıt boladı hám jámaátlik dóretiwshilik shıǵarmalarına, yaǵnıy xalıq (folklor) shıǵarmalarına aynaladı.

Türkıy xalıqlardıń dástanları saz ásbapları (qobız, duwtar, dombıra) járdeminde atqarıladi. Dástanlardıń atqarıwshıları qaraqalpaqlarda jırawlar, baqsılar, ózbeklerde, türkmenlerde baxshılar, qazaqlarda aqınlar yamasa jırshılar dep ataladı.

Dástanlardıń jazba ádebiy túri de bar. Olar belgili bir avtorlar tárepinen dóretilip, jeke dóretiwshilik belgilerine iye boladı. Atap aytqanda, olar jazba ádebiyat nusqaları bolıp esaplanadı. Olarǵa sońǵı áwladlar ózgerisler, qosımshalar kirgize almaydı, súwretlenip atırǵan waqıyalarǵa, personajlarǵa jeke avtorlıq qatnaslar, kózqaraslar beriledi, avtorlıq problemalar, ideyalar sáwlelenedi. Jazba ádebiyat dástanları jeke avtorlıq stilge iye boladı. Misalı, Ferdawsiydiń "Shahnama", Nawayınıń "Hamsa", Berdaqıń "Aqmaq patsha", A.Dabilovtıń "Bahadır" dástanları usınday qásiyetlerge iye.

Dástanlar tematikalıq baǵdarına, syujetlik hám ideyalıq mazmunına qaray qaharmanlıq (batırlıq) dástanlar hám ashıqlıq (lıro-epikalıq dástanlar) bolıp bir neshe túrlerge bólinedi. Folklorist Q.Maǵsetov dástanlardı tiykarınan tórt túrge bóledi. 1.Qaharmanlıq dástanlar. 2.Lıro-epikalıq dástanlar. 3.Tariyxıy dástanlar. 4. Socialıq turmıs máselelerin sóz etetuǵın dástanlar. Búgingi kúnde de usı klassifikaciya boyınsha xalıq dástanları úyrenilidi. Dástanlardıń bul klassifikaciyası derlik barlıq janrdagı epos túrlerin óz ishine qamtıy aladı.

Qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń jıynalıwı, olardıń baspa júzinde járiyalanıwı hám izertleniwindegi miynetlerdi biz qaraqalpaq folkloristikası bóliminde atap ótken edik. Qaraqalpaq folkloristikasında xalıq dástanlarına tereń izertlewler júrgizgen ahmlar Q. Ayımbetov, N. Dáwqaraev, Q. Maǵsetov, I. Saǵıtoı, A. Aliev, S. Bahadırova, K. Allambergenov, J. Qoshniyazov, t. b. lar boldı. Gárezsizlik jıllarında bul dóretpelerdi izertlew jumısları jáne de dawam etip, tiykarınan Q. Maǵsetov, S. Bahadırova, K. Allambergenov, J. Qoshniyazov, K. Palumbetov, J. Nizamatinov tárepinen izertlewler alıp barıldı.

Qaraqalpaq folklorında dástanlar eń úlken janr sıpatında bizge belgili. Qaraqalpaq dástanları qaraqalpaq folklorınıń 20 tomlıǵında hám sońǵı jıllarda basılıp shıqqan qaraqalpaq folklorınıń 100 tomlıǵında tiykarǵı orındı iyeleydi. Dástanlar haqqında folklorı izertlewshi ilimpazlar úlken ilimiy jumıslar júrgizdi. Sonda da, ele óz izertlewini kútip turǵan máseleler júdá kóp.

Qaharmanlıq (batırlıq) dástanlar

Dástanlardıń bul túrin xalıq dóretiwshiliginde hám folklor iliminde batırlar jırı dep te ataydı. Eski túrkiy sóz ónerinde ulıwıy poeziyanı jır yamasa yır dep, al onı atqarıwshılardı yıraǵıw jıraw dep ataǵan. Batırlıqtı jırlaytuǵın shıǵarmalar bir qansha kólemi bolǵan hám olardı úlken jırlar yaqı batırlar jırı dep júrtken. Usı hám jıraw atamaları sol eski túrkiy zamannan baslap házirgi dáwirge shekem qaraqalpalardıń mádeniy turmısında úzilik qollanıw kelmekte. Qaharmanlıq dástanlar terminini parsı tilinen alıńǵan bolıp, ózbek ádebiyatı arqalı qaraqalpaq ádebiyatına hám folklor ilimine XX ásir diń ortalarmında aylanısqı túsken. Házir bul atama folklorında hám ilimde turaqlasıw ketken, sonlıqtan qaharmanlıq dástanlar hám batırlıq dástanlar terminleri teńinen qollanıla beredi.

Batırlıq dástanlarda el-xalıq táǵdiri, onıń ar-namısı, mámleket táǵdiri ushın bolǵan gúres jırlanadı. Olardıń tiykarǵı tematikası batırlıq, el qorǵaw, sırtqı dushpan menen gúres, ar-namısı qorǵaw bolıp esaplanadı. Basqa barlıq waqıyalar, epizodlar, turmıstıń túrli kórinisleri usı baslı temanı tolıqtırıw ushın qosımshalar reńde kirgiziledi. Dástanlarda batırdıń ájayıp kúsh iyesi ekenin, jawıngerlik uqıwın, erligin, gúreslerde jeńimpaz bolıwın súwretlewge ayrıqsha itibar beriledi.

Qaraqalpaq batırlıq dástanların jırawlar tarın qıyqalap shertetuǵın saz ásbabı qobız járdeminde qırılǵan dawıs penen aytatuǵın bolǵan. Jırawlar-batırlıq dástanlardıń dóretiwshileri hám atqarıwshıları. Qaharmanlıq dástanlar tómendegi turaqlı belgilerge hám qásiyetlerge iye boladı.

Dástannıń bas qaharmanı ájayıp kúsh iyesi, dáw júrek, ulı jawınger, iygiliqli isler ushın gúresetuǵın pidayı batır boladı. Batır ájayıp bolıp tuwıladı, ájayıp bolıp ósedi. Ózine sadıq joldas retinde ájayıp at hám qural-jaraq tańlaydı. Dástanda batır menen at obrazı ajıralmaǵan halda bir qosıp túsiniledi. Batır gúreste bel bermes ájayıp palwan etip súwretlenedi. Batır er jetken soń ózine ılayıq ómirlik joldas- qız izleydi. Usı qız izlew hám onı elge alıp qayıw barısında onı batırlıq isleri, palwanlıq kúshi kórinedi. Batır haq kewil, isengish, ol geyde sum qıyalı adamlardan aldanıp turadı.

Batırdın nağız kúshi, jawingerlik uqıbı, xalıq isine pıdayılıǵı sırtqı dúshpanlar menen gúreste kórinedi. Bulardıń hámmesi batırlıq dástanınıń syujetindegi motivler bolıp tabıladı. Usınday motivler kishi-girim ózgerisler, ayırmashılıqlar menen kópshilik batırlıq dástanlardıń syujetlik mazmunına tiykar boladı. Bunday motivler qaraqalpaq qaharmanlıq dástanları "Alpamıs"ta, "Qoblan"da, "Máspatsha"da, "Edige"de, "Qırıq qız"da ushırasadı.

Ádebiyat teoriyasınan maǵlıwmatlar

Kórkem obraz. Kórkem ádebiyat hám folklor shıǵarmalarında sırtqı aralıq qalay bolsa solay fotosúwrettey etip kórsetilmeydi, al turmıs haqıyqatlıǵı qayta islenip, kórkem obrazlar arqalı sáwlelenedi. Egerde shıǵarmada turmıs materialları, waqıyalar, adamlar qurǵaq bayanlansa, onda shıǵarma ápiwayı, jansız maǵlıwmatnama dárejesinde qalıp qoyadı. Kórkem shıǵarma bolıw ushin sol turmıs materialları, waqıyalar, adamlar, olardıń oy-pikirleri, ishki sezimleri túrli boyawlar menen kórkemlep beriliwi shárt, basqasha aytqanda súwretlenip atırǵan nárseniń dál kóshirmesi emes, al kórkem obraz ajratılıwı shárt.

Kórkem shıǵarmada qatnasıwshı adamlardıń júris-turısı, minez-qulqı, túr-túsi (portreti), ishki dúnyası kórkemlep súwretlenedi. Qatnasıwshı adamlardıń ádebiyattanıw iliminde túrlishe ataydı: personajlar, qaharmanlar, bas obrazlar, ekinshi dárejeli obrazlar, xarakterler, tiplik obrazlar.

Jańa dáwirdegi kórkem ádebiyatta obraz jasaw biraz quramalasqan. Qatnasıwshı adamlardıń obrazların jaratıw olardıń jeke xarakterini arqalı iske asırıladı, yaǵnıy, hár bir qatnasıwshınıń obrazı basqalardı qaytalamaytuǵın jeke minez-qulqı, júris-turısı, is-háreketleri, ishki dúnyası, sırtqı portreti arqalı ashıp beriledi, bir sóz benen aytqanda onıń jeke xarakterini jaratıladı.

Folklorlıq shıǵarmalarda obraz jasaw biraz ápiwayı usıllarda iske asırıladı. Obrazlar qarama-qarsı eki boyaw menen: unamlı hám unamsız bolıp jaratıladı. Bir obrazǵa tutas bir socialıq topardıń, adamlar xarakteriniń, pútín bir xalıqtıń ózgeshelik belgileri jámlengen boladı. Sonlıqtan folklor obrazları jıyınalǵan obrazlar bolıp keledi. Misalı, «Alpamıs» dástanında Alpamıs

obrazı orta ásirlik dáwirdegi urıwlıq-patriarxalıq jámiyettiń kópshilik belgilerin, úrp-ádetlerin, al Mástan kempir, Tayshayan Ultan taz adamgershilik ólshemlerine qayshı keletuǵın qásiyetlerdi ózlerinde jámleydi.

Syujet. Bul termin fransuz tilindegi sujet sózinen alınıp, sózlik mánisi boyınsha "nárse", "mazmun" degendi ańlatadı. Syujet bul kórkem shıǵarmada súwretlenetuǵın waqıyalardıń, personajlardıń is-háreketleriniń belgili bir tártipke túsken dizimi yamasa jıynaǵı. Syujet personajlardıń kórkem obrazların jaratıw ushin hám shıǵarmanıń baslı ideyasın beriw ushin qollanıladı. Syujettiń rawajlanıwı ushin personajlardıń is-háreketleri súwretlenedi, ruwxıy dúnyası, xakteri sáwlelenedi.

Xalıq dástanlarındaǵı syujetlerde waqıyalar menen personajlardıń is-háreketleri bir tártipte, izbe-iz, basqışpa-basqış rawajlanadı. Bunday syujetlerde hár bir basqıştı belgileytuǵın elementleri, bólekleri boladı. Tórende syujettiń quram bóleklerine ańqlamalar beriledi.

Ekspoziciya bóliminde waqıya baslanǵanǵa shekemgi jaǵday, sharayat súwretlenedi, waqıyaǵa qatnasatuǵın personajlar, waqıya bolǵan waqıt hám orın menen tanıstırıladı. Misalı, «Alpamıs» dástanında waqıya baslanbastan burın Jiydeli Baysın elı, eki dos Baybóri hám Baysarı hám olardıń qostarları menen tanıstırıladı.

Waqıyanıń baslanıwı yamasa waqıyanıń túyini. Ekspoziciyadan sońǵı bólim. Onda waqıyanıń baslanıwına túrtki bolatuǵın jaǵdaylar súwretlenedi hám waqıyanıń bunnan bilay rawajlanıwına jol ashıp beriledi. «Alpamıs» dástanında Baybórinıń ullı bolıp toy beriwı Baysarı menen málellesiwı hám Baysarınıń ókpelep qalmaq eline kóship keliwı syujettiń bunnan bilay rawajlanıwına jol ashıp beredi.

Waqıyanıń rawajlanıwı. Óz jóni menen hár tárepleme rawajlana baslaydı, kólemi keńeyedi. Personajlardıń qarım qatnasları shiyelenisedi óz ara gúresleri súwretlenedi, nátiyjede olardıń xakteri qalıplesip obrazlarınıń baslı tárepleri ashıladı shıǵarmanıń baslı ideyaları ayqınlasadı. Misalı Alpamıs dástanında waqıyanıń rawajlanıwı Alpamıstıń qalmaq jurtına Barshındı izlep

ketiwi. Qarajan menen bellesiwi, qalmaqalar menen soqlıǵısıwı, sıyaqlı hâdiyseler menen belgilenedi.

Waqıyanıń rawajlanıw shıńı (kulminaciya hám sheshimi). Waqıyalardıń keń hám hár tárepleme rawajlanıwı nátiyjesinde personajlar arasındagı qarama-qarsılıq (konflikt) sheshiledi syujettiń rawajlanıwı ayaqlanadı. Sol Alpamıs dástanınıń ekinshi bóliminiń ayaǵında jeti jıllıq sergizdanlıqtan soń Tayshaxandı jerip Baysıǵa qaytadı. Eldegi biybastaqlıqqa tıym salıp onıń basshısı Ultan tazdı jazalaydı. Elde tártip ádalatlılıq ornatadı, óz maqsetine erisedi. Waqıyanı bunnan soń da rawajlandıra beriw óz mánisin joǵaltadı. Shıǵarmanıń kótergen máselesi, problemi, ideyası kulminaciya da hám finalda tolıq ashıladı. Biraq syujet barlıq shıǵarmalarda usınday tayar keste menen rawajlana bermeydi. Kóplegen shıǵarmalarda ásirese házirgi zaman realistik metodı menen jazılǵan shıǵarmalarda syujettiń joqarında keltirilgen tártibi saqlana bermeydi, olarda syujet Erkin rawajlanadı geyde ald menen waqıyanıń sheshimi berilip rawajlanıwı onnan keyin beriledi. Sonıń menen birge, shıǵarma syujetinde onıń kompoziciyasında prolog hám epilog sıyaqlı komponentlerde qatnasıwı múmkin.

Prolog (grek tilindegi kiris sóz alǵı sóz degennen alınǵan). Negizgi syujet baslanbastan aldın usı shıǵarma hám onıń maqseti tuwralı ayıp beriw. Misalı, Berdax "Aqmaq pasha" dástanınıń basında shıǵarmanı jazıwǵa túrki sebepshi bolǵan jaǵdaylar tuwralı bayan etedi.

Epilog (grekshe-epilogos sońǵı sóz mánisinde). Waqıya rawajlanıp bolǵannan soń shıǵarmanıń sońında personajlardıń bunnan sońǵı táǵdirleri tuwralı maǵlımatlar beriletuǵın bólim.

Motiv - fransuz tilinde motif-nama, irǵaq degendi bildiredi. Motiv kórkem shıǵarmanıń syujetiniń rawajlanıwına tásir jasaydı. Motiv folklorlıq shıǵarmalarda (syujetlerde, dástanlarda) turaqlı qullanıladı. Qaharmanlıq eposlarda syujettiń baslı bólekleri belgili motivlerge tiykarlanıp rawajlanadı. Misalı, batırdıń ájayıp bolıp (ǵayratábiiy) tuwıwı hám ósiw motivı, batırdıń at tańlaw motivı, qalıńlıǵın izlep ketiw motivı, dushpan batırı menen bellesiw motivı

h.b. "Alpamıs", "Qoblan", "Máspatsha" dástanlarında syujettiń turaqlı komponenti retinde qullanıladı.

Tropalar-súwretlew qurallarınıń kóp qullanılatuǵın túri. Grek tilindegi tropos-oylanıw, ózgeriw degen sózden kelip shıqqan. Terminologiyalıq mánisi boyınsha kórkem shıǵarmada sózde, yamasa sóz birikpesiniń tuwra mánisinde emes, al awıspal, mánisinde qullanılıwı. Troptıń ónimli qullanılatuǵın túrleri tómendegiler: metafora (grekshe metha-qaytadan, phora-kóshiremen) zatları bir-birine meǵzetiwe tiykarlanǵan, metafora teńewdey etip zatları salıstırmaydı, al uqsatadı, meǵzetedi. Misalı, "Lashın edim qanatımnan qayrıldım, Tulpar edim, doynaǵımnan ayrıldım". Bul misalda personaj lashıǵa, tulparǵa teńelmeıdi, al meǵzetiledi.

Teńew - bul súwretlenip atırǵan adamdı yaqı zattı basqa nárse menen salıstırıw. Ol kóbinese day-dey, tay-tey, yańlı, kibi, misli, sıyaqlı degen kómekshi sózlerdiń járdemi menen jasaladı. Misalı, "Ayǵırdayın shaynası, Qoraz kibi julıstı, Qoshqar kibi dúǵıstı".

Metonimiya - sózlik mánisi boyınsha grekshe metha - qaytadan, nimos- ataw degendi ańlatadı. Metonimiyalıq súwretlew usılın qollanǵanda súwretlenip atırǵan zat yamasa hâdiyse basqa at yamasa atama menen beriledi. "Esabı joq, sanı joq, lek-lek jatqan qol keldi". Bul misalda áskerler, jawıngerler (arniya) dep zatıń ataması tuwra berilmeydi, al obrazlı túrde qol dep ayıladı.

Epitet - grekshe epitheton - ańıqlaw sózinen kelip shıqqan termin. Adamnıń, zattıń yamasa qanday da bir hâdiyseniń sıpatın, qásiyetin qosımsha ańıqlap turatuǵın awıspalı súwretlew quralı. "Astına minipti sarı-ala jorǵa, Qulaqqa taǵıptı altın jup sırǵa" degen misalda jorǵanıń túr-túsi, sırǵanıń qımbat bahalı metaldan (altınnan) ekeni qosımsha ańıqlanadı hám bul epitetler súwretlenip otırǵan zatlarıń obrazların ele de tolıqtıradı.

Giperbola - grekshe hyperbola - ulǵaytıw sózinen alınǵan termin. Adamdı, zattı, hâreketi súwretlegende óziniń haqıyqı shamasınan biraz arttırıp, bórttirip kórsetiw, "Boyları bar minarday, Qolları bar shinarday" degen misalda adamnıń boyı biyik minarǵa, qolları juwan shınar teregine teńclip, asıra súwretlenedi. Giperbola

súwretlenip atırǵan zatqa yamasa obrazǵa oqıwshınıń dıqqatın ayırıqsha qaratıw ushın qollanıladı.

Litota - grekshe lithotes - ápiwayılıq degen sózden alınǵan. Giperbolaǵa qarama-qarsı túsinik. Litota adamdı, zattı yamasa háreketti óziniń haqıyqıy muǵdarınan, kórinisinen ádewir kishireytip súwretleydi. Litota súwretlep atırǵan zattı obrazlı etip kórsetiw ushın qollanıladı. Mısalı, «Alpamıs» dástanındaǵı "Kele berdi bir bala, Atları bar ırǵayday, Moyınları quwrayday, Qus urǵan qara torǵayday" degen qatarlarda Qarajan qalmaq Alpamısı jassınıp, oǵan mensinbey qaraydı. Kewli ósken qalmaq batırınıń kózine Alpamıs daladaǵı quwrayday (shóptiń ataması), kishkene ǵana torǵayday bolıp kórinedi hám "Shappattay balanı jerge sıńırmey nesi bar" degen menmenlik qıyalǵa ketedi. Bul jerde litotalar Qarajannıń minezindegi menmenlik, turpayılıq qásiyetlerin kórsetedi.

Demek, giperbolalar hám litotalar obrazlardı tolıqtırıp súwretlew ushın qollanıladı. Olar folklorlıq shıǵarmalarda (erteklerde, dástanlarda) ónimli paydalanıladı.

«Alpamıs» dástanı

Dástan tuwralı maǵlıwmatlar. «Alpamıs» dástanı-qaraqalpaq xalqınıń eń súyikli dástanlarınń biri. Buringi dáwirlerde onı jas taǵarńı da súyip tınlaǵan. "Alpamıs"tı jırlamaǵan jıraw bolmaǵan.

«Alpamıs» dástanınıń segiz variantı jazıp alınǵan. XX ásirdiń birinshi yarımında onı Ógiz jıraw, Qurbanbay jıraw, Esemurat jıraw, Qıyas jıraw, Arzımbet jıraw, Káram jırawlar xalıq arasında jırlaǵan. Sonnan, dáslep Ógiz jıraw, Qıyas jıraw, Esemurat jıraw variantları, soń "Qaraqalpaq folklorı" 100 tomıǵında barlıq osegiz variantı baspadan shıqtı. Bul jaǵday «Alpamıs» qaraqalpaq xalqınıń tól dástanı ekenliginen dárek beredi. Dástanda qaraqalpaq xalqınıń arzu-ármanları, tilek-niyetleri, ruwxıy talapları, milliy ideyaları sáwlelengen. Sonıń ushın da «Alpamıs» haqıyqıy xalıqlıq shıǵarma bolıp tabıladı.

Sonıń menen birge, «Alpamıs» dástanınıń basqa milliy versiyaları da bar. Ol ózbek, qazaq, tatar, bashqurt, altay sıyaqlı túrkiy xalıqlarda da keńnen belgili. Dástandı izertlewshilerdiń

tastıyıqlawı boyınsha «Alpamıs» erte dáwirlerde kópshilik túrkiy urıwlar ele bir qáwimlik awqamda birigip jasaǵan waqıtta dóregen. Soń olar óz aldına xalıq bolıp qalıplesip bólinip milliy dástanı bolıp qalǵan. "Alpamıs"tı jırlawshılar har bir xalıqtıń turmısına, basıan keshirgen tariyxıy waqıyalarına, úrp-ádetlerine, geografiyalıq hám ekonomikalıq sharayatlarına, milliy ruwxıy hám kórkem-estetikalıq talaplarına baylanıp dástannıń syujetine, personajlar quramına, kórkemlik dúzimine ózgerisler kirgizgen. Solay etip «Alpamıs» dástanınıń milliy versiyaları payda bolǵan.

«Alpamıs» dástanınıń ideyası. Dástanda feodallıq pıtıranaqlıq saplastırıw hám bólinip ketken urıwlar bir awqamǵa biriktiriw ideyası baslı orındı tutadı. Dástanda bul ideya bir pütün Qońırat qáwiminiń bólinip ketiwi hám Alpamıs batırdıń kúsh-ǵayratı menen qaytadan birlesiwı misalında beriledi. Sonday-aq dástanda xalıqlar doslıǵı ideyası qońırat Alpamıs penen qalmaqlar Qarajan, Áshim arasındaǵı sadıq doslıq misalında sáwlelenedi. Adamgershilik hújdan, ar-namıs, ádalatlıq, xalıqqa azamatlıq qalıxızmet etiw ideyaları Alpamıs obrazı arqalı beriledi.

Kórkem shıǵarmada hár qanday jaqsı ideya qızıqlı syujet hám kórkem obrazlar arqalı ashıladı. Sonıń ushın tómende «Alpamıs» dástanınıń syujetlik qurılısına, obrazlar dúzimine toqtap ótemiz.

«Alpamıs» dástanınıń syujeti. Buringi zamanda Jıydel Baysın jerin jaylaǵan Qońırat elinde Baybóri hám Baysarı degen bay-dáwletli eki dos boladı. Qudaydan perzent tilep Baybóri boladı, atın Alpamıs qoyadı, Baysarı qızlı bolıp atın Gúlparsı qoyadı (onı erkeletip Barshın dep te ataydı). Eki dos quda boladı. Biraq Baybórinıń toyında eki quda málellesip, Baysarı ózi qarastı Qońıratıń bir bólegin ertip uzaqtaǵı Qalmaq jurtına kesh ketedi. Pütün el búlinip, ekige bólinedi.

Alpamıs erjetip baur jigit bolıp shıǵadı. Baurlıqın shıǵar boyınsha ol óziniń jılqımanı hám kewil jaqın jas úlkeni Qulta babanıń keńesi menen kóp jılqınıń ishinen kórimisizlew shubartaydı tańlaydı. Sońǵılıqta onı Bayshubar dep ataydı. Bayshubar tel jolǵa minetuǵın kólik emes, al batırdıń barlıq awır kúnlerinde birge bolatuǵın, onıń awırmanlıǵın alıp júretuǵın haqıyqıy jawınger dosı boladı. Dástanda Bayshubar personaj dárejesinde súwretlenedi.

Uriwlıq-patriarxatlıq jámiyetinń tártibi boyınsha quda bolıp, nan sindirisip atastırılǵan qalınlıǵı qanday da bir sebepler menen basqa jurta ketip qalsa, kúyew oǵan dawager bolıp izlep barıwǵa haqısı bar edi. Egerde ol qalınlıǵın tawıp alıp qaytpasa, pútin eldin, urıwdın abırayın tókken bolıp esaplanadı. Usı tártipke muwapıq Alpamıs jaw-jaraǵın asınıp, Bayshubardı minip atastırılǵan qalınlıǵı Gúlparsındı izlep qalmaqlar eline atlanadı. Bul Alpamıstın birinshi batırlıq atlanısı edi. Bunı batırlıq dástanlarda "batırdın óz qalınlıǵın izlew motivi" dep júritedi. Alpamıs qalmaq batırı Qarajan menen dáslep jawlasıp, sońınan jarasadı, qalın dos boladı. Qarajannın járdeminde Alpamıs kóp tosqınlıqlardı, qıymshılıqlardı jeńip Barshındı Baysın eline alıp qaytadı. Usın menen dástannın birinshi bólimi tamamladı.

Ekinshi bólimde Alpamıs Qalmaq elinde qalıp qorlanıp atırǵan qayın atası menen qayın enesin azat etiw hám Qonırat eline qosıw ushın ekinshi batırlıq atlanısqa shıǵadı. Biraq ol jolda qalmaqlardıń xanı Tayshaxan jibergen Mástan kempirdin hiylekerlik duzǵına túsip, jeti jıl zindanda jatiwına tuwra keledi. Tayshaxannın qoy shopanı Áshim kál tosattan zindannın ústinen shıǵıp, Alpamıs penen tanısadı, dos boladı. Áshim jolın tawıp Tayshaxannın qızı Arzayım menen zindandaǵı Alpamıstı baylanıstıradı. Alpamısta kewli bar Arzayım oǵan zindannan shıǵıwǵa járdem beredi. Batırlıq dástanlardaǵı bunday syujetlerdi "jat jurtlıq sulıwdın batırǵa járdem beriw motivi" dep ataydı.

Qonıratın Alpamısqa qarsı námárt jigitteri batırdı óldi. Barshın jesir qaldı degen ósek taratadı. Uriwlıq-patriarxatlıq dáwirdin dástúri boyınsha ólgen kúyewdin jesirin onın aǵayınlarınıń biri ózine nekelep alıwı kerek bolǵan. Usı dástúrdi paydalanǵan Alpamıstın urıwlas aǵayınlarınıń biri bolımsız, qopal, pámsiz Ultan taz aǵamnın jesiri maǵan tiyisli dep Barshındı kúyewley baslaydı. Qonıratın biyligin óz qolına aladı. Biraq durıslap basqara almay, eldin bereketi ketip, aǵayın arasında ala awızlıq, jánjel, ádalatsızlıq ústemlik etedi. Ultan taz Barshındı nekelew múnásibeti menen gúlli Qonıratı jıyıp úlken etip toy beredi. Toy ústine Alpamıs boyın jasırıp jılqıman Qultay súwretine kirip keledi. Jay-jáǵdaydın bárin bilip bolıp Alpamıs ózin tanıtağ. Bul syujetti ádebiyattanıw

hám folklor iliminde "batırdın óz hayalının toyının ústinen shıǵıwı" dep ataydı. Alpamıs Ultan taz basshılıǵındaǵı gúnakarlardın barlıǵın jazalap, Qonırat elinin birliǵın tikleydi, elde umıshlıq, bereket, ádalat ornatadı. Dástannın syujeti usın menen juwmaqlanadı.

«Alpamıs» dástanındaǵı obrazlar. Alpamıs obrazı - dástannın syujetine uytqı belatuǵın, onı quraytuǵın baslı obraz. Dástannın baslı ideyası da tiykarınan usı Alpamıs obrazı arqalı ashıladı. Batırlıq dástanlardın ideyaları batırlıq motivler arqalı beriledi. Sonlıqtan Alpamıs obrazında batırlıq qásiyetlerdin barlıǵı jámlengen. Ol ájayıp bolıp tuwıladı (biyperzent ata-anası áwliyelerge zıyarat etip qudaydan tilep aladı), ájayıp bolıp ósedı. Batırlıqtın shártleriniń biri retinde ózine joldas ájayıp at Bayshubardı tańlaydı. Dástanlarda batırlıq isler tek batır, palwanlıq, jawıngerlik qásiyetlerdi kult (essiz, kózsiz tabınatır, nárse) etip kórsetiw maqsetinde súwretlenbeydi, al joqarı ideyaları beriw ushın súwretlenedi. Alpamıstın batırlıq isleri tek Barshınǵı úylenip úy-xojalıq bolıw ushın islenedi desek, onda dástannı ideyalıq qunı túsip, Alpamıs batır dárejesine kóterile almaǵan boladı. Alpamıstın batırlıq is-háreketleri kúndelikli turmıs-tirishilik dárejesinen álle qayda joqarı. Olar joqarı ideyalar menen, yaǵnıy tarqap ketken urıwları birlestirip, feodallıq piıranlılıq saplastırıw ideyaları menen baylanıslı. Barshındı Alpamıstın alıp qaytıwı málellesken aǵayınlerdin jarasıwına, feodallardıń (Baybóri menen Baysarının) menmenligi, takabbırılıǵı, el táǵdirine juwappersizligi aqıbetinde tarqap ketken urıwların birlesiwine alıp keledi. Demek, batırdın ǵayrı jurttaǵı atastırılǵan qalınlıǵın izlep tawıp, oǵan úyleniw syujeti joqarıda keltirilgen ullı ideyalardı sáwlelendiriwdin tiykarǵı kórkemlik sharayatı bolıp xızmet etedi.

Alpamıstın batırlıq sawlatın tolıqtırıp turatuǵın joqarı qásiyetlerdin biri-bul onın keń peyilligi, keshirimliligi, wádege opalıǵı, dosqa sadıqlıǵı. Onın bul qásiyetleri dástannın eń qızıqlı syujetlerinde kórinedi.

Alpamıs dushpan Qarajan qalmaq penen jeti kún ayqasıp, oı jeńedi. Óltirer waqıtta Qarajan jalınıp, batırdan amanlıq tileydi. Batır ózin basıp, qanasına túsip "Sen ólgen menen jer tolmas. "

qalmaqlan dushpan bolmas, bar keshtim qanıńdı" dep bosatıp jiberedi. Aman qalğan Qarajan Alpamıstıń qalmaqqa júrisiniń haqlıǵına túsinip, oǵan sadıq dos boladı. qıyın-qıstaw kúnlerde doslıqtı bájay keltiredi.

Alpamıstıń joqarı adamgershilik qásiyetleri Tayshaxannıń qoy shopanı jámiyettegi kishkene adam Ashim kál menen doslıǵında kórinedi. Ashim Alpamıstıń isiniń haqlıǵın túsinip, táǵdirge táwkel etip, Tayshaxannıń esapsız qoyların zindanda jatırǵan Alpamısqa soyıp berip jeti jıl baǵadı. Zindannan shıqqannan soń Alpamıs qalmaqtı jeńip, Tayshaxandı qulatadı, Gúlpارشınıń ata-anasın azatlıqqa shıǵaradı, maqsetine jetedi. Biraq qıyın kúnlerde járdem bergen Ashim shopandı esten shıǵarmaydı. Oǵan Tayshaxannıń qızı Arzayım sulıwdı nekelep beredi. Orta ásirlik feodallıq jámiyettiń tártibi boyınsha miyrasxori joq bosap turǵan taxta kúyew otırǵızıladı. Usı nızamǵa muwapıq Alpamıs Qalmaq eliniń taxtına Arzayımın kúyewi qaradan shıqqan Ashimdi otırǵızadı.

Alpamıstıń aq kewilligi onıń adamlarǵa isengishlik qásiyetinde de kórinedi. Qalmaqqa ekinshi márte atlanıp baratırǵanda onıń aldınan Tayshaxannıń tapsırması menen hiyleker mástan kempir qasına qırıq qız ertip shıǵadı. Ol ózin Baybórinıń qalmaқтаǵı tuwısqanıman, minaw meniń qızlarım, seniń tuwısqan jiyenleriń, dep tanıştıradı. Apañnıń úyine túsirp, qonaq bolıp ket, dep mirat etedi. Alpamıstıń júreginde tuwısqanlıq sezimleri oyanıp, kewli eljirep Mástan mamannıń juwhalıq sózlerine kiredi. Alpamıstıń sadalıǵı basım kelip, biyǵamlıqqa beriledi, sharap iship más boladı, aqıbetinde zindanǵa tusedi.

Degen menen Alpamıs barlıq waqıtta sada, essiz, kózsiz batır emes. Ol tereń aqılǵa, ótkir zeyinge iye, xat sawatı bar, qolı ónerli jigit. Zindanda jatıp qoydıń jilik súyeginen jaǵımlı hawaz shıǵaratuǵın, túrli namalarǵa shertiwge bolatuǵın ájayıp sıbızǵı soǵadı. Onı ózinen sálemnama retinde Ashim arqalı Arzayımǵa jiberedi. Bul Arzayımın Alpamısqa degen kewil sezimlerin oyatadı. Biraq Alpamıs sadıq qostar. Nekelisi Gúlpارشındı húrmet etedi. Tayshaxandı qulatıp, Qalmaq jurınıń biyligi óz qolına tiygende Alpamıs oysızlıq etip bosap turǵan taxta otırnaydı.

xanǵa kúyew bolıp Arzayımǵa úylenbeydi. Qostarı Gúlpارشınǵa sadıq bolıp qaladı. Qalmaq elin baǵınıshlı qılmaı óz erkin ózine qaldıradı, xahqlar, mámleketler arasında doslıq ornatadı. Ol óziniń jeke sezimlerine berilip ketpeydi, olardı irkedi, xalıq, mámleket táǵdirin óz máplerinen joqarı qoyadı. Bul Alpamıstıń mámleketlik dárejede oy júritip, pikirley alatuǵın, is-háreket etetuǵın, tereń aqılǵa iye kóregen siyasatshı ekeninen guwalıq beredi.

Batırlıq dástanlardıń dástúrine muwapıq Alpamıs xalıq árman etken teńi-tayı joq kúshke iye, el dep eńiregen batır, xalıq mápi ushın xızmet etetuǵın azamat, ata-anasına ǵamxor perzent, sadıq qostar, ǵamxor áke, opalı dos. Bul joqarı qásiyetler Alpamıstı ideal obrazlar dárejesine kóteredi.

Bayshubar obrazı. Batırlıq dástanlardıń kórkemlik dástúri boyınsha batırdıń atı mázi kúsh-kólik emes, al batırdıń joldası, qıyın kúnlerde járdem beretuǵın dostı. Ayırım qıyın qıstaw jaǵdaylarda batırdıń atına til pitip, sana-sezimge iye boladı. Ol betinshe háreket etip batırdı awır awhallardan alıp shıǵadı. Deme batırlıq dástanlarda onıń atı personaj dárejesinde súwrelenedi. «Alpamıs» dástanında batırdıń atı Bayshubarda usı qásiyetler barlıǵı bar. Bayshubar ápiwayı at emes, shıǵısı boyınsha sarı tulpardan dórep, ker biyeden tuwǵan hasıl tuqım ájayıp at. Ol dástanda personaj dárejesinde háreket etedi. Barshın ustı atbayraqqa shıqqanda Bayshubar dáslep boyın jasırıp atlarda izinde júredi, kúshin saqlaydı. Shubardı shapqan Qarajannı ǵapılıǵınan onıń tórt ayaǵına dushpanlar gúlmıyıp qaǵıp mayırıp ketedi. Sonda Shubarǵa til pitip, ózin qamshılap etin qızdırıtuwdı Qarajannan ótinedi. Et qızıwı menen ol báygiden ozıp keledi. Alpamıstıń hám yarı, hám namıs-arı bolǵan Barshındı alıp beredi. Alpamıstı zindannan azat eter waqıtta qırıq qulash tereńliktegi zindannan hesh kim batırdı tartıp shıǵara almaydı. Sonda Alpamıstıń dostı Ashim: Hám aǵası hám inisi, elinen shıqqan joldası, bir shıǵarsa bayshubar shıǵaradı onı, - deydi. Alpamıstıń óz de qıynalıp turǵan jerlerde "Aǵam bolǵan Bayshubar, inim bolǵan Bayshubar" dep atı óz basına teńeydi, onı qıynalǵanda súyenetuǵın tiregi, jalǵızdıń joldası, tuwısqanı dep biledi. Dástan, Bayshubarǵa at dep qaramay personaj dárejesinde diqqat beriw.

mánisi bar. Ata-babalarımızdın turmısında ayırıqsha orın tutqan. Jaqsı at kóshse kóligi, báygı jarısında ar-namısın áperetuğın tulparı, jawgershilik kúnlerde jawınger joldası bolğan. Sonın ushın da xalıq danalıǵında ushırasatuğın "At-jigittiń joldası bolğan", "At-batırdıń qanatı", "Atımnıń nesiybesi altaw", "Jılqı maidıń patshası", "At bolmasa dárt bolar", "Atlan, atlan degende atlanarǵa atı joq. Qatardan qalqan sol jaman", degenge usaǵan naqıllar xalıq turmısında attıń qanshelli áhmiyetke iye bolǵanınan guwalıq beredi. Egerde Alpamıstı Bayshubardan ajratıp suwretlegende batır obrazı shıqpay qalar edi, hátteki shıǵarmanıń ózi batırlıq dástan dárejesine kóterilmey qalar edi. Sonlıqtan batırlıq dástanlarda bas qaharman astındaǵı ájayıp atı hám jaw-jaraǵı menen qosıp suwretlense ǵana bir pútin obrazǵa, batır obrazına aynaladı.

Gúlpارشın obrazı. Dástandaǵı bas qaharmanlardıń biri - Gúlpارشın. Ol qáddi-qáwmeti, sın simbatı kelisken, aqıl-parasatlı, turmıstı, shárt-sharayatlardı tez hám tereń túsinetuğın zeyinli qız.

Jıraw Gúlpارشınıń portretin tómendegishe súwretleydi:

Qamshı yańlı barmaǵı,	Shershige barsań hinji bar,
Gúmis yańlı tırnaǵı,	Hinjini kórde tisin kór,
Ustaǵa barsań sandal bar,	Qar ústine qar jawar,
Sandaldı kórde shashın kór,	Qardı kórde etin kór
Mollaǵa barsań qálem bar,	Qar ústine qan tamar,
Qálemdi kórde qasın kór,	Qandı kórde betin kór.

Gúlpارشın tek batırdıń súygiligi, boz ordanıń jarasıǵı nazlıbiyke hayal emes. Ol-qıym-qıstaw jaǵdayda batırǵa qap qollasatuğın járdemshi, oǵan aqıl-keńes beretuğın, asqınlap ketse tóreli sóz aytıp basıp qoyatuğın aqlıǵóy dostı. Bir sóz benen aytqanda Gúlpارشın batırǵa hámme tárepinen ılayıq ómirlik joldas, xalıq túsinińdegi ideal hayal.

Gúlpارشın jas bolsa da óziniń tereń aqlı, ótkir zeyni menen jası úlken kátquda, abıraylı biylerdiń sheshiwı múshkil bolǵan túyin máselelerge tapqırılıq penen tórelik beredi. Mısalı, qalmaqtıń xanı Taysha, batırı Qarajannıń Gúlpارشınǵa kewli ketip, onıń qolın sorap teńnen jawshı jiberedi. Birewine juwap berse, ekinshisi narazı bolıp, arada daw-jánjel bolatuğın qáwip tuwadı, jónsiz urıs-

qaǵıs bolıp, aqıbetinde puqara xalıq jábir shegetuğın boladı. Gúlpارشın olardıń hesh birewine de kesip juwap bermeydi. Ol usı dawlı hám qáwipli máseleni paraxat jol menen tómendegishe ádil sheshedi.

Xanıña bersem juwaptı,
Biyińniń keler kewline,
Biyińe bersem juwaptı,
Xanıńniń keler kewline,
Xanıńnan da támem bar,
Biyińnen de támem bar
Meniń nashar basıma
Alı ay bersin máwletti...
Altı ay on eki kún tolǵansoń
Ullı toydı baslasın...

Qırıq kúnshilik jollarǵa,
At jibersin bayraqqa,
Atı ozǵan jigittiń,
Kimińdi qul demeymen,
Kimińdi xan demeymen,
Kimińdi qara demeymen,
Atı ozǵanǵa tiyemen,
Biy málel bolsın qaynaǵa,
Jalgız nashar basımdı
At bayraqqa tigemen.

Bul Gúlpارشınıń tapqırılıǵın kórsetedi. Usı aqlı menen Gúlpارشın biygúná qan tógispeniń aldın aladı, ekinshi jaǵınan Alpamıstıń uzaqtaǵı Baysınnan Qalmaq eline jetip keliwine máwlet aladı.

Gúlpارشın ómirlik joldasına shin berilgen sadıq qostar. Alpamıs jeti jıl tiri ǵayıp bolıp, xabar-atarsız ketkende ol úmitin úzbeydi, batırdı kútedi. Ol óziniń tuwılǵan jerin, elin, ata-anasını shin júreginen súyetuğın watanpárwar qız.

On tórtimde meniń baxtım ashılǵay,
Duz nesiybem Baysın elge shashılǵay.

Gúlpارشın jat jurтта watandı kóriw, oǵan qaytıw ármanı menen Baysındı saǵınıp jasadı.

Dástanda Gúlpارشın kelbeti kelisken, ishki dúnyası jaq zeyinli, tapqır, keń peyil, ata-anasına miyriman, sadıq qos obrazında súwretlenedi. Gúlpارشın obrazı arqalı «Alpamıs dástanınıń syujeti qızıqlı rawajlanadı, Alpamıstıń barlıq hám basqı da iygiliikli isleri Gúlpارشınǵa baylanıslı iske asırıladı. Gúlpارشın

obrazına orta ásirlik urıwlıq-patriarxatlıq dáwirdegi xalıq túsiniğindeki ideal hayaldin qásiyetleri. belgileri jámlengen.

Qarajan obrazı. Dástanda Qarajan úlken kúsh iyesi, qarıwlı, er júrekli, qaysar jigit sıpatında súwretlenedi. Ol-Qalmaq eliniń batırı. Aytqanınan qaytpaytuğın bolğanlıqtan onı Qarajan qaysar dep ataydı. Alpamıstın birinshi batırılıq isi Qarajan menen ayqasta bilinedi. Demek, dástanda Alpamıstın batırılığın, palwanlıgın, dáw júrekligin kórsetiwde Qarajan obrazı baslı orındı tutadı. Dástanda Qarajan obrazı kirgizilmese, Alpamıstın batırılıq obrazı ashılmay qalğan bolar edi.

Qarajan jeńilip Alpamıs penen dos boladı. Sonğılıqta Alpamıstın jaqsı niyetleri, iygilikli maqsetleri usı Qarajan dostınıń járdeminde iske asadı. Qarajan hesh qashan doslıqqa qıyanet etpeydi. Ol-ádillik hám ádalatlıq tárepdarı. Sonlıqtan Tayshaxannın biybastaqlıǵına, zorlıǵına kónbeydi, oǵan qarsı shıǵadı, Alpamıs tárepli boladı, sebebi onıń isiniń haqlıǵın túsinedi. Qarajan jaǵdaylardan durıs juwmaq shıǵaratuǵın, aq kewil, hadal jigit. Doslıqtın shártin bájray etiw ushın ol aytqanın qılmaǵan, ádil iske qarsı shıqqan balası Dospambetti qara atı menen qosa óltiredi. Házirgi zaman oqıwshısına bul syujet ersi tuyılıwı múmkin. Biraq oǵan tariyxıy kózqaraslardan baha beriw kerek. Áke menen balanıń ayqası, ákesiniń óz balasın óltirip qoyıwı dúnya xalıqları folklorı hám ádebiyatında burınnan keń tarqalǵan syujet. Mısalı, Ferdawsiydiń "Shahnama" dástanında batır Rustem balası Suhrabtı qılıshlap óltiredi. XIX ásir rus jazıwshısı N.V.Gogoldıń "Taras Bulba" povestinde batır kazak Taras Bulba satqın balası Andreydi atıp óltiredi. Biraq olardıń óz balaların óltiriwı qanxorlıqtan yaki jeke basınıń mápi ushın emes, ullı gumanistlik (ulıwma insaniylıq) ideyalardıń, ádillik hám ádalatlıqtın ústemligi ushın iske asırıladı. Qarajannın óz balasın óltiriw motivi de usınday ideyalar menen aqlanadı. Qarajan qalay bolmasın Barshındı Alpamısqa quwıstırıw maqsetinde kúyip-janadı. Sebebi Barshın tek bası báyǵıge tigilgen bayraq emes, ol gúlli Qonıratın jat jurtqa ketken ar-namısı, keleshek úmiti. Alpamıs usı ar-namısı ayaq astı qılmaı Qonıratqa qaytarıw maqsetinde Qalmaq eline batırılıq atlanısqa shıǵadı. Orta ásirlik urıwlıq-patriarxatlıq dúzimniń tártibi boyınsha ataştırılǵan

qalınlıqtı basqa birewdin kúyewlewı yamasa onı zorlap alıwı kúte ayıp bolǵan. Túrli sebepler menen jatqa ketken qalınlıǵın qaytarıwǵa urınbaǵan jigit adam esabına alınbaǵan, onıń bul is namártlik, qorqaqlıq dep bahalangán hám barlıq eldin betine shirkew dep esaplangán. Sonlıqtan Alpamıstın óz qalınlıǵı Barshındı Qalmaq eline quwdalasıp bariwı-bul ashıqlıq sawdası emes, al el-xalıqtın ar-namısın tiklew hám bólingen eldi biriktiriw maqseti bolıp esaplanadı. Mine, usınday ádil iske, joqarı ideyalardıǵa Qarajan jan-táni menen xızmet etedi. Qarajannın Alpamısqa sadıqlıǵınıń baslı sebebi de usında.

Dástanda Qarajan obrazı unamlı hám qızıqlı is-háreketleri tiykarında kórkem etip jasalǵan.

Dástanda Qultay baba hám Áshim kál obrazları da unamlı súwretlengen. Olar-ápiwayı shopanlar, miynetkesh xalıq wákilleri. Alpamıstın tilekleri, oǵan hár tárepleme járdem beredi. Olar miyneti menen kún keshiretuǵın kewli de, qolı da hadal adamlar. Alpamıs keń júrekli, kewli de, qolı da ashıq jomart jigit bolğanlıqtan Qultay menen Áshimdi umıtıp ketpeydi. Xalıq mápi menen qızıqpaytuǵın, óz qara basınıń mápin, házligin kóbirek oylaytuǵın Tayshaxandı qulatıp, ornına qarapayım xalıq ishinen shıqqan Áshimdi xan kóteredi. Bunday syujetler «Alpamıs» dástanınıń tereń xalıqlıq ideyalar menen suwǵarılatuǵınan dárek beredi. Qultay hám Áshim obrazları satırılıq, yumorlıq usıllarda qollarıw arqalı qızıqlı hám sheber jasalǵan. Dástanda Qultay hám Áshim obrazları Alpamıs obrazın hár tárepleme tolıqtırıp turadı.

Dástannın baslı ideyasın sáwlelendiriwde Alpamıstın ákesi Baybórinin, Barshının ákesi Baysarının obrazları itibarlı orın tutadı. Olar úlken mal-múlikke iye Qonıratın tutqasın tutıp turǵan iri feodallar. Esapsız malına másirgen olar el-xalıq taǵdırine, onıń turmıs-tirishiligine bas aylanbaydı, olardı menmenlik, takabbırılıq sezimleri biyleydi, ózlerin basqalardan joqarı sanaydı. Bolar bolmas nársede ústinde (toyda kókparǵa talasıp) eki bay málleslep, bir birin kórmestey bolıp tarqasadı. Baybóri menen Baysarı arasındıǵı jeke ókpe-giyne bir pútın Qonırat eliniń birliğin buzadı, el eki baydın tárepine ayırılıp bereketi ketedi, ala awızlıq baslanadı. Ózleriniń degenin boldırıw ushın bul baylar hásh nárseden qaytpaydı. Baysarı kókparǵa ókpelep ózine qarashlı eldi shıwlatıp

tot-jurt Qalmaqqa kóshedi. Elde qalğandı maqul kórip, kóshkisi kelmegenlerdi arbağa baylap sabaydı. Kóshpeyik dep jalınğan bayan Jantilesti de sógip azaplaydı. Baybóri de rayınan qayıp Baysarıdan keshirim sorap kelmeydi. Bul syujetler tariyxta feodallıq pıtırñıqlıq, feodallıq ala awızlıq dep atalatuğın dáwirdiń haqıyqıy kórkem kórinislerin beredi. Mine, usı ala awızlıq saplastırıw dástanda Alpamıs batırdıń enshisine tiyedi. Bunday ullı wazıypanı Alpamıs ózine atastırılğan nızamlı qahınlıq: Gúlpارشındı izlew hám elge alıp qayıw sıltawı menen inabatlı orınlap shıǵadı. Dástanda Baybóri hám Baysarı baylar feodallıq ala awızlıqtıń simvolı sıpatında súwretlenedi.

Dástanda kóbirek háreket etetuğın unamsız obrazlardıń biri - Qalmaq jurtınıń iyesi Tayshaxan. Dástandaǵı jamanlıq islerdiń kópshiligi usı Tayshaxan basshiliginde iske asırıladı. Alpamıstıń nızamlı qahınlıq Gúlpارشın sulıwdı xan sarayınıń jarasıǵı etip qoyıw ushın ózi alǵısı keledi. Usı maqsette Alpamıstıń haq isine kóp kesent keltiredi, jamanlıq izinen jamanlıq etedi, háteki mákkarlıq hám qıyanetlik jolı menen onı zindangá bánt etedi. Tayshaxannıń jamanlıq islerine onıń onıń jalpıladaqları Kókaman hám Mástan kempir járdem beredi. Olar óz qulqının toydırıw ushın jamanlıqtı, mákkarlıqtı qural etip alǵan eki júzli adamlar edi.

Unamsız personajlardıń biri – kelte pám, jigersiz Ultan taz. Alpamıs jeti jıl tiri ğayıp bolıp ketkende ol jalǵannan jesir dep daǵazalangan Gúlpارشına úylenip, gúlli Qonırattıń biyligin alıp biylik dáwran súrgisi keledi. Ultannıń túsiniginde elge biylik etiw-bul házlik, waqtı xoshlıq etiw, qatın alıw, toy tamashalaw. Onnan arjaǵına onıń toy bergizedi, altın qabaq attıradı, gúres tutıradı, at kelte pámi alıspaydı. Aqlı qısqaqlıǵınan ol biylikti alar almastan Alpamıstıń tegin malın shashıp úlken etip gúmbirlegen toy berip, at shaptıradı. Usı toyda Gúlpارشınnıń nekesin qıydırıp hayalıqqa alıwdı oylaydı. Elge biy bolǵanda onıń bilgeni usılar ǵana. Biraq onıń haram niyetleri iske aspaydı. Toy ústine jeti jılıq ğayıplıqtan Alpamıs kelip qaladı hám onıń "isi kelispey" tiyisli jazasın aladı. Ultan taz ádalatlıqtı buzıwshı, qıyanetshi sıpatında súwretlenedi.

«Alpamıs» dástanınıń kórkemligi. Dástannıń segiz variantınıń ishinde Ógiz jıraw hám Qıyas jıraw variantları

syujetiniń ıqshamlıǵı, kompoziciyalıq jaqtan sheber dúzilisi, kórkem tildiń múmkinshiliklerin keń paydalanıwı, qosıq qurılısınıń jetiskenligi menen ózgeshelenip turadı. Dástannıń syujeti folklor poetikasınıń dástúri boyınsha qızıqlı waqıyalardan quralǵan. Syujettiń barlıq dástúrlı komponentleri saqlanǵan (waqıyanıń baslanıwı, rawajlanıwı, tegine jetiwi, sheshiliwi h.t.b.). Syujetti bayanlawda súwretlew qurallarınıń kóp ǵana múmkinshilikleri ónimli paydalanılǵan (metaforalar, metonimiýalar, teńewler, epitetler, giperbolalar, litotalar h.t.b.). Bulardıń hár biri dástandaǵı obrazlardı jaratıwda hám onıń baslı ideýaların ashıwda tiyisli xızmet atqaradı. Joqarıda, teoriyalıq maǵlıwmatlar bóliminde obrazlarǵa, syujetke, súwretlew qurallarına teoriyalıq anıqlamalar beriwdiń barısında «Alpamıs» dástanınan tiyisli misallar keltirilgen. Sonlıqtan bul jerde jáne anıqlamalar, misallar keltirip qaytalawdıń zárúrligi joq.

Dástannıń shırayın shıǵarıp, kórkemligin arttırıp turatuǵın jaǵdaylardıń biri-bul onıń syujetiniń tiykarınan qosıq penen bayanlanıwı. Shında da, «Alpamıs» dástanınıń qosıq qurılısı basqa qaharmanlıq dástanlardıń qosıǵınan óziniń jetiskenligi menen ózgeshelenip turadı. Ásirese, Qıyas jıraw variantınıń qosıǵı óziniń puqta islengenligi, jırawdıń qosıq dóretilimde asa talantlılıǵı menen basqa dástanlardan ústin turadı. Qosıqlarda ses ırǵaqlarınıń (ritm) bir tegis beriliwi, qosıq qatarlarınıń buwın ólshemlerince qatın baǵınıp, bir muǵdarda (7-8-9 yamasa 10-11 buwınlı bolıp) beriliwi, qosıq qatarlarınıń sulıw uyqaslar meen bezeliwi, bayanlanatuǵın waqıyalardıń temperamentine, dramatikalıq keskinligine yamasa basqa da jaǵdaylarına qaray qosıq qurılısınıń ózgerip barıwı dástannıń kórkemlik qunın asırıp turadı. Misalı, Qarajan batırdıń astındaǵı Qara atı Dárbent tawda alǵa baspay tebinlep, úrke beredi, sebebi ol uzaqta kiyatırǵan Alpamıstı, onıń atı Shubardıń dúbirin sezip setem alıp turǵan edi. Qarajan bunı túsinbey, astındaǵı Qara attı qamshılap, oǵan giyneli sózler aytadı.

Ne kórdiń qara at, ne kórdiń?

Keynińe qarap shegindiń,

Tórt ayaqlap tebindiń,

Ne kórdıń qara at, ne kórdıń?
 Maqpaldan tigip dorba ildim.
 Kishmishten saylap jem berdim.
 Jemińdi qashan kem berdim.
 Ne kórdıń qara at, ne kórdıń?
 Alıp edim al menen.
 Alpıs eki tuwar mal menen.
 Júyrikler degen dań menen,
 Ne kórdıń qara at, ne kórdıń?
 Begler qurǵan shatırma,
 Aldıńda jolbarıs jatırma,
 Kelgenler bizden batırma.
 Ne kórdıń qara at, ne kórdıń?

Dástandaǵı prozalıq bayanlawlardıń da kóteretuǵın kórkemlik júzi bar. Birinshiden, prozalıq bayanlawlar uzın syujetti jıyñaqlap beriw ushın xızmet etedi, ekishiden, olar kópshilik orınlarda ápiwayı qara sóz emes, al ritmikalıq proza túrinde bolıp keledi. anıǵıraq aytqanda olar belgili dárejede qosıqqa tartıp, ırǵaqqı iye bolıp keledi, yaǵnıy yarım qosıq formasın iyeleydi. Mısalı: "Gúzektiń ayı tuwdı, arqadan suwıq júrdi, kóldiń jiyegi qattı. qubladan kelgen ǵazlar qıyırshıq muz jep, qublaǵa qayttı:

Ayırım orınlarda qaharmanlardıń ishki sezim-tuyǵıları, ruwxıy tolǵanısları lirizm túrinde berilip, obrazlardıń ráń-baráńlıǵı támiyinlenedi. Mısalı:

Atalılar oynaydı eken ellerde,
 Atasızlar qoy baǵadı shóllerde,
 Kelerme eken ǵayıp bolǵan jan atam,
 Aqsham-kúndiz eki kózim jollarda.

Bul atasıman ayrı túsken kózi jaslı, ishı dártili jas Jádigerdiń ruwxıy tolǵanısları. Dástanda bunday lirikalıq sheginisler barshılıq. Mısalı, Alpamıstıń Qalmaq jurtına atlanar aldında ata-anası menen jıllı xoshlasıwı, Barshınnıń Bayshubarǵa aytqan xoshamet sózleri. Qultay babanıń Alpamıstı joqlap ay dalada gúńireniwi h.t.b.

Xalıq qosıqlarınıń, qaharmanlıq dástanlardıń kórkemlik ózgeshelikleriniń biri sonda, olarda turaqlı baslamalar, yaǵnı kórkem qaytalawlar jıyı-jıyı ushırasadı. Qaytalawlar folklor poetikasınıń dástúrli belgilerinen bolıp tabıladı. «Alpamıs» dástanında kórkem qaytalawlardıń kóplegen túrleri qollanıladı. Mısalı: "Hawa jawsın, aydın kóller sel bolsın. Jıldan jılǵa az dáwletin mol bolsın", "Men jılayman bir qudaǵa zar-zar, bárshemizdi xalıq áylegen biyribar", "Shashgenemdi árman menen tarayman, Ózim nashar ne kúnlerge jarayman". "Lashın edim qanatımnan qayrıldım, júyrik edim, doynaǵımnan mayrıldım", "Qarqaram bar bul basımda shoqtan shoq. Men jılayman jaratqanǵa qayǵım kóp" h.t.b. Olardıń hár birinde tereń sezimler berilip, olar qaharmanlardıń ishki dúnyasın ashıwǵa járdemlesedi.

Juwmaqlap aytqanda, «Alpamıs» dástanı qaharmanlıq dástanlardıń ishinde, óziniń ideyalıq hám kórkemlik dárcjesinin joqarılıǵı menen, tereń xalıqlıǵı menen, xalıq arasına kúú ken tarqalıwı menen ózgeshelenip turadı. Sonıń ushın da, «Alpamıs» - qaraqalpaq xalıqınıń eń súyikli dástanlarınń biri.

"Qırıq qız" dástanı

Dástan haqqında qısqaşa maǵlıwmatlar. "Qırıq qız" dástanı qaraqalpaq xalıqı awızeki poetikalıq dóretiliwshiliginiń ájayıp shıǵarması. Dástan qaraqalpaq jazıwshıları A.Begimov, Sh.Xojaniyazov hám S.Máwlenovlar tárepinen 1939-jılı ataqlı qaraqalpaq jırawı Qurbanbay Tájibaevtan (1876-1958) jazıp alınǵan.

Qurbanbay jırawdıń bergen maǵlıwmatı boyınsha "Qırıq qız" dástanın dáslepki mártebe jırlaǵan XVIII ásirde jasaǵan qaraqalpaq jırawı hám shayıwı Jiyen jıraw. Onnan soń dástandı XIX ásir dawamında Xalmurat jıraw, Shańqay jıraw, Qazaqbay jıraw, Jiyemurat jırawlar jırlaǵan.

Dástan birinshi ret 1949-jılı qaraqalpaq tilinde basıp shıǵarıldı. Sońınan 1956-jılı qaraqalpaq tilinde ekinshi márte basıp shıǵarıldı. kólemi 20000 ǵa shamaslı qosıq qatarlarınan ibarat. Bul shıǵarma rus tiline awdarılıp bir neshe mártebe basıp shıǵarıldı (1949, 1951,

1952, 1956, ...). sonday-aq ol özbek, qazaq, qırğız, türkmen tillerine awdarıldı hám basıp shıǵarıldı.

Bul maǵlıwmatlar "Qırıq qız" dástanınıń qanshelli xalıqaralıq abıroyǵa iye bolǵanınan, gumanıstlık, demokratiyalıq ideyalar menen suwǵarılganınan dárek beredi.

"Qırıq qız" dástanınıń tiykargı ideyası - tuwılǵan jerdi, eldi basqınshılardan qorgaw, Watannıń ǵárezsizligi, ar-namısı ushın gúresi. Dástanınıń barlıq syujetlik qurılısı, personajlar dúzimi, olar arasındǵı konflikt, barlıq qosımsha epizodlar usı baslı ideyanı ashıwǵa qaratılǵan. Dástan bastan aqırına deyin watan súyiwshilik idevaları menen tolı.

dástanınıń qısqasha syujeti. Waqıya buringi ótken zamanda ata jurı Türkstanda, Sarkop degen qalada bolıp ótedi. Usı eldiń ataqlı adamı Allayar baydıń jigersiz alı ulı hám balasınlı, sulıw, aqıllı Gúlayım atlı qızı boladı. On tórt jasqa kelgende oǵan jawshılar kóbeyedi, hátteki Allayardıń qoy shopanı kelbeti kelispegen Jurın tazǵa deyin sırttan bir pay ashıq boladı. Biraq Gúlayım jawshılardı qaytarıp jiberedi. Ol qasına qırıq qarıwlı qız alıp, Miywali degen jerden qorǵan saldırap, qollarına qural alıp áskeriy óner úyrene baslaydı.

Gúlayımınıń joqlıǵında qalmaqtıń xanı Surtaysha Sarkoptı shawıp, adamların bende etip aydap ketedi. Gúlayım qırıq jawınger qızı menen Surtayshanıń izinen quwadı. Dárbent tawda dáslepki márte qalmaq áskerleri menen sawash boladı. Dushpan jeńilip óz qalasına barıp tuǵıladı.

Sawashın soń dem alıp atırǵan Gúlayımǵa Xorezm eliniń batırı Arıslan duslasadı. Onıń elin qızı baslar eliniń patshası Nádirsha shawıp ketken edi. Arıslan Gúlayım menen birge Surtayshaǵa atlanadı. Gúlayım Surtaysha menen jekpe-jek ayqasqa shıǵıp, onı jeńedi. zalımınıń gellesin qılıshı menen qaǵıp taslaydı. Arıslan qalmaqtıń dáwdey batırı Qarqashıqtı, Gúlayımınıń batır qızlarınıń biri Sárbinaz qalmaq batırı Qunqardı jekpe-jek ayqasta óltiredi. Olar birlikte qalmaqtıń qalası buzıp, sarkoplı bendelerdi Surtayshanıń qullıǵınan azat etedi. Türkstanǵa qayıp eli-xalqınıń urzashılıǵı menen Arıslan menen Gúlayım qosılıp, neke toyın beredi. Sońınan Arıslan, Gúlayım, Sárbinaz jáne atlanıp Xorezm xalqın Nádirshanıń qullıǵınan azat etedi. Nádirsha ózine hayallıqqa

qayıp bolmaǵanı ushın Altınaydı azaplap, Qırıqlı degen kólde mal sońına salıp qoyǵan edi. Batırlar Altınaydı da kúńlikten qatqarıp, aman-esen elge qosadı. Türkstan hám Xorezm elleri azat bolıp elde tınıshlıq ornaydı, xalqı abadan turmıs keshire baslaydı.

Gúlayım obrazı. Gúlayım - óz eliniń azatlıǵı, ǵárezsizligi ushın basın gúreske tikken pıdayı, batır qız. Basqa qaharmanlıq dástanlarda hayal-qızlar batırdıń joldası, aqılǵóyi bolıw súwretlense, "Qırıq qız"da hayal-qızlar batırlıq islerdi tikkeley ózleri atqaradı. Gúlayım tek ǵana at shawıp, qılısh sermegen kózsiz batır emes, al jırawdıń súwretlegenindey, "turqı som altınnan soqqanday", "aysız tünde dalaǵa shıqsa, qarańǵı úyge hasıl gáwhar qoyǵanday", eldiń tili-kózine túsken sulıw, aqıllı qız. Ol elim dep jasaydı, xalqım dep kúyedi. Gúlayım altı aǵasınıń jigersiz, bolımsız ekenin, el-xalıqqa pana bola almaytuǵının ańlap, onı orınlaw ushın qırıq batır qızı menen áskeriy óner úyrenedi. Sonıń menen birge, batırlardıń sárdarı bolıp jetisedi. Dushpan menen sawashlarda úlken batırlıq hám áskerbasılıq uqıp kórsetedi.

Ulıwma alǵanda, Gúlayım obrazı batırlar obrazları ishinde óziniń originallıǵı, tereń xalıqlıq, azatlıq ideyalar sındırılǵanlıǵı menen ajralıp turadı.

Basqa da unamlı obrazlar. Dástanda batır Gúlayımınıń átirapına jámlengen unamlı qaharmanlar bar. Sárbinaz - batır qızlardıń biri. Gúlayımınıń aqılǵóyi, jaqın sırlası hám jawınger joldası. Ol qırıq qızdı átirapına úyirip, olardıń tileklerin Gúlayımǵa jetkerip otradı. Sárbinaz batırlıqtı Gúlayım menen teń turıp bájray etedi.

Arıslan - Xorezm elin dushpanlardan birlikte azat etedi. Arıslan hám Gúlayımınıń jaqınlasıwına, birlesiwine olardıń isleri hám maqsetleriniń ortaqlıǵı, táǵdırleriniń uqsashlıǵı sebep boladı. Dástanda Gúlayım hám Arıslan obrazları arqalı Türkstan hám Xorezm xalıqlarınıń óz ara jaqınlıǵı, doslıǵı sáwlelenedi.

Otbasqan – el dep eniregen erlerdiń biri, Türkstanınıń batırı. Sarkop ushın jan-táni menen urısadı, biraq jawdıń kúshi basın bolıp qolǵa tusedi. Ol bendelik kúnlari túskinlikke berilmeydi, azatlıqqa shıǵıw úmiti menen jasaydı. Gúlayımınıń qırıq qızı kelgende ol qaytadan ǵayratlanıp qalmaq penen urısqa shıǵadı, xalqınıń azatlıǵı ushın dushpan qolınan qaza tabadı.

Dástanda unamsız obrazların basında Sur'ayshaxan turadı. Ol tınısh eldi shabatúğın basqınshı, surbet, tili de, ózi de záhár jawız adam. Onıń maqseti-basqınshılıq jol menen mal-dúnya artırıw, óz sahnanıń kóteriw. Dástanda Surtaysha obrazı tómendegishe beriledi:

Sarkoptağı xalıqtıń,
Erkeklerin qul etip,
Hayailarin tul etip,
Nárse qoymay qolında,
Tartıp aldı malların,
Jay qaldırmay órtedi.

Bul qatarlar miyrimsiz basqınshınıń kelbetin anıq kórsetedi. Biraq ádil is jeńip, Surtayshanıń paymanası toladı. Gúlayımın qolınan ádil jaza-ájel tabadı. Nádirsha obrazı da óziniń jasalıwı boyınsha Surtaysha obrazına jaqın. Ol tınısh Xorezm elin shuwlattıqan basqınshı, miyrimsiz patsha. Biraq Nádirsha Gúlayım hám Arıslan baslağan ádil kúshlerge shıdam bere almay jer menen jeksen bolıp qıyratıladı, Xorezm eli azatlıq aladı.

Dástanda Áshir, Amanqul, Sayeke qaqaılar Gúlayımnan támedar bolıp, óz-ara sırttan talasıp júredi. Gúlayımın qolın sorawğa júreksinip barğan Sayekenin isi kelispey, tayaq jep, atına teris minip, masqara bolıp qaytadı. Olar abıraysız hám biydáwlet adamlar, sonlıqtan olar itibarlı jigit esabına ilinbey, elge paydası joq gezendeler qatarında júredi.

Jurın taz - Allayar baydıń shopanı, kewli taza emes. Óziniń shanasına qaramay Gúlayımğa ashıq boladı, qalay bolmasın Allayar bayğa kúyew bolıp, aq otawda otırıp miynetsiz, biyğam turnıs keshirgisi keledi. Dástanda onıń is-háreketi satiralıq usılda mısqıllap súwretlenedi: "Qoyların erteden qorağa qamap, shapanınıń jırıuın Tebeni menen jamap, Aq tayağın at qılıp, Malaqaym qus qılıp, Tazı qılıp kópegin, Shıdap bunday tatawğa, Ayaqları jarılıp, Tünde túsken qırawğa, Kúyip jangán Jurın taz, Jetip keldi hawlıgıp, Gúlayım jatqan otawğa". Jurın taz hiylekerlik penen Gúlayımın atası Allayar baydı ruwxıy qorqıtıp, qızın oğan

beriwge kóndiredi. Jurınını "tabısın" qızgangan Sayeke qaqaı toyda onı pıshaqlap óltiredi. Usılayınsha haram niyetli Jurın tazdıń hiylekerlik jolı iske aspay ómiri ada boladı. Ultanıń ólimi-jamanlıqtıń jazalanıwına isengen xalıqtıń ármanı.

Dástannıń kórkemliliği. Syujetiniń kompoziciyası (qurılısı) basqa dástanlarğa qarağanda biraz quramalı. Onda parallel rawajlanatuğın syujetler hám qaharmanlar obrazları bar. Máselen, Gúlayım waqıyası menen Arıslan waqıyası qatar rawajlanadı. Gúlayımın jurtı Sarkopu qalınalqar shapsa, Xorezmdı qızılbaslar shabadı. Surtaysha hám Nádirsha obrazlarında da uqsaslıqlar bar. Dástanda hár bir personajdıń atqaratuğın kórkemlik xızmeti bar. Dástan bastan ayağına qosıq túrinde dóretilgen. Qosıq qatarları 7-8, 10-11 buwınlı bolıp keledi. Qosıqları shubırtpa qatarlardan, sonday-aq tórt qatardan ibarat bántlerden turadı. Uyqasları xalıq qosıǵına say, jaqsı ısılgan, uyqastıń seslik nızamlarına baǵındırılǵan.

Dástanda kórkemlew quralları ónimli qollanılǵan. Onda metaforalardı, epitetlerdi, teńewlerdi, giperbolalardı, litotalardı, naqıl-maqallardı, ushırma sózlerdi, hár qıylı kórkem ańız-dizbeklerin jiýi-jıyı ushıratıwǵa boladı. Olar tildin obrazlılıǵın kúsheytip, obrazdıń kórkemlik dárejesin artırıp turadı.

Juwmaqlap aytqanda, "Qırıq qız" qaraqalpaq xalqınıń dástansılıq ónerin kóklerge kóteretuğın original shıǵarma.

«ErShora» dástanı

«Er Shora» dástanı bir neshe jüz jıllar dawamında jırawlar repertuarlarınan belgili orın alıp, xalqımızdıń súyip tıńlaytuğın bahalı ruwxıy miyrası bolıp keldi. «Er Shora» dástanı 1995-jılı S.Bahadırova, Q.Mámбетnazarov tárepinen baspaǵa tayarlanıp kitap bolıp basılıp shıqtı.¹ «Er Shora» dástanı qaraqalpaq xalqınıń jırawları tárepinen xalıq arasında keńnen jırlanǵan hám xalqımızdıń súyip tıńlaytuğın bahalı dástanlarınan biri. Bul dástandı qaraqalpaqlar arasında jırlap keńnen taratqan qaraqalpaq xalqınıń au ańızǵa aylanǵan ataqlı jırawı Nurabılla Qarajan ulı boldı.

¹ «Er-Шора». Каракалпак халык дәстаны. Нокие. «Каракалпакстан», 1995.

Bunnan keyin Nurabillanin shákirtlerinen óziniń balası Esemurat jıraw hám Erpolat. Ábdırasıwlı, Óteniyaz, Jumabay, Ábdikárim, Qıyas t.b. jırawlar «Er Shora» dástanın xalıq arasında keńnen jırlaǵan.

«Er Shora» dástanı tek qaraqalpaq xalqı arasında ǵana emes, qońsılás túrkiy tilles xalıqlarınan qazaq, noǵay, Qırım, Qazan, Varvar tatarları arasında da bar.

«Er Shora» dástanı eń dáslep A. Diveev tárepinen 1922-jılǵı «Trudy Orenburgskogo obshchestva izucheniya Kirgizskogo kraya» degen toplamınıń úshinshi basılıwında qaraqalpaqsha «Er Shora» dástanınıń russha qara sóz benen berilgen awdarması birinshi ret bastırılıp shıǵarıldı. Dástannıń basında: «Ámiwdárya bólimindegi qaraqalpaq dástanı Nárik batır ulı Shora»¹ - dep jazılǵan. Awdarmada qaraqalpaqsha «Er Shora» dástanınıń qısqaşa mazmunın keltiredi. Biraq dástannıń qaysı jırawdan, qashan jazıp alǵanlıǵı kórsetilmegen. Bul varianttıń on bir betten ibarat qol jazbası Ózbekstan Respublikası İlimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bóliminiń qoljazbalar qorında saqlanadı. A.Diveev bunnan basqa da qazaqsha «Shora batır» jırınıń qara sóz benen berilgen awdarmasını 1917-jılı Tashkenttegi baspadan bastırıp shıǵarǵan. Qaraqalpaqstanda 1957-1958-jılları xalıq dástanların jıynaw jóninde ilimiy ekspeditsiyalar shólkemlestirildi. Kóplegen xalıq dástanları jırawlardan jazıp alındı. Sonday-aq, «Er Shora» dástanı da 1958-jılı Qońırat rayonında jasawshı Nurabilla ulı Esemurat jırawdan, Qojambergen ulı Ram shayır tárepinen jazıp alındı. Bul nusqa 7000 qosıq qatarınan ibarat. 1959-jılı ÓzRİA Qaraqalpaqstan bóliminiń folklor sektorınıń ilimiy xızmetkerleri Á.Jamalov, N.Kamalov, Q.Mámбетnazarovlar Kegeyli rayonında jasawshı Aqnazar ulı Jannazar jırawdan «Er Shora» dástanın jazıp aladı.² Bul nusqa 7000 qosıq qatarınan turadı. 1959-jılı joqarıdaǵı atı atalǵan bólimniń ilimiy xızmetkerleri Kegeyli rayonınıń Xalqabad sovхозında jasawshı Naǵım ulı Karam jırawdan «Er

Shora» dástanınıń taǵı bir variantın jazıp aladı.¹ Bul nusqanıń kólemi 6000 qosıq qatarınan ibarat. 1961-jılı ÓzRİA Qaraqalpaqstan bóliminiń folklor sektorınıń ilimiy xızmetkerleri Ó.Erpolatov, B.İlákimniyazovlar Tashawız oblastınıń Góne Úrgenish rayonında ilimiy ekspediciyada bolıp, bul jerde jasawshı Ayumbet ulı Seytjan jırawdan «Er Shora» dástanın jazıp aladı.² Bul nusqa 6500 qosıq qatarınan ibarat. Dástannıń taǵı bir variantı Kegeyli rayonında jasawshı Biyimbet ulı Óteniyaz jırawdan, jırawdıń óziniń balası «Er Shora» dástanın jazıp alıp, bólimniń kitapxana qorına tapsıradı.³ «Er Shora» dástanınıń sońǵı variantı 1970-jılı Nurabilla ulı Esemurat jırawdan Q.Maǵsetov hám J.Xoshniyazov tárepinen ekinshi ret jazıp alındı.⁴ Joqarıda ayılǵan «Er Shora» dástanınıń bes variantı ÓzRİA Qaraqalpaqstan bóliminiń kitapxanasında saqlanadı. «Er Shora» dástanınıń usınday bir qansha variantları jazıp alındı.

«Er Shora» dástanı qaraqalpaq jırawları repertuarlarınan belgili orın iyeleydi. Sonıń menen qatar, bul dástannıń arab álipbesinde jazılǵan nusqaları da xalıq arasında bolǵan (sawatlı molla hám qıssaxanlarda).

Qazaq xalqınıń belgili alımı Sh.Waliyxanov noǵaylı dáwiriniń miyrasların qaysı waqıttan baslap dórey baslaǵanı haqqında bilge dep jazadı: «Noǵaylınıń jırları menen ańızları XIV-XVI ásirde tariyxıy waqıyalardıń kórkem súwretleniwi». Sonıń menen birge, ol noǵaylı dáwirinen miyras bolıp qalǵan belgili dástanlar «Edige», «Er Shora», «Er Kókshe», «Oraq» dep ayta kelip, bulardıń barlıǵı tariyxta bolǵan adamlar ekenligin aytadı.⁵ Kórnekli epos izertlewshı V.M.Jirmunskiy «Tyurkskiy geroicheskiy epos» degen miynetinde «Shora» dástanınıń jıynalıw, járiyalanıw máselelerine qısqa toqtaydı. Ol qaharmanlıq dástanlardaǵı batırlardıń tuwılıw epizodların salıstırıp, Shora batırdıń da tuwılıwı ańızlıq, mifologiyalıq waqıyalar menen qurılǵanın kórsetip ótedi. Jáne

¹ Дивеев А. «Шура сын Нарык батыра». Труды Оренбургского общества изучения Киргизского края. вып. III.

² P-139, инв. № 34648

¹ P-139, инв. № 26101

² P-139, инв. № 34646

³ P-139, инв. № 40275

⁴ P-139, инв. № 71359

⁵ Валиханов Ч. Сб. соч.ср. 337.

noğaylı dâwirinde dârelgen dâstanlardağı waqıyalar menen tariyxtağı bolğan waqıyalardı salıstırıw arqalı epos hâm tariyxıñ baylanısın sóz etedi.¹ Bunnan keyin 1970-1986-jılları qaraqalpaq folklorist, dâstan izertlewshi alımları «Er Shora» dâstanınıñ dâwirine baylanıslı minaday pikirlerdi aytadı. Belgili folklorist Q.Ayımbetov «Xalıq danalığı» degen miynetinde «Er Shora» dâstanın, «Altın orda» dâwirinde yaǵnıy XIII-XV ásirlerde dóregen»² - dep shamalaydı. Belgili dâstan izertlewshi İ.T.Saǵıytov «Qaraqalpaq xalqınıñ qaharmanlıq eposı» degen miynetinde «Haqıyqatında da, qaraqalpaq eposlarınıñ kópshiligi noğaylı dep baslanadı hâm noğaylı dâwirindegi tariyxıy waqıyalardı sóz qıladı. «Edige», «Er Shora», «Qoblan», «Er Qosay» sıyaqlı eposlar Altın orda mámleketiniñ ıdıraǵan dâwirinde jáne onnan keyingi noğaylılar awqamınıñ qurılıw, kúsheyiw, ıdıraw dâwirinde dórelgen bolıwı tiyis»³ - dep pikir bildiredi. Folklorist Q.Maǵsetov «Qaraqalpaq folklorı» degen miynetinde qaraqalpaq xalıq dâstanlarına klassifikaciya islep, ol «Er Shora» dâstanın tariyxıy dâstanlardıñ toparına kirgizedi.⁴ Al endi, ilimpaz İ.T.Saǵıytov «Er Shora» dâstanın qaharmanlıq dâstanlardıñ qatarında kórsetip ótedi.⁵ Haqıyqatında, qaharmanlıq dâstanlardıñ «ideyalıq mazmunı, teması - el qorǵaw patriotizm»⁶ nen ibarat. «ErShora» dâstanı arnawlı túrde J. Nizamatdinov tárepinen izertlenildi. Bul izertlewde «ErShora» dâstanınıñ qaraqalpaqsha variantları, dâstanınıñ basqa túrkiy tilles xalıqlar versiyaları menen tipologiyalıq salıstırıladı, hár bir variant hâm versiyalardıñ uqsashılıqları, ózgeshelikleri ashıp beriledi. Sonıñ menen birge, «ErShora» dâstanınıñ dâwiri máselesi, ideyalıq-tematikalıq, syujetlik ózgesheligi, poetikası keñ túrde

izertlenedi. J.Nizamatdinov «ErShora» dâstanın qaharmanlıq epos dep kórsetedi. Sonday-aq, batırılıq penen kórkem súwretlewler basım keletuǵınlıǵın kórsetedi. Haqıyqatında, qaharmanlıq dâstanlardıñ ózine tán batırılıqtı, erlikti jırlaytuǵın dástúrli usılları bar. Bul batırdıñ káramatlı túrde tuwılıwı, er jetiwinde urıs isleri menen jaslayınan úyreniwı, pirleri qural-saymanların beriwı, júyrik atqa iye bolıwı, birinshi batırılıq isleri, qaharmanlıq atlanısları t.b. Mine, bunday motivler qaharmanlıq dâstanlarǵa tán belgiler bolıp esaplanadı. Al, tariyxıy dâstanlardıñ «negizgi syujeti tariyxta anıq bolğan adamlarǵa, belgili tariyxıy waqıyalarǵa tiykarlanıp hâm solar tuwralı xalıq arasındaqı ańız-áńgimelerge tiykarlanıp qurılǵan boladı».¹ Yaǵnıy, giperbolizmlik súwretlewge hâm ráñ-báreñ kórkemlilikke qaraǵanda, shın tariyxta bolğan waqıyalardıñ haqıyqatlıǵı basım dárejede súwretlenedi.

Biz «Er Shora» dâstanınıñ syujetlik mazmunına kóz taslaǵanıımızda, bunda dâstanınıñ baslı qaharmanı Er Shoranıñ óz elin, xalqın, Watanın sırtqı jawlardan qorǵawı, dâstanınıñ patriotizm temasına qurılǵanlıǵı kórinedi. Dâstanınıñ syujetlik, kompoziciyalıq qurılısı da «Alpamıs», «Qoblan» dâstanları sıyaqlı qaharmanlıq dâstanlardağı batırlardıñ tuwılıwı, ishki hâm sırtqı jawlarǵa qaratılǵan batırdıñ gúresleri qusaǵan motivlerden ibarat. Máselen, Nárıkbaydıñ biyperzentligi, tilegi alladan qabıl bolıp, bir qız (Shora), bir qızlı bolıwı (Gúmisay), Shoranıñ júyrik oyshın atınıñ bolıwı, batırılıq atlanısları t.b. Mine, bular «Er Shora» qaharmanlıq dâstan ekenligin bildiredi. Al endi «Er Shora» dâstanınıñ tariyxıy tárepi de úlken áhmiyetke iye. Bizge dâstanınıñ baslı qaharmanı Er Shoranıñ tariyxta bolğan adam ekenligi málim. Tariyxıy maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, «Shora Narıkov 1535-1546-jılları Qazan xanlıǵı Safa-Gerey tusında kúshli jawınger hâm uqıpa áskerbasshısı (knyaz) boladı. Ol Safa-Gereydiñ Moskva mámleketine qarşı júrgizgen barlıq atlanıslarına áskerbasshılıq etedi».² Solay etip, Shora tariyxta haqıyqatan da, Qazan xanlıǵın

¹ Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Ленинград, 1974, стр. 36-37-40.

² Айымбетов Қ. «Халық даналығы». Нокис, 1988, 94-бет.

³ Сағыйтов И.Т. Қарақалпақ халқының қаһарманлық эпосы. Нокис, 1986 ж. 164-бет.

⁴ Мақсетов Қ., Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ фольклоры. Нокис, 1979, 72-бет.

⁵ Сағыйтов И.Т. Қарақалпақ халқының қаһарманлық эпосы. Нокис, 1986 ж. 36-бет.

⁶ Сонда, 37-бет.

¹ Сонда, 38-бет.

² Каргалов В.В. На степной границе. Оборона «Крымской Украины» Русского государства в первой половине XVI столетия. Москва, 1974, стр. 119-120.

qorǵaydı. Bul tariyxıy waqıya, yaǵnıy Shoranıń Qazan xanlıǵın qorǵawı dástanda da kórkem sıpatta súwretlenedi. Jıraw bulardı epikalıq usılda jırlaǵan. Ulıwma «Er Shora» dástannıń mazmunında belgili bir dáwirdegi waqıyanıń elesin kóriwimizge boladı. «Batırлық jırlardıń barlıǵı da belgili bir tariyxıy hádiyselerdiń tiykarında jariqqa shıqqan. Olardı izertlep qarasaq qay-qaysısına da tariyxıy jaǵdaylardıń izin tabıwǵa boladı. Qaysı xalıqtıń bolsa da eposlıq poemaları, sonıń ishinde, qaraqalpaqtıki de, tek eski ádebiy miyras ǵana emes, sonıń menen qatar onıń tariyxıy mańızı da úlken. Solay da bolsa, eposlıq shıǵarmalardı tariyx dep yamasa tariyxıy shıǵarma dep qarawǵa bolmaydı».¹ Sonday-aq, «Er Shora» dástanı da tariyxıy waqıyalar negizinde dórelgeni menen dástannıń bir neshe ásirler dawamında jırlanıp keliwinde hár bir dáwirdiń tásiiri bar. Sonıń menen birge, jırawlar burınnan islenip qalıplesken dástannıń ideyası menen kórkemligin tákirarlaydı. Jırawlar Shora batırdı da Alpamıs, Qoblan sıyaqlı bir óziniń kúshi kópke jetetuǵın ayırıqsha kúshke iye etip súwretleydi. Dástanda Shora kóp qıyınshılıqlardı jeńip kete beredi, oǵan qarsı shıqqan jawda úlken kúshke iye, sonda da Shoranı jeńe almaydı. Ol barlıq gúreslerinde Watandı qorǵaydı, xalıqtı dushpan pánjesinen azat etedi, paraxatshılıqtı árman etedi. Bulardıń barlıǵı qaharmanlıq eposlarǵa tán belgiler bolıp tabıladı. Ulıwma alǵanda, dástanda qaharmanlıq hám kórkemlik súwretlewlerdiń basım ekenligi kórinedi, biz «Er Shora» dástanın qaharmanlıq dástanlar qatarında úyrengeńdi maqul dep esaplaymız.

Dástannıń ideyası. «Er Shora» dástannıń tiykarǵı ideyası - el-xalıqtı basqınshı jawlardan qorǵaw, xalıqlardı ishki dushpanlardıń zorlıq-zombılıǵınan saqlaw, sonday-aq patriotizm hám xalıqshılıq ideyalarınan ibarat. Haqıyqatında, «Er Shora» dástannıń ideyası ótken dáwirdegi xalıqlardıń turmısınan kelip shıqqan. Olardıń ómiri arqalı júzege kelip, jáne belgili tariyxıy dáwir menen tıǵız baylanıp xalıq kózqarasında kórkem sáwlelengen.

Dástannıń mazmunında ruw birliǵın saqlaw, xalıqtıń azatlıǵı hám erkinligi ushın basqınshı dushpanǵa qarsı gúresi w ideyaları aldınǵı orında turadı. Dástanda ruw birliǵın buzıp xalıqqa ústernlik penen búlginshilik salmaqshı bolǵan ruw basshılarınıń háreketi, olardıń zulımlıǵı áshkara etiledi. Eldiń jartısın soratqan aǵdashlı ruwınıń Álibiyi bir attıń sebebinen pútkil xalıqqa, tama ruwına búlginshilik salmaqshı boladı. Tama ruwınıń batırı Er Shora búlginshilik jasamaqshı bolǵan Álibiydiń is-háreketine jol qoymaydı.

Dástanda Er Shoranıń noǵaylı jurtın jawlamaqshı bolǵan Tillaxanǵa qarsı gúresi bul watan qorǵaw ideyasındaǵı kórinisler bolıp tabıladı. Bul gúreslerde Shoranıń hámme waqıtta dushpannan urıs boldurmawdı, qan tókpewdi talap etiwı, xalıqtıń tınısh paraxat turmısı árman etetuǵın kórsetedi. Dástanda xalıqqa búlginshilik salıp, jawgershilik júrgizgen hár bir zulım xanlar, barlıq waqıt ózleriniń háreketine ılayıqlı sazayın tartadı. Al, xalıqtı qorǵawshı batır Shora hám Omarxan usatqan ádil patshahar bolsa baxuqa erisip maqsetine jetedi. Solay etip, ádilliktiń hár qanday ádilsizlik ústine jeńiske erisiwi basqa qaraqalpaq dástanlarındaǵıday «Er Shora» dástanında da keńnen orın alǵanlıǵı kórinedi. Bul kórinisler dástandaǵı qaharmanlardıń jeke ózleriniń taǵdiri ushın emes, q pútkil xalıqlıq jámiyetlik háreketlerdegi gúresi bolıp tabıladı. Shora batırdıń sırtqı basıp alıwshılardı qarsı gúresiwinde, Qazan xalıqların azat etiw, erkinlik alıp beriw onıń baslı maqseti boladı. Shora Sultan Sanjar Mazıxan patshadan ruxsat alıp kóp lashker menen Qazan qalasına kelgeninde xalıq batırdıń tárepinde turıp dushpanǵa qarsı qorǵan ishinen hújim jasaydı. Mine, bul kórinislerde xalıqlardıń birigiwi ortaǵa qoyılıp, olardıń birlik penen dushpanǵa qarsı gúresi w zárurlıǵı ayıladı. Usınday birliktiń arqasında qalmaq basqınshılardıń joq etedi. Sonday-aq, bunda xalıqtıń birliǵı, olardıń bekkem awızbirshiligi hámme waqıtta jeńiske erisedi degen ideyanı ańlatıp turadı.

Dástanda qaharmanlardıń patriotizmi xalıqtıń súyiwshiligi ayırıqsha kózge rúsedı. Shora, Aydar, Mazıxan, Omarxan qusaǵan qaharmanlar xalıq penen tıǵız baylanısqan bolıp, olar Watanı qorǵaydı, xalıqtı shın júreginen súyedi. Gárip-qáserlerdi at astın

¹ Даўкараев Н. Қарақалпақ әдебияты тарихының очерктері. Нөкис, 1977 ж. 192-бет.

qaldırmawdı oylaydı. Mısalı: El-xalıqtı jawlap almaqshı bolıp turǵan sırtqı basqınshılardıń háreketine jol qoyımaqshı kerek ekenligin túsindirip, Shora Omarxan patshaǵa hám batır jigitlerine mına sózlerdi aytaı:

Gewdeden basın ketkenshe,
Beregórmen elińdi,
Bekkem usla dinińdi,
Aldaw sózge isenip,
Aldıra görme xalıńdı,
Shuwlatsın bul zańǵar.
Jetim menen jesirdi,
Appaq shashlı mamańdı,
Aq saqallı babańdı,
Aqsaq mayıp Ğarip bar,
At astında qalmasın,
Jetim menen jesirdiń.
Ol tógilgen qanı bar.
Ólgenshe qarıw salıńız,
Siz benen bizge bolmasın.¹

Bunda basqınshı jawlardıń zulımlıǵınan qutqarıwshı. Watandı, el-xalıqtı qorgawshı batır Er Shoranıń xalıqtı súyiwshiligi, olardıń abadan turmısta jasawına tileklesligi ayqın kórinip turadı. Xalıqlar da batırǵa isenedi hám onı el qorgawshı qaharmanımız dep túsinedi.

Dástanda xalıqlar arasındaqı doslıq ideyası áhmiyetli orın tutadı. Er Shora menen Aydar tóreniń arasındaqı doslıq dástanda xalıq kózqarasında kórkem túrde súwretlengen kórinislerdiń birinen esaplanadı. Bunda batır menen dos bolǵan sońında xan boladı. Ol óziniń bekkem doslıǵı arqalı baxıtqa erisedi. Dástanda noǵay yurtınıń patshası Omarxan menen qıtay qotan patshası Qaraxan urıstı boldırmay el-xalıqtı doslastırıp, eki tárepti

biriktiredi. Sol arqalı jıraw elde abadansılıqtı hám paraxatshılıqtı kelip shıǵıwın sóz etedi.

«Er Shora» dástanınıń tiykargı ideyaları er-jürek batır Shoranıń mártlik qásiyetleri, jáne onıń ishki hám sırtqı dushpanlarǵa qır-gúresiwi menen izbe-izlikte dálillenip turadı. Sonday-aq dástanda ótken dáwirdegi qaraqalpaq xalıqınıń kún-kórisi, úrp-ádetleri, keltürde súwretlenip, bulardıń barlıǵı dástannıń ideyalıq baǵıtı, qaharmanlardıń obrazları, kórkemlilik ózgeshelikleri menen tuǵız baylanısadı.

«Er Shora» dástanınıń tiykargı ideyası – óz elin sırtqı jawlardan qorgaw. Dástanda bul ideya baslı qaharmanlardıń is-háreketlerin bayanlaw arqalı keń túrde ashıladı. Usıǵan baylanıs! jıraw dástanda xalıqqa xızmet etip, dushpanlarǵa ayanbay gúres alıp barǵan batırdı, aq kewil tuwısqandı, sadıq doslardı súwretleydi. Sonıń menen birge, xalıqqa ǵamxorlıq kórsetetuǵın ádil patshalardı, bularǵa qarama-qarsı zulım, jawız, basqınshı adamlar da kórsetilip otırıladı.

Dástandaqı qaharman obrazları. Dástannıń baslı qaharmanı – Er shora. Ol, dástanda batır, palwan, márt, aqıllı, xalıqshıl, patriot, gumanist sıpatında súwretlenedi. Shora geypara dástanlardaqıday káramatlı kúshitiń járdemi menen tuwılmaydı. Jay ádettegi adamlar qatarında tuwılıp, batırlıq penen palwanlıq kúshke iye boladı. Ol basınan keshirgen turmıs waqıyalarına baylanıslı márt, aqıllı tájiriybeli áskerbasshı bolıp jetisedi.

Dástanda Shoranıń batırlıq hám palwanlıq kúshi jas waqtınan baslap-aq kórine baslaydı. Máselen, ol qasına qırıq balanı eritip, Saǵallı Sarı tawda atların oynatıp júrgeninde ákesi Nárikbaydı at aldına salıp, qamshılap urıp kiyatırǵan elindegi patshanıń biyi Álibiydiń jasawılların kóredi. Buǵan ar-namısı kelgen hám óz ákesine miyirmanlıq etip ayaǵan Shora jasawıllardıń qulaq-murnın kesip, pánje urǵanlarınıń iynin julıp aladı. Álibiydiń menmenlik penen islegen zorlıǵına shıdamaydı. Onıń biylik hamalına baylanıslı ózin xalıqlardan joqarı sanap, eldi, xalıqtı búldirip urıp ashpaqshı bolǵanında oǵan: «Áy baba, qaytqıl raydan, qonıqqıl qádir qudaydan», – dep onnan urıstı boldırmawdı soraydı. Buǵan qayılshılıq bermegen Álibiydiń láshkerlerin urısta jeńedi. Batırdıń

¹ Ер Шора. Ноқис, "Қарақалпақстан", 1995 ж. 106-107 беттер.

bundağı maqseti barlıq waqıtta elde menmenlik, tákabbir zorlıq-zombılıq, basqınshılıq bolmay, elde ádillik, miyrim-shápáátlik, doslıq, paraxatshılıq ornasa eken degen tilek-ármanlarında boladı. Usı ideyani ornatiw ushin ol dushpanına qaharmanlarsha gúresip jeńiske erisedi.

Er Shoraniń eldiń birligin oylaytuǵınlıǵın, usı maqsette erlik, mártlik is kórsetiwın, jırawlar usılay baslap, keyingi waqıyalarǵı keńeyte túsip rawajlandırıp baradı. Bunnan bilay dástanıń waqıyası Er Shoraniń batırlıǵın, qaharmanlıǵın súwreteleydi. Esemurat jıraw Er Shoraniń obrazlıq sıpatların keń túrde unamı kórsetiw ushin onı bir neshe eń qáwipli jerlerge atlandıradı. Eń dáslep óz elindegi Sultan Sanjar Mazıxan patshanıń biyi Álibiydiń oyshubar tulpardı Nárikbaydan qolı-jolına qaramay zorlıq penen tartıp almaqshı bolıp azap bergen urısında Shora biydiń basın aladı. Ákesi Nárikbaydıń eki qolın baylap aldına salıp aydap qamshı menen urıp kiyatırǵan jasawıllardıń qulaq-murnın kesip ózlerine jegizedi. Unısta Shora jeńiske erisedi.

Shora xalıqtı qorgaw ushin gúresedi. Sonıń ushin da, xalıq Shoranı eldiń ǵamxorshısı sıpatında ardaqlaydı. Bulardı túsingen Shora sol eldiń birligin saqlawdı, olardıń erkinligin hám paraxatshılıǵı ushin gúresiwdi maqset etedi. Ol elinde urıstıń bolmawın, nahaqtan qan tógilmewin tileydi. Sonıń ushin da, Shora óz elinen shıǵıp, ata-babasınıń tuwıp ósken mákanı Qazan qalasına atlanıp ketedi.

Shoraniń Qazanǵa atlanıp ketkenligin esitken Sultanı Sanjar Mazıxan patshanıń altı ayli aymaq kóleminde jaylasqan xalqın jıynap aytqan mına sózinde onıń batırlıq obrazın tolıqtıradı. Sonıń menen birge, patshanıń Shoraǵa bolǵan isenimi menen jaqsı kózqarasın anılatadı.

Áǵar suwdıń saǵası dep júř edim,
Qatarda qara narım dep júř edim,
Tuǵırdaǵı suńqarım dep júř edim,
Jaw jaǵımınń qalası dep júř edim,
Jel jaǵımınń panası dep júř edim.

Asqar biyik tawım dep júř edim.¹

Mazıxan Shoranı shaqırıp keliwge Qarshıǵa qalmaqqa jibergende Shora kelmeydi. Ol Qarshıǵaǵa bilay deydi:

Atlanbastan burınıraq,

Kelgeninde elime,

Erer edim keynińe,

Atlanıp elden shıqqanda,

Qaytıp elge barmaqılıq,

Mártke ilaylıq bolarma?²

Mına bul qatarlardan Shoraniń el-xalıqtıń mápin qorgaytuǵınlıǵı, olardı qorgawshı qorǵan sıyaqlı ekenligi kórinip tur. Al sońǵı, Qarshıǵa qalmaqqa ayılǵan qatarlarda shoraniń haqıyqı márt, er-azamat ekenligin kóriwge boladı. Dástanda Shora batır dúnyaǵa, hamalǵa qızbaydı. Óziniń arın, namısın, bekkem saqlaydı. Óz sózine berik bir sóyleytuǵın eki sóylemeytuǵın turaqlı batır obrazında tanıladı. Shora Qazan qalasına baratırıp Aydar tóre menen tanısıp dos boladı. Onnan Qazan qalasındaǵı jawgershilik awıhaldı esitip qattı qáhári keledi. Qazan qalasın hám xalqın sırtqı jawlardan basıp alıp, ózleriniń jawızlıq ústemligin júrgizip atırǵanı ushin arı-namısı keledi. Xalqın ayaydı. Ata-babasınıń tuwıp-ósken jeri ushin basqınshı jawlardı quwıp shıǵıp eli-xalqın jawlardan azat etiwdi oylaydı. Bunnan Shoraniń xalqı ushin ólimnen de qorıqpaytuǵın, oǵan jan-táni menen berilgen naǵız xalıqshıl batır obrazında sheber súwretlengenligin kóriwge boladı.

Shora Qazan sháhárine barǵanında qaytpas qara kóse hám onıń láshkerlerine, Dana wázir hám onıń kóplegen láshkerlerine qarası gúresedi. Bulardı jeńip Shora Kózmámbet penen jekpe-jek urısaı. Bul jerde jıraw eki batırdıń jekpe-jek urısın dástanlar ushin dástúr bolǵan usılda súwretleydi. Barlıq waqıtta xalıq Shoranı, Shora xalıqtı qollap-quwatlaydı. Jıraw xalıqtı óziniń ańsaǵan ármanına, tilegine, kózqarasına baylanıslı xalıq qaharmanın bárhá jeńiske

¹ Ыр Шора. Қарақалпақ халық дәстәни. Нөкіс: "Қарақалпақстан", 1995 ж. 23-бет.

² Сонда, 25-бет.

eristirip otıradı. Shora xalıq penen tuǵız baylanış boladı. Puxara xalıq ta shın júreginen súyedi. Eldegi jetim-jesir, Ğarip-qáserlerge jani ashıydı. Dástanda Shora Qazan xalıqların sırtı basıp alıwshılardan azat etiw ushın gúresip ǵana sheklenbeydi. Shora óziniń qıynalǵan waqında ǵamxorlıq qılǵan noǵay patshası Omarxanǵa da jawingerlik xızmet kórsetedi.

Aydar tóre dástanda unamlı qaharmanlardıń biri. Ol durıs sózli, haqıyqatshıl, túsımpaz, aqıllı, ar-namısli adamnıń obrazında súwretlenedi. Aydar tóre Er shoranıń haslı zatın, shıqqan jerin, baratúǵın elin óz awzınan esitkende, oǵan turmıstan dóregen kóp naqıl-maqalǵa tolı wásiyat sózlerin aytıp aqıl, keńes beredi. Ózin Qazan qalasınıń buringi xanı Ádilxannıń balası ekenligin aytıp tanıstıradı. Dostına Qazan qalasındaǵı awhaldı aytıp túsindiredi. Aydar tóre Er Shoranıń aytıwı boyınsha Qazan qalasına barıp, ondaǵı xabarlardı dostına jetkeredi. Ákesiniń Qazan qalasında dushpanlardıń aldında otın jaǵıp, kúnlikshi bolıp júrgenligine ar-namısı keledi. Aydar tóre dostı Er Shora menen kúsh biriktirip, Qazan qalasın jawlap alǵan Polatxan menen Kózmámбетке qarsı urısta jeńiske erisedi. Aydar dostı Er Shoraǵa haq, hadal kewli menen shın júreginen berilgenligi sebepli, onıń járdemi menen Qazan qalasına xan boladı.

Dástanda Sultan Sanjar Mazıxan - aqıllı, sinshi, tórelı, jetim-jesirge miyırman, adamgershilikli ádil patsha obrazında tanıladı. Ol elin, xalqın, jurtın qorǵaytuǵın, sol ushın janın da ayamaytuǵın haqıyqıy patriot, aybatlı batır, qaharman adamnıń el-xalıqqa, patshalıqqa kerek ekenligin jaqsı túsinedi. Er Shoranı usınday batır sıpatında biledi. Sonıń ushın da Álibiydiń menmenligi menen zorlıǵına shıdamay, onı óltiriw sebebinen, Er Shoranıń óz el-jurtın taslap Qazan qalasına ketkenligin esitkende qattı qıynaladı. Onı «suwımnıń saǵası, qatardaǵı qara narım, tuǵırdıǵı suńqarım, jaw jaǵımnıń qalası, jel jaǵımnıń panası, asqar biyik tawım - dep júredim», - deydi. Omarxan aqıllı, dana, el-xalıqqa qayırqom hám miyırman, olardı shın kewlinen súyiwshi patriot insan boladı. Ol Er Shoranıń qıyınshılıq kórip, jábir shekken payıtında járdem beredi. Batırdı Gúmbezli Xubradan óz sarayına aldırıp, on eki jigiti xızmetine qoyadı. Omarxan usılayınsha batırǵa ǵamxorlıq

kórsetedi. Er Shora da patshanıń jaqsılıǵına ılayıq jawingerlik xızmet etedi. Omarxan barlıq waqıtta óz xalqınıń azatlıǵa erkinligin, paraxat turmısın qáleydi. El-xalqın azatlıq paraxatshılıǵı ushın ayanbay gúresiw kerek dep túsinedi. Omarxan el-xalıqtı qorǵawshı Er Shoranı shın júreginen jaqsı kóredi. Batırdıń er-júrek, qaharmanlıǵın da durıs bahalaydı. Shoraǵa patsha óz taxtın da bermekshi boladı. Omarxan qızı Gúlayınnı Shoraǵa ómirlik joldas etip qosadı.

Kózmámбет dástanda qalmaqlardıń kishi xanı dep beriledi. O dúnyaparaz, menmen, jawız, hiyleker, aldawshı adam boladı. Qalmaqlardıń ullı xanı Polatxan menen birlikte dúnya ushın paraxat turmıs keshirip otırǵan Qazan xanlıǵın jawlap aladı. Qazan xanı Ádilxannıń taxtın iyeleydi. Ádilxandı ot jıqqısh, balası Aydar tóreni shopan etip qoyadı. Jawlap alıwdan noǵay xalıqlarınıń ústinen ózleriniń ústemligin júrgizip otıradı.

Ulıwma alǵanda Álibiy, Kózmámбет, Polatxan, Tillaxan qusaǵan biy hám patshalar dástanda dúnyaxor, ózleriniń bayw mápin oylaytuǵın reyimsiz, urısqumar, hiyleker, aldawshı, menmen, namárt adamlardıń obrazı. Bular ádillikti, paraxatshılıq, súyetuǵın patshalarǵa, ózleriniń erkin azatlıqta jasawın árman etetuǵın haq kewilli xalıqlarǵa, eli, jurtı ushın berilgen miyırman, patriot xalıq batırı Er Shoraǵa qarsı qoyılǵan obrazlar.

Dástannıń syujeti hám kórkemlik ózgesheligi. «Er Shora» dástanınıń kompoziciyası qaharmanlıq dástanlarǵa xarakterli bolǵan dástúrli usılda sheberlik penen qurılǵan. Bular dástannıń biypercent ata-anadan baslanıp, olardıń bir ullı, bir qızıl bolıwı, bolajaq batır júyrik tulpar atqa iye bolıwı, batırǵa pirleri qural-saymanlar beriwı, onıń birinshi batırlıq isleriniń baslanıwı, qaharmanlıq atlanısları hám t.b. Usı kórsetilgenlerdiń barlıǵı kompoziciyalıq elementler bolıp tabıladı. «Alpamıs», «Qoblan» dástanları da usınday kompoziciyalıq usılda qurılǵan. Bul erte dáwirlerden dástúr bolıp kiyatırǵan jırawlardıń dástan dóretiwdegi usıllarınan esaplanadı.

Dástandı syujetlik qurılısı jaǵınan eki bólinge bólip qarawǵa boladı. Birinshi Shoranıń tuwılıwınan baslap onıń er jetiwı, Álibiy menen arazlasıwı, Qazan qalasına atlanıp Dana wázir, Kózmámбет,

Polatxanlarğa qarsı güresiwi, urista jaraqatlangan Shoranı Qaraqus alıp ketiwi, bul öz aldına bir bölim, ekinshi, batırnıń Gúmbezli Xubrada bolıwı, batırnı Omarxan sarayına aldırıwı, bul jerde Shora qıtay-qotanlı Qaraxan hám Tillaxanğa qarsı atlanıwı, Shoranıń óz eline qaytıwı, ekinshi ret kóp lashker menen Qazanğa atlanıwı t.b. bul öz aldına bir bölim. Hár bir bólimdi öz aldına tamamlanğan shıǵarma dep esaplasaq boladı. Bunda waqıyalar bastan ayaǵına deyin dástanıń baslı qaharmanları Er Shora, Álibiy, Kózmámбет, Polatxan, Omarxan, Sultan Sanjar Mazıxan t.b. baylanıslı bayan etiledi. Dástandı oqıǵanda onıń kompoziciyasında, waqıyaların izbe-iz, jıynaqlı túrde sheber qurılǵanlıǵı kórinedi. Bunda barlıq waqıyalar birinshisin ekinshisi dáliyllep baradı. Tıykarınan dástandaǵı barlıq waqıyalar Shoraǵa baylanıslı bolıp, usı baslı qaharmanın átirapına jámlengen. Bul dástanıń bir tutas syujetke qurılǵanlıǵın bildiredi. «Er Shora» dástanıń kompoziciyalıq qurılısında dástan waqıyalarınń belgili bir izbe-izlikte hám júdá jıynaqlı bolıp jırlanıwı kózge túsedi. Sonıń ushın da dástan hár qanday oqıwshı yamasa tıńlawshıǵa túsiniikli bolıp turadı.

Dástanda el-xalıqtı basqınshı jawlardan qorgaw yaǵnıy ádillik penen zulımlıqtıń gúresi, bul gúreslerdegi qaharmanlıq, mártlik, sonıń menen birge xalıqlar arasındaǵı doslıq-múriwbetlik, waqıyalarınń tiykarǵı ózegin quraydı. Bunda hár bir waqıya bir-biri menen baylanısqan, bir nársege ekinshisi sebep bolıp waqıyalar shiyelenisip rawajlanıp otıradı. Máselen, Er Shora óz elindegi qarama-qarsılıqlar sebepli Qazan sháhárine atlanadı. Qazandı qalmaqlar jawlap alǵan boladı. Shora bularǵa qarsı gúresedi. Urista jaraqatlanıp Gúmbezde jatırǵan Shoranı Omarxan sarayına aldıradı. Bul jerde Shora Omarxan jurtına búlginshilik salmaqshı bolǵan Qaraxan, Tillaxanlarǵa qarsı gúresedi h.t.b.

Joqanda ayıp ótkenimizdey, dástanıń baslanıwınan tamamlanıwına shekem Er Shoranıń el-jurtın qorgawdaǵı qaharmanlıq batırлық isleri súwretlenedi. Jıraw qaharmanlıqtı dástanıń negizgi tiregi etip, onı hár túrli waqıyalar arqalı, qaharmanların qıyınshılıqlardı, tosqınlıqlardı qalay jeńiwlerin súwretlew menen olardıń minez-qulqı, adamgershilik hám basqa da sıpatların ashıp beredi. Jıraw qaharmanlıq xarakterdi ashıw ushın

urıs kórinislerin súwretleydi. Urıstı súwretlew arqalı el-xalıqtı jawlap alıwshı qalmaqların basqınshılıq obrazın kórsetedi. Bunday basqınshılarǵa qarsı gúresetuǵın batırnı, onıń urıstıq mártligin, er-júrekligin súwretlew menen Er Shoranıń xalıqlıq kózqarastaǵı qaharmanlıq, batırлық obrazı beriledi.

Dástanda urıs kórinisi tiykarınan sheshiwshı kompoziciyalıq formanı quraydı. Bunı jıraw tıńlawshınıń kóz aldına haqıyqıy urıs esleslegendey dárejede etip, júdá ótkir mazmunlı qatarlar menen bayanlaydı. Máselen, Er Shora menen Álibiydın lashkerleri arasındaǵı urıs bilay súwretlenedi:

Jalgız ózi Shoranıń,
Belli qırǵın qıladı.
Jete almaydı quwǵanı,
Qutilmaydı qashqanı.
Boldı urıs maydanda,
Gá qılış, gá nayzaǵa,
Belli ǵayrat qıladı,
Lashkerlerdin ishinen.
«Sen tárepten bizler» - dep.
Neshesi qıyqıw saladı.
Nayzakesh ullı palwanlar,
Nayzaların ılaqtırıp,
Qol kóterip turadı.
Qılışkesh ullı palwanlar,
Qılışların ılaqtırıp,
Shoraǵa tájim qıladı.¹

Bul jerde Er Shoranıń dushpanǵa qarsı gúresiwindegi ǵayratı qarsı kelgen lashkerlerdin de palwan, kúshli bolıwına qaramastan, batırǵa kúshleri teń kelmey nayza, qılışların ılaqtırıp tájim beriw kóremiz. Bul kórinis bir tárepten dástanıń syujetlik qurılısındaǵı waqıyaların rawajlanıp keńnen sóz etiliwin támiyinlep turadı.

¹ Ер Шора. Қарақатпақ алық дәстаны. Нөкіс: "Қарақатпақстан", 1995. 18-19-беттер.

Dástanda urısı súwretlew jiyi ushırasıp otırǵanı menen hár bir jıraw hár qıyın ózgeshelikler menen jırlaydı. Sóz etip otırǵan «Er Shora» dástanınıń Esemurat jıraw variantınıń ózinde Er Shora menen Álibiydiń láshkerleri, Qaytpas qara kóse hám onıń jigitteri, Dana wázir hám onıń láshkerleri, jáne Polatxannıń kóp láshkerleri menen bolǵan hár bir urıs kórinisleri óziniń ayrıqshalıq belgilerine iye bolıp turadı.

«Er Shora» dástanında qaraqalpaq xalqınıń úrp-ádetleri, salt-dástúrleri júdá ájayıp, sulıw hám jarasıqlı túrde sıpatlangan. Bulardan qaharmanlardıń qıyınshılıqlardı jeńgennen sońǵı quwanışlı sezimleri kórinedi. Jıraw dástan waqıyasın bayanlaw barısında naqıl-maqallardı júdá orınlı paydalanǵanın kóremiz. Bul arqalı jıraw hár bir qaharmannıń oyın yamasa aldaǵı is-háreketin mazmunlı etip kórsetip otıradı. Sonıń menen birge naqıl-maqallar qaharman xarakterin ótkir mánili etip ashıp beredi. Dástanda Álibiy menen Er Shoranıń arasındaqı waqıyalar ideyalıq hám kórkemlik jagınan eń jaqsı epizodlardıń biri. Bunda batırdıń obrazına baylanışlı naqıl hám maqallardı kóplep ushıratamız. Misalı: Álibiyge qarap Er Shora «Jaqsı sózge jan semirer, jaman sózden jan túrshiger», - deydi. Er Shoranıń eldi búlginshilikke salmaqshı bolǵan Álibiyge aytqan bunday danalıq sózinen onıń ashıq minezligi, aqıllılıǵı hám elin súyiwshiligin kóremiz. Qaharmannıń xarakterini, onıń ádillikke baslaǵan oyı usınday qısqa naqıl sóz benen jádá mánili hám ótkir bolıp beriledi. Jáne Er Shora «Hámirsiz tiken kirmeydi, ájelsiz adam ólmeydi» - deydi. Mine, bul ayılǵan naqıldan Shorannıń Álibiyge urıs boldırmaw ushın bergen eskertiwi ekenligi hám batırdıń ádilligin kóremiz. Dástanda Shoranıń xarakterine baylanışlı taǵı mınaday naqıl hám maqallardı ushıratamız. Jawdı jeńip bolǵannan keyin kimniń dosın, kimniń dushpanın biliw ushın Er Shora qarındası Gúmisayǵa qarap: «Dos egiz, dushpan segiz», - degen sóz bar, qala qıdırıp, kóshe aralap kóreyik deydi. Qalada dushpanlardıń barın bilip, «Jaqsı iyt ólgin awlaqqa taslaydı», - deydi. Bul keltirilgen naqıllar adamnıń hasılıǵın, óz-ara qatnasın ashıwda, qaharmannıń maqsetin sóz etiwde de orınlı qullanılǵan.

Sonday-aq, dástanda naqıl-maqallar dialog-monologlarda qaharmanlardıń tiykarǵı pikirini kórsetiwge qullanıladı. Bul arqalı

qaharmanlardıń sózleri qısqa hám ótkir mánili bolıp jıynaqlı túrde berilgen.

Dástandaǵı ideyalıq hám kórkemlik jobadaǵı epizodlardan Er Shora menen Aydar tóreniń ushırasıwı hám olardıń arasındaqı doslıq bolıp tabıladı. Ustı qaharmanlardıń ushırasıwındaǵı dialoglarında mınaday naqıl-maqallardı ushıratamız: Aydar tóre Er Shoraǵa:

«Dártli menen dártlesseń,
Dártiń qalmay tógiler,
Biy dárt penen dártlesseń,
Qos qabırǵań sógiler».

«Kisi bolar kisiniń,
Kisi menen isi bar,
Bendeni bilmes nákastıń,
Jolawshıda nesi bar»,¹ -

degen naqıllardı aytadı. Er Shora Qazan sháhárindeǵı awhallıq sorǵanında. Aydar tóre: «Kimniń pisse tarısı, sonıń shópke tawıǵı», - deydi.

Aydar tóre Er Shoranıń eń jaqın dostı boladı. Dástanda doslıq sıylasıqtı bildiretuǵın eki dostıń bir-birine bolǵan sıylasıǵın baylanışlı mınaday naqıldı ushıratamız. Aydar Shoranı stylap qoyın soyıp, kábap qılıp batırdı kútedi. Shora - «As iyesi menen tatiń», - ózińiz baslań deydi. Kórip otırǵanımızday bul jerde qaharmanlardıń bir-birine bolǵan doslıq múriwbetin ayqın hám mazmunlı dálillep tur. Sonday-aq, urıs maydanında Er Shoranıń monologlarında «Sabır etseń ráhát bar, biysabırǵa nálet bar», degen danalıq sózlerdi kóremiz. Jıraw usınday naqıl-maqallardı qollanıp arqalı da qaharmannıń ishki dúnyasını ashıp, onıń maqsetin kórse beredi. Dástanda Er Shoranıń basındaǵı qıyınshılıq awhalları jaqın tárepinen naqıl sózler menen táriyplenip otırıladı: «At basına

¹ Conda. 30-бет.

tuwip, awızlıq penen suw ishti, er basına kún tuwdı, etigi menen suw keshiti». Batır qáwıplı saparlarğa atlanganda «Jaman aytpay jaqsı joq», yamasa «Bay maqtansa bir jurtlıq, batır maqtansa bir bıqlıq» degen naqıl-maqallar qollanılğan. Sultan, Sanjar, Mazıxan Er Shoranı kózde tutıp «Qatar da nar bolsa, kárwannıń júgi jolda qalmaydı» deydi. Bul naqıl da Er Shoranıń obrazı jáne de keń túrde ashılğan, yaǵnıy el-xalıqtı súyiwshi hám onıń qádirin biliwshi, sırtqı dushpanlardan qorgawshı Er Shoraday batır turǵanda xalıqtıń jábir-japa shekpeytuǵınlıǵı ayqın sáwlelengen. Dástanda naqıl-maqallardıń barlıǵı orınlı qollanılıp, waqıyaǵa baylanıslı, jáne qaharmanlardıń obrazın, maqsetin anıq etip kórsetiwge isletilgen. «Er Shora» dástanınıń kompoziciyasında jáne bir kózge túsetuǵın jırawdıń usılı, waqıya barısında qaharmannıń portretin jasaw bolıp tabıladı. Bular dástanda qaharmannıń tek sırtqı kelbetin kórsetip ǵana qoymastan onıń ishki dúnyasın, ádilligi yaqı ádilsizligin kórsetip te turadı. Qaysı bir qaharmannıń portretin alıp qarasaq onda sol qaharmannıń unamı yamasa unamsız ekenligi ayqın kórinedi. Dástanda qaharman portretleri awızkeki dóretpeleriniń ádebiy usılları tiykarında dóretilgen. Bunda oqıwshı hám tınlawshıǵa kúshli tásir etetuǵın eń sulıw xalıq teńewlerin, giperbolaların kóriwimizge boladı. Buǵan Er Shoranıń, Kózmámbettiń t.b. lardıń portretleri misal bola aladı. Dástanda Kózmámbet ǵarrı bolıp Er Shoraǵa ózin tanıtpay «Pátiyamdı al» dep tańlanadı. Sonda:

On ıynine qarasam,
Eki adam teńbe-teń,
Otıǵanday qatara,
Kókiregine qarasam,
Tórt adam qatar jatqanday,
Eki qastıń arası,
Bir qarista eki eli,
Bárekállı Er Shora.¹ - deydi.

¹ Сонда. 60-бет.

Kórip otırǵanıımızday batırdıń portretinde onıń úlken kúshke iye ekenligin usınday asıra súwretlew menen beredi. Sonday-aq, batırdıń portretin minaday epitetler menen de kórsetip otıradı. «Polattan eken tımaǵı, shoyınnan eken bilegi, almastan eken tımaǵı». Dástanda Qazannıń patshası Kózmámbettiń portreti: «Úydey eken gellesi, minárday eken moyını, jabaday eken qolları, maladay eken ayaǵı» dep beriledi. Dástanda qaharmannıń sırtqı kelbeli, kórinisi usınday kórkem túrde beriliw menen jıraw jáne waqıyalardaǵı qaharmanlardıń is-háreketiniń ayırım kórinisindegi halatlardı da kórkem etip bayanlap otıradı. Misalı, Er Shora dostı Aydarǵı Qazan qalasına barıp, qalanıń jaǵdayın bilip keliwge jiberedi. Sonda Aydarǵı atına minip jolǵa shıǵıwı bilay sıpatlanadı: «Aydar óz atına minip, tal tayaǵın qolına alıp jolǵa tústi. Astındaǵı haram ólgiri on urǵanda bir jortpaydı. Tepsinbekten bawırın tesset de sirá omırawın artpaydı. Qoldaǵı tayaǵı menen sardılatıp sabap baratır, on qolı talsa shep qolı menen uradı, shep qolı talsa on qolı menen uradı, urmasa atı qalsha qarap turadı. «Kishkeneni maqta, úlkendi min» degen, qarınlı qazaqı yabıǵı: «Kelláǵar, tayaqı jey-jey, tabam qıza kele búkenlep jortı». Misal dástannıń kompoziciyasınıń waqıyalarındaǵı iri baslı kórinis, sonday-aq qaharmanlardıń ayırım is-háreketleriniń qısqa kórinisler kóz aldına eleslegendey dárejede sulıw súwretlengen. Joqarıda sayal etken kóriniste Aydarǵı atına minip jolǵa shıǵıwı ájayıp yumorlıq sıpatta berilgen. Bul hár qanday oqıwshıǵa qızıqlı túyinde tásir etedi, jáne qanday da estetikalıq zawıq baǵıshlaydı. Dástannıń kompoziciyasında yumor hám satıra jıraw tárepinen waqıyanıń qızıqlı hám tásirli bolıp beriliwinde júdá sheber qollanılğan. Buǵan misal retinde mınalardı da aytıp ótsek boladı. Qayıpas qara kóse Shoraǵa qarap «Bizge shın berilgen aǵayın bolsań óz qolındı óziń baylap ber, bizler seniń qolındı Kózmámbettiń aldında bosatıp jiberemiz» deydi. Usı jerde Er Shoranıń monologı berilip, onıń oı minaday anekdot penen kórsetiledi.

Áyyemgi xannıń waqtında,
Aldar degen kóse ótti,
Neshsheni sergizdan etti,

Екі байдың баласы,
Кóp дұнйаны арқалап,
Кóсениң алдына жетті,
Qaytıп алдасың degende,
Aqıl qaltam úyde qaldı dep,
Ketpedime telmirtip,
Góne tamdı súyetip.¹

Jáne dástannıń kompoziciyasında basqa dástanlardagı sıyaqlı ulıwmalıq orınlar dep atalatuǵın jıyı qaytalanıp otırılauǵın qatarlar bar. Bunday ulıwmalıq qatarlar da dástanda jıraw tárepinen ápiwayı qollanılmay, olar dástannıń ideyasına hám qaharmanlardıń obrazına baylanısa. Bul kópshilik jaǵdayda dialog monologlardıń kirispesi xızmetin atqarıp, qaharmanlardıń tilegin, maqsetin bildiredi. Dástanda minaday ulıwmalıq qatarlardı jıyı ushıratamız. «Shól jatqan jerlerin aydın kól bolsın, jıldan-jılǵa az dáwletin mol bolsın», «Bolmaǵaysań dushpanlarǵa muptala, sizlerge mádetti bergeyler alla», «At shawǵanda bálent tawda lalańdı, allam qabıl etkey senin tobańdı» t.b.

«Er Shora» dástanının tilinde ulıwma qaharmanlıq dástanlarǵa tán bolǵan teńewler, giperbolalar, epitetler t.b. súwretlew quralları sheber paydalanılǵan. Folklorist Q.Maqsetov dástanlardıń súwretlew quralları haqqında ayta kelip bilay dep jazadı: «Olar jırawlar tárepinen obrazǵa, xarakterge biypárwa paydalanıla bermeydi, ol kórkem súwretlewdiń bahalı quralı bola otırıp olardı ashıp beredi»². Haqıyqatında da jıraw dástandagı obrazlardı súwretlegende olardıń túr-túsine, simbatına, minez-qulqına, islegen isine ılayıq kórkem súwretlew quralların paydalanıp, obrazlardı jáne de tereń, mazmunlı etip ashıp beredi.

Dástanda súwretlew qurallarınan teńewler jıyı ushırasıp otıradı. Jıraw teńewlerdi qollanıw arqalı qaharmannıń batırлық is-háreketin tásirli hám mazmunlı etip jırlaydı. Misalı, Er Shorannıń batırлығы:

Bir-birine keledi,
Búrkitley sheńgel saladı,¹

- dep táriyplenip otırılsa, dushpanlardı qorqaq etip kórsetiw maqsetinde olardı qoyanǵa teńeydi.

Er Shoranı kórgen soń,
Qustı kórgen qoyanday,
Qasha berdi tum-tusqa.²

Jıraw Er Shorannıń batırлығыn táriyplew ushın onı «Qoydı kórgen qasqırday», «Jolbarıs maldı atqanday», «Arıslan kibi aqırıp», «Shapanday kórmey dushpandı», «Qamshıday qılıp tawladı» t.b. dep súwretlep otıradı. Dástanda batırдың toyda palwanlar menen gúresiwi sulıw kórinislerdin biri. Bunda Er Shora er-júrek, batırлығы, onıń kúshli palwanlıǵı keńnen jırlanadı. Jıraw gúresti súwretlewde batırlardı minaday teńewler menen obrazlı sıpatta kórsetedi.

Búrkitley shańgel saladı.

.....
Qorazdayın jılastı,
Qoshqardayın dúgisti,
Ayǵırdayın shaynastı,
Nar túyedey ǵayzastı.³

Jıraw Er Shorannıń batırлығыn, palwanlıǵın usılayınsha kórkemlew menen oǵan qarsı kelgen dushpanlardıń da úlken kúshke iye ekenligi, dáw tulǵalı, iri deneli palwan ekenligin kórkem túrde bilay súwretleydi: «Úydey eken gellesi, minardıy eken moyını, jabaday eken qolları, maladay eken ayaǵı» t.b. Bul teńewler bir tárepinen giperbolalıq sıpatta asıra súwretlenip tur. Sonıń menen birge batırǵa qarsı kelgen dushpandı «Kókler kibi gúltirep, qaban kibi gúrkirep, jarılǵan muzday gúnirenip... alatuǵın

¹ Сонда, 43-бет.

² Мақсетов Қ. Қарақалпақ қаһарманлық дастандарының поэтикасы. "Фан" баспасы, Ташкент, 1965. 194-бет.

¹ Ер Шора. Қарақалпақ халық дастаны. Нөкис: "Қарақалпақстан" 1995. 82 бет.

² Сонда, 131-бет.

³ Сонда, 82-83-беттер.

sherdey shabınıp» dep onıń aybatın kóklerdiń góltiregenine, qabannıń gúrkiregenine teńeydi. Jáne eki batırdıń alısıwında Kózmámbettiń kúshliligi «Qanbaqtay kórmey balanı, kelsaptay etip jerlerge, tikkesine uradı», «Shóptey kórmey balanı, gellesin jerge uradı», dep súwretlenip otırılса, batırdıń kúshliligin onnan da basım etip kórsetip «Shıtırlap ses berip tur, iskenjedey qısqanda» delinedi. Dástanda teńewler qaharmanlardıń batırılıǵın kórsetiwde keńnen qollanılıw menen olar qaharmanlardıń obrazındaǵı basqa da sıpatlardı ayqın mazmunlı etip ashıp beriwge de paydalanılǵan. Dástanda Gúmisaydıń aǵası Er Shora menen tabısıwı bilayınsha súwretlenedi:

Adasqan qoyı-qozına,
Qosılǵanday mańırasıp,
Bólingen ilaq-eshkige,
Ushırasqanday jamırasıp,
İngeninen ayırılıp,
Baylawda turıp sheshilgen,
Botadayın bozlasıp,
Biyesi kelgen qulınday,
Bir-birine aznasıp,
Buzawı ketken sıyırday,
Emirenisip, móńiresip.¹

Bunda tuwısqanlardıń saǵınısh sezimleri júdá ótkir mazmunlı etip táriyplengen. Dástanda batırdıń oyshubar atı, onıń júyrikligi «tolqısıp aqqan dáryaday» yamasa «dárya kibi tasadı», «sarıjaydıń oǵınday» dep súwretlense, onıń (oyshubar atıń) qıynalıwı «narday belin búgedi», «túyedey bolıp shógedi» qusaǵan teńewler menen júdá tásirli hám mazmunlı bolıp bayanlanadı. Ulıwma dástanda teńewler qaharmanlardıń batırılıǵın obrazlı hám mazmunlı etip kúsheytip beriwde, jıraw tárepinen sheber qollanılǵan. Joqarıda kórsetip ótken teńewler basqa da qaharmanlıq dástanlarda batırlardıń is-háreketin olardıń kúshli, er-júrek batırılıǵın

kórsetiwde keńnen qollanıladı. Tiykarınan alǵanda bular jırawlardıń súwretlewindegi dástúrli kórkemlew usılları bolıp esaplanadı. Dástanda teńewler menen qatar qaharmanlardıń is-háreketin kórkem etip súwretlewde ájayıp giperbolalıq táriyplewlerdi kóriwge boladı. Dástanda batırdıń kóplegen láshkerlerge qarsı jaǵız ózi gúresip, olardı jeńiwi, sansız láshkerler Shorannıń aldında bas iyip quralların taslap baǵınıwi, batırdıń iri deneli palwanlardı jeńiwi qusaǵan kórinislerdiń barlıǵı giperbolizmlik usılda beriledi. Jáne Er Shorannıń dushpan meneo gúresiwinde ol qarsılasın qol ushına kóterip «shıńǵıtıp jiberiwi», «kóterip alıp tawlap jerge urıwı» t.b. lardıń usınday bolıp súwretleniwi giperbolizmlik qásiyetke iye. Bunday giperbolalıq sıpatta súwretlew arqalı jıraw hár qanday kóriniske ayırıqsha tús berip qaharmanlardıń is-háreketlerin janlandırıp kórsetedi. Giperbola dástanda qaharmanlardıń batırılıǵın, kúshliligin asıra súwretlew menen olardıń sırtqı kelbetin, sın-sumbatın kórkem táriyplewde isletilgen. Buǵan misal retinde Kózmámbettiń, Er Shorannıń, oyshubar atıń portretleriniń asıra súwretleniwin ayıp ótiwge boladı. Dástanda oyshubar atıń portreti Kózmámbettiń tańlanıp aytqan sózinde minaday bolıp beriledi.

Shoqlıǵına qarasam,
Bes jasar bala ótkendey,
Sawısına qarasam,
Digirmanlar úyirilip,
Tórt adam qatar jatqanday,
Tórt ayaqtıń arası,
Eki adam ótkendey,

.....
Qoltıǵında bar shıǵar,
Qumayınıń qanatı.¹

Bul jerde oyshubar atıń sırtqı kelbetiniń salıstırılıp teńewler arqalı berilgeni menen bul tiykarınan giperbolalıq sıpatta asıra

¹ Сонда, 116-117-бетлер.

¹ Сонда, 61-бет.

súwretlenip tur. Bunnan attıń sın-sıyaǵı kelisken, sulıw kelbetliligi, onıń júyrikligi bayqaladı.

«Er Shora» dástanınıń jır qurılısına keletuǵın bolsaq, bul - qaharmanlıq dástanlarǵa xarakeirli bolǵan terme-tolǵaw formasındaǵı jeti-segiz buwınlı qosıqlardan turadı. Ulıwma dástandaǵı qosıqlardıń buwın ayırmashılıǵın sóz etkende, dástanda jeti-segiz buwınlı qosıqlar basım bolıp keledi. On bir, on eki buwınlı, tórt qatarlı qosıqlar az mólsherde ushırasadı.

Dástanda terme-tolǵaw formasındaǵı jeti-segiz buwınlı qosıqlar kóbinese waqıyalardı yamasa is-háreketlerdi bayanlap, sıpatlap kórsetiw ushin qollanılǵan. Tórt qatarlı on bir buwınlı qosıqlar qaharmanlardıń dialoglarında qollanılǵan. Bul ayılǵan usıllar dástannıń basınan aqırına shekem bir qalıpte saqlanbaǵan. Sebebi, dástandaǵı dialoglar jeti-segiz buwınlı qosıq qatarlarınan ibarat bolıp ta keledi.

Dástandaǵı jeti-segiz buwınlı qosıq qatarlarınan uyqasıw túrleri hár qıylı. Bunda uyqaspaytuǵın bir neshe qatarlardıń toparı, juplasqan hám dara uyqaslardıń járdemi menen qosıq qatarlarına birigedi. Mınaday qosıq qatarların kórip óteyik:

1. Gá qılış, gá nayzaǵa,
2. Belli ğayrat qıladı,
3. Láshkerlerdiń ishinen,
4. Sen tárepten bizler dep,
5. Neshshesi qıyqıw saladı,
6. Nayzakesh ullı palwanlar,
7. Nayzaların ılaqtırıp,
8. Qol kóterip turadı.¹

Bul segiz qatar qosıqta ekinshi qatar, besinshi qatar menen, al besinshi qatar segizinshi qatarǵa uyqasıp ortańǵı qatarlardı bir úsinikke jámlep tur.

Dástanda batırdıń uzaq jol júriwi sulıw kórkem qatarlardıń biri bolıp esaplanadı. Usı qosıq qatarlarında uyqastıń túrlerin anıq túrde kóriwge boladı. Bulardan mısál keltirip óteyik:

Manattan salıp bellikti,
Ushıǵadan salıp terlikti...

yamasa:
Mindı attıń beline,
Shıqtı qızır shóline...

Mine bunda bir-birine baylanısqan juplasqan uyqaslardı kóremiz. Taǵı da usınday qosıq qatarlarınıń toparında tómendegishe uyqaslardı kóriwge boladı:

Mingen bedew jeledi,
Sıyınǵanı pir edı,
Aran menen sóylewdi,
Attıń otı der edi.

Bul qatarlar dara túrde uyqasıp tur. Yaǵnıy birinshi qatar úshinshi qatar menen, ekinshi qatar tórtinshi qatar menen uyqasadı. Usı qatarlardan keyin uyqaspaytuǵın «gáhi kólde, gáhi shólde» degen qatar keledi. Bul uyqaspaytuǵın qatardan keyin janadan uyqaslar payda boladı:

Mıyman bolıp baradı,
Kiyik penen qulandı,
Atıp awqat qıladı,

Bul joqarıdaǵı uyqastan ózgeshe bolıp dizbeklesip uyqasadı. Bunnan keyingi qatarlar mınaday:

Bir ay tamam jol júrdi,
Murtına muz tońıp,
Bırılalmay baradı,
Saǵım menen óndirdi,
Jáne on kún jol júrdi,
Qayırılalmay ketip baradı.

¹ Сонда, 18-бет.

Al. bunda «Bunilmay ketip baradı» degen qatar joqarida keltirip ótken dizbeklesken uyqaslarğa birigedi hám óz toparındaǵı eń sońǵı qatarǵa birikken halda uyqasadı. Jáne bunda «jol júrdi» degen sóz benen tamamlanatuǵın qatarlardı kórip otırımız. Bul «jol júrdi» sóziniń qaytalanıwı da sintaksislik parallelizmdi payda etip bir-birine uyqasıp turǵanın bayqawǵa boladı. Jıraw usınday hár túrli uyqaslar arqalı barlıq qosıq qatarların biriktire kelip sońǵıların dizbeklestirip uyqasuradı. Misalı:

Biyik-biyik nur astı,
Shańı-shańǵa ulastı,
Jáne on kún jol astı,
Sol shamalı kún astı.¹

Bunda barlıq qatarlar bir jónkilli türde uyqasadı. Jıraw batırdın jol júriwın jırlaǵanında qosıq qatarlarınıń hár túrli bolıp uyqasıp, al sońǵı qatarlarınıń izbe-iz uyqasıwı bul sheber improvizator jırawdıń tilinen qosıqtıń aǵıtıp shıǵıwın, basqasha aytqanda jırawdıń qızǵan máháli seziledi.

Dástanda qosıq qatarları «dep», «dedi» sózleriniń paydalanıwı arqalı da uyqasıp otıradı. Bunday uyqaslardı da dástanda jıyı ushıratıp otıramız. misalı:

Dushpanga sawda saldı dep,
Jetpis bes jasar bir ǵarrı,
Palwan aldima keldi dep,
Jaǵasınan aldını dep,
Qarqıratıp shaldım dep²...

yamasa:
Qolına qanjar al dedi,
Qarqıratıp shal dedi,
Kesip gellem al dedi,

Kerek bolsa gellemdi,
Kerekli jerge ur dedi,
Kúlgenimniń mánişi,
Zańǵar tama sol dedi.¹

Dástandaǵı waqıyalardıń jırlanıwındaǵı qosıq qatarlarında joqarida kórsetip ótken uyqaslardıń barlıǵı keńnen paydalanıp, uyqaspaytuǵın qatarlar bir túsinikke biriktirilip otırıladı. Tiykarında uyqastıń hár qıylı bolıp keliwı jırawdıń waqıya dóretip jırlawında jeńillik payda etetuǵın bolıwı kerek.

Dástannıń qosıq qurılısınıń ekinshi bir túri - on bir-on eki buwınlı, tórt qatarlı qosıqlar bolıp keledi. Bul qosıqlar a, a, b, a uyqasında ushırasadı.

a Urandashın xanlar menen júrerseń,
a Ájel jetse ǵumra bende ólerseń,
b Tayaǵın iyninde, qoydıń keyninde,
a Jalǵızlıǵım shopan qaydan bilerseń.²
yamasa:
a Tulpardayın men boyımdı jasırdım,
a Búginligin dawısım tawdan asırdım,
b Bul sózimdi qıp tıńlaǵıl aǵalar,
a Qálpe edim suńqarımdı qashırdım.³

Bunday on bir buwınlı tórt qatarlı qosıqlar menen qaharmanlardıń ishki sezimleri hám olardıń dialogları júdá suhıw orınlı berilgen.

«Er Shora» dástanında qosıqlar basqa dástanlardaǵıday qara sózler menen almasıp kelip otıradı. Jıraw bunday qara sózler menen kópshilik jaǵdayda waqıyalardı jıyınlaqlap bayanlawda keńnen qollanǵan. Dástanda usınday qara sózlerdiń de uyqasıp keliwı jıyı ushırasıp otıradı. Misalǵa minaday úzindilerdi kórip óteyik: «Anda turıp shopan qıyal etti, «Kóringen qaranıń aldına barayın, joldıń uǵrısın alıp turayın, keliwden sálem bereyin, dos-dushpan ekenin bileyin, musılman áwladı bolsa jol sorap kóreyin» -

¹ Сонда, 50-бет.

² Сонда, 30-бет.

³ Сонда, 112-бет.

¹ Сонда, 27-бет.

² Сонда, 50-бет.

dep. aldında tura beredi», yamasa, «Shora menen awıldan shıǵıp ketkenligin, on bes kún jol júrip teńizge jetkenligin, teńizden bir ala atıń shıǵıp armaǵan, bermáǵan shawıp, bir biyiktiń basına shıǵıp esnegenin, esnep bolıp Shoraǵa qarap úsh máртеbe shırqırıp kisnegenin, ol attıń kisnegenine bul attıń suwlıǵın shaynap úslegenin, oǵan Shorannıń túspegenin, aqırı shubardıń Shoranı alıp qashqanın, shubardıń Shoraǵa zorlıq etkenin, kúsh bermey suwǵa jetkenin, atı menen birge Shorannı suwǵa ketkenin, sol kárada qazasınıń pitkenin sulıw sóz benen pákize etip sıpatlap bir-bir bayan etti».²

Bunnan biz prozanıń uyqastırılǵan túrin kóremiz. Usı sıyaqlı uyqastırılǵan próza qosıqqa júdá jaqın kórinedi. Solay bolsa da qosıq bola almaydı. Sebebi, buwın ólshemi ishki mazmunı jaǵınan qosıqtıń shártlerine juwap bermeydi. Jıraw bunday prozanı uyqastırıw arqalı da waqıyanıń júdá sulıw hám anıq bayanlanıwın payda etken.

«Er Shora» dástanında erte dáwirden dástúr bolıp kiyatırǵan súwretlew quralları, jáne qosıq túrleri keńnen qollanılǵan. Dástanıń ideyalıq mazmunı xalıqlıq bolǵanı sıyaqlı jırdıń qurılısında xalıqtıń ushqır qıyalǵa tolı, kútá tásirli hám kórkem tili menen berilgen.

Haqıyqatında dástanıń bul ayılǵan sıpatlı belgileri, onı xalıqtıń eń súyikli hám ájayıp dóretpelerinin birine aylandırǵan dep túsiniw kerek.

«Haji-Gerey» dástanı

Dástanıń ideyası. «Haji-Gerey» dástanı qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınń biri. Dástanıń tiykarǵı ideyalıq mazmunı Gerey, batırdıń erlik, mártlik hám qaharmanlıq islerin onıń watandı súyiwshiligin, onıń óz xalqı ushın sırtqı jawlarǵa qarsı gúresin jırlaw bolıp tabıladı. Dástanda qalmaq basqınshılarınıń Xorezm elatına topılısı tiykarǵı waqıyalardıń biri. Dástandaǵı qaharmanlardıń is-háreketi xalıq turmısına baylanıslı

alınıp, xalıqlıq ideyanı rawajlandırıwǵa qaranılǵanı seziledi. Dástanıń tematikası da, ideyası da, syujetı menen kompozitsiyası da qaharmanlıq dástanlardıǵı traditsiyanı saqlay otırıp, waqıyadan waqıya tuwdırıp qızıqlı etip súwretleydi. Batır xalıq penen bir sapta turıp háreket etedi. Batırdıń kúshi xalıq penen, baylanısında kórinetuǵını sheber baylanıstırıladi.

«Haji-Gerey» dástanınıń baslı ideyası – xalıqtıń birliǵı, bólinip búlinbewi, ǵárezsizlik ushın sırt el basqınshılıǵına hár qıylı dushpanlıq háreketlerge qarsı gúres, ádillikti jaqlaw, jaqsı – minez qılıqtı, adamgershilikti ardaqlaw, xalıq túsiginde jaman dep esaplanatuǵın qásiyetlerdi qaralaw, batır qanday qıyınshılıqlar bolsa da eli ushın, xalqı ushın bas tartıwın kórsetiwden ibarat. Qanday shıǵarmada bolmasın, xalıqlıq xarakterin belgileytuǵın eń baslı kórsetkish – áhmiyetli bolǵan xalıq táǵdirine, onıń kelesheǵine baylanıslı hádiyselerdi súwretlew bolıp tabıladı. «Haji-Gerey» dástanınıń eń baslı ideyaları – xalıqlıq ideya. Dástan xalıq ómiri ushın kútá áhmiyetli máselelerdi jırlaydı.

Xalıqtıń dushpanlarǵa qarsı gúresi, xalıqtıń tınıshlıq turmista jasawı ushın eń zárúrli jaǵday desek, usı ideya dástan mazmunın bere aladı. Dástan Babaxan patsha xalqın jıynap keńesip, sóylesip atırǵanına baslanadı:

Alpıs eki hámeldar,
Otız eki móhirdar,
Maǵan qarań janlarım,
Sizlerge aytar sózim bar,
Siz soraǵan ellerde,
Jaqsı menen jaman bar,
Dostıń menen dushpannan,
Hár jerdegi qaladan,
Tuı qatın, jetim baladan,
Perzentsiz ata-anadan,
Berińler sizler bir xabar,
Ózim boldım Babaxan
Jurttı ózim soraǵan,
Ádillik penen xalqıma

¹ СОНТА, 28-бет.

² СОНТА, 135-136-беттер.

Bir kóz benen qarağan,
Mendey bolmas hesh bir xan.
Men soragan jerlerde,
Patshalıq penen dáwletke,
Ádalatlı húmmetke,
Barma qarsı bir adam?

Demek, jıraw bul qatarlarda adamlardıń táǵdırı tuwralı, olardıń turmısı menen patshalardıń qızıǵıwı hám olar menen keńesip is tutıwı kerekligin árman etken xalıq oyların aytqan.

«Haji-Gerey» dástanında Babaxan patshanı Toqsawıl hár jılı kelip, jawlap, barın alıp, adamların qırıp, suhw qızların alıp, tonap kún bermeytuǵın: sóz etiledi. Dástanda urıs kóbinese jekpe-jek formasında súwretlenedi, eki jaqtıń láshkerleri jıynalıp turadı. Babaxanǵa kúshli, batır kerek edi. Onıń xabarın Qıdır shal jaqsı biletuǵın edi. Xalıq aldında Babaxan oylasıp keńesip Gerey batırdıń xabarın bilip aladı. Qıdır shal Babaxanǵa Gerey batır haqqında bilay deydi:

Babaxan, tıńlańız saǵan arızım bar,
Biziń eller ashılǵan gúl-lalazar,
El esabın ayta bersem, men saǵan,
Búrkit, Mańǵıt atlı jáne elin bar.

Búrkit, Mańǵıt elinde, bir álamat
Batır shıqqan deydi ózi káramat,
Arda biydiń úlken ǵana balası,
Gerey batır qay waqta da kesapat,

Jigit kewili on bes jasta tasadı,
Dushpanlardıń qanın suwday shashadı,
Gerey batır shıǵıp Mańǵıt elinen,
Kelip seniń menen urıs ashadı.

Babaxan bul xabardı esitip, gá quwanıp, gá oylanıp, onı shaqırıp alıwdı, sarpay jawıp – jaraq beriwdi niyet yetedi. Sebebi,

oǵan jekpe-jek gúreske shıǵatuǵın kúshli batır kerek edi. Dástanda jekpe-jek dushpan kúshi basqa dástanlardaǵıday basım erip kórsetilgen. Babaxannıń maqseti Gereydi qalmaqlardıń dáw Alshaǵırǵa jiberip olardı jekpe-jek gúreske shıǵarıw hám Gerey arqalı Alshaǵırdan qutılıw edi. Babaxannıń shaqırǵanına qarsılıq bildirmey Gerey keledi. Ol ata-anası, inisi menen xoshlasıp, patshanıń shaqırıp atırǵanın aytadı. Sonda ákesi, balam saq bol, bul jerde bir sır bar, dep keńes beredi. Biraq, Gerey xalıqtıń baxıtınishlıǵın óz basımın amanlıǵınan ústin qoyıp patshaǵa qarsılıq etpey keledi. Gereydiń is-háreketi xalıq turmısına baylanıslı alınıp, xalıqlıq ideyadan kelip shıqqan halda dóregen obraz sıpatında bizge belgili. Gerey Babaxannıń aldına barıp, oǵan kishi peyillik penen sálem beredi. Babaxan júdá kewili pitip, shaqırǵan maqsetin Gerey batırǵa bilayınsha bayan etedi:

Xan bolǵannıń bir jaǵında jawı bar,
El ishinde mın san eki, dawı bar,
Hár jıl sayın bizdi jawlap ketedi,
Atañızdıń Toqsawılday jawı bar.

Qasında bar Alshaǵırday aybatı,
Ol naysaptıń turar emes ǵayratı,
Kele ǵoysa qırıp-joyıp ketedi,
Jaqlınlastı keletuǵın múddeti.

Toqsawıl xan ayamaydı bizlerdi,
Qáhárlense aydap keter sizlerdi,
Balam endi bir ilajın tabasań,
Bizge keldi Alshaǵırdıń xabarı.

Palwan bolar Xorezmniń balları,
Alıs emes jaqın ara jolları,
Aldın alıp bir ilajın etpesek,
Kúnge kúer arıwlardıń jamalı.

Sol sebepten men jılayman zar-zar.
Qalmaq kelse jetim bolar ul qızlar,
Bul qaygıma aqıl menen jollar tap,
Tez arada keler degen qáwpim bar.

Babaxannıń bul sózin esitip Gerey shıdap tura almaydı. Qattı ashır qısıp, Babaxannıń kewlin jaqsı sózler menen aladı hám isenimine qayıl qaladı.

«Haji-Gerey» dástanındaǵı usınday waqıyalardıń beriliwı onıń xalıqlıq xarakterin belgilew menen birge xalıq ushın eń áhmiyetli bolǵan xalıq táǵdirine, onıń kelesheğine baylanıslı hádiyselerdi súwretlew bolıp tabıladı. Xalıqtıń dushpanlarǵa qarsı gúresi, xalıqtıń tınıshlıq turmısta jasawı ushın eń zárúrli jaǵday desek, usı ideya dástannıń tiykargı mazmunın quraydı. Dástandaǵı súwretlengen qalmaq qanı Toqsawıl hám Alshaǵır dáw xalıqtıń tınısh turmısın buzıp, xalıqtı qorlap, azap beriwshi dushpanlar. Toqsawıl jılına bir iret Babaxan jurtına shabıwıl jasap, xalıqqa basqınshılıq etip, olardı wayran etip, dúnya toplaı, xalıqtı qul qılıp aydap alıp ketedi. Xalıq bunday háreketke, basıp alıwshılıqqa barlıq ján-táni menen qarsı turadı. Olar paraxat turmısta, ádillikte jasawdı tileydi. Xalıq zulımlıqtan qutılıwdı tilep Gerey batırǵa shın kewilden isenedi. Gerey batırǵa kewili tolǵan Babaxan:

Bul sózlerge kewlim meniń boldı shad,
Astıńa beremen júyrik árebi at,
Eger sizler toqsawılǵa barsañız,
Batırlarım, mennen bolsın ruxsat.

Sizlerdiń jolıńa boldım intizar,
Tileǵinde men bolayın batırlar
Alaǵoysań Toqsawıldıń sháhárin,
Patshalıqta mende bolmas iqtıyar.

Men beremen bes mın láshker batırlar,
Dástinde oynasın arǵımaq atlar,

Sawash etip dushpanlardı jenseñiz,
Ǵayratıńa barlıq xalqım quwanar,-deydi.

Dástanda xalıqtıń qara kúshlerge, paraxat turmıstı buzıwshi dushpanlarǵa qarsı gúresiw ideyası sáwlelengen. Xalıq óziniń baxıtlı turmısı tuwralı bul ármanın, ishki hám sırtqı dushpanlarǵa qarsı gúreste xalıqtıń tileǵın ańlaytuǵın el perzentleriniń umıılmas obrazların dóretiw arqalı bergen.

«Haji-Gerey» dástanında xalıqtı jawdan qorgaw, onıń kelesheǵi ushın iygilikli is alıp barıw – unamlı qaharmanlardıń azatlıq wazıypası sıpatında kózge túsedi. Olar barlıq háreketlerinde «xalıqtıń tınıshlıǵı, ǵárezsizligi, azatlıǵı ushın» gúres alıp baradı. Xalıqtıń táǵdiri ushın qayǵırw hám gúresiw – dástannıń unamlı obrazları ushın eń xarakterli orınlar. Gerey Babaxannıń xalıq jılatpaw ushın gúres júrgizedi. Xalıqtı Toqsawılday jawızǵa benik etkizbewge kúsh saladı. Qanday qıyınshılıq bolsa da xalıq ushın ayanbay gúresedi.

«Haji-Gerey» dástanında qalmaq basqınshılarına qaray qarsı batırlardıń gúresi, xalıqlar arasındaǵı doslıq, kóbinese qıyın qıstaw kúnlerde batırlardıń bir-birine doslıq járdemi óz sáwlesin tapqan. Dástan waqıyaları xalıq dóretpesiniń eń jaqsı qaharmanlıq dástanlarǵa tán bolǵan úlgilerinen bolıp esaplanadı. Dástanda xalıq aralıq doslıq ideyası da áhmiyetli orında turadı. Gerey menen Ayqosı, Jan qozı, Arǵınbaylardıń arasındaǵı doslıq hár qıylı xalıqlardıń, hár qıylı milletlerdiń adamları arasındaǵı shın doslıq ideyasınıń kórinisi bolıp tabıladı.

«Haji-Gerey» dástanınıń ideyalıq mazmunı ondaǵı obrazlardan, olardıń is-háreketlerinen ayqın kórinedi.

Dástandaǵı obrazlar. Gerey batır Bürkit Maǵıt elinde Arda biydiń úlken balası. Ol onbes jasına kelgende kúshine tolıp, hár qanday basqınshılardıǵa qarsı turatuǵın úlken qara kúshke boldı batır. Onıń xabarın esitken Babaxan Qıdır shaldı jiberip Gerey batırdı shaqırtadı.

Gerey batır aq otawda otır edi. «Qıdır shal Xabarlasqanday kelmis bar?» dep aytadı. Sonda Gerey batır qutlı shekpenin iynine salıp dushpanlardıń ishın ǵıj-ǵıj qaynatıp otawdan shıǵadı hám Qıdır

shaldan jol bolsın soraydı. Qıdır shaldı mise tutpay Gerey batır sen kimseñ. türin qap-qara kómirdey, saqalın aǵarıp sıqılın qalmaǵan. ne hunshama taqıdaysañ. kelgen jumısındı ayt. ájelin jetse paymanasız óleseñ. - dep batır sóleydi. Sonda baba, men senin aybatınan qorqıp turman, ashıwlanıp qaldın, aǵarǵan saqalımdı sıyla, men elshi edim, patsha menen doslastırıp keteyin. - dep kelip edim, saǵan bergen amanatın tapsırıp keteyin dep keldim. - deydi ğarrı. Mınaw altı nar, mınseñ tulpar, olja bári bar. - dep batırdıñ kewlin aladı. Sonda batır mıyǵınan kúlip ózin tanıstıradı.

Gerey batır deydi sorasañ atın,
Dushpanlar qorqadı esitse zatın.
Keldim deyseñ, baba, maǵan uzaqtan,
Ne boladı aytqıl seniñ muradıñ.

Astıña minipseñ júyrik qara at,
Qustan júyrik qoltıǵında qos qanat,
Qıdır baba nege keldiñ bul mańǵa?
Qoldan kelse men qılayın kewlin shad.

Keltiripseñ sıylawıma altı nar,
Ashıq bolǵan mashuǵım dep, ah urar,
Tartınbastan sóley berin, Qıdır shal,
Babaxannan bizge berin bir xabar.

Gerey batırdıñ tiykargı sıpatları usı qatarlardan-aq belgili. Ol er júrekli, qaharmanlıq, qorqıwdı bilmeytuǵın batırlıq, mártlik, óz Watanın, óz xalqın súyiwshilik, turaqlılıq hadal kewillilik qásiyetlerdiñ iyesi sıpatında kózge taslanadı. Batırdıñ qaharmanlıq obrazın jasaw ushin, onıń ata-anasına mehriban perzent, miyrimli tuwısqan, ata-anası menen oylasıp is tutatuǵın insaniylik sıpatların da dástanda ayqın jırlap kórsetken. Batırdıñ bir sózligi, adamgershilik arnamısı kúshli ekenligi, batırdıñ jas bala bolsa da dene quwatı jaǵınan kúshli, bahadır palwan bolıp jetiskenin dástanda júdá ayırıqsha súwretlegen. Onıń xan aldına barǵanın:

Siyasat penen er Gerey
Xan aldına baradı,
Talshıbıqtay tawlanıp,
Tum-tusına qaranıp,
Gereydiñ altın aydarı,
Dál moynına oralıp,
Keñ sarayǵa kiredi,
Babaxandı kóredi,
Taxta otırǵan patshaǵa
Iyilip sálem beredi,
Xan qolınan aladı
Qarsı aldında turadı,
Aybatına balanıñ,
Hámme hayran qaladı.

Babaxan Gereydi kórip kewili kóteriledi. Gereyge ólim múnásip emesligin sezedi. Onıń kelbetine, músindey jamatın arısladay aybatına hayran qaladı hám onıń menen jaqın sırboliwı ushin bir eki awız shiyrin söz aytadı. Oǵan Gereymarapatlanbaydı, maqtanbaydı da, qaytama:

Sonda turıp batır Gerey kúledi.
Xannıñ oyın aqıl menen bileği.
Dana jigit neshshe tımsal keltirip,
Xanǵa qarap pinhamı söz sóleydi.

Xızmetiñe tayar turman xanımız,
Malı-dúnya ıqtıyarlı janımız,
Bolaǵoysa bizge bermek xızmetiñ.
Gáhi otqa, gáhi suwǵa salıñız.

Bul qatardan Gerey batırdıñ márt, ólimnen qorıqpaytuǵının kóremiz. Hátte, Babaxan da batırdıñ bul sözlerine ırızı bolıp, oǵan sen tiri bolsañ, men taxtaman dep aq pátiyasın beredi. Dástanda hár bir qatardan Gerey batırdıñ mártligi, qaharmanlıǵı, xalqıma qalqan, palwan jigitligi, kórinip turadı.

Gerey obrazı, onıń qaharmanlıq erlik isleri, tuwılǵan jerin sheksiz súyiwshiligi, basqınshılardıń qarsı gúreste qorqıwdı bilmeytuǵın batırılıǵı, onıń Babaxanǵa isenip, oǵan xızmet etiwı «Qoblan» dástanında Qoblannıń Aqshaxanǵa isenip, xızmet etiwine uqsaydı. Gerey óziniń qaharmanlıq atlanısların jasaǵanda basqınshılardıń jerin, mal-mülkin basıp alıw ushın emes, al Babaxannıń xalqın jawlardan qorǵaw, túrli qawıp-qáterli saparlardıń atlanadı. Gerey hesh qanday qawıp-qáterden, ólimnen qorqpaytuǵın dúnyaǵa gúres ushın tuwılǵan, xalıqtıń qaytpas qaysar, bahadır perzentı. Ol Babaxannıń kewilin xoshiap, mártlik kewilin bılayınsha bildiredi.

Babaxan aytayın saǵan bul zarım,
Sen muńaydıń qalmanıń goy qararım,
Dabıl qaǵıp tulparımdı oynatsam,
Sawash bolsa tarqar menıń qumarım.

Xalqım ushın pida bolsın bul janım,
Kemlik kelip muńaymańız, sultanım,
Dushpandı etermen jer menen jeksen,
Jawdı jeńsem qalmas menin ármanım.

Sawash kúni oynamayma ker tulpar,
Qawıp áylemek ná mártlerge miyasar,
Qılıshındı jalıratıp at qoysam,
Zar jılaydı aybatımnan qalmaqlar.

Xan bolıpsań Xorezmniń eline,
Tulparımniń men mineyin beline,
Xalqım ushın pida bolsın bul janım,
Arım ushın men tayarman ólirge.

Aldına qoyǵan maqsetin, usılayınsha aytadı. Dástanda Gerey batır Mańǵıtıń batırı dep ayılǵanı menen ózi ulıwma xalıqqa xızmet etiwı, xalıqtı ishki, sırtqı jawlardan qorǵawdaǵı qaharmanlıq isleri menen ulıwma xalıqtıń qaharmanı dárejesine

kóterilgen xalıq batırı sıpatında súwretlenedi. Sonlıqtan xalıq jeke bir urıwdıń batırı emes, al jalpı xalıqtıń mápin qorǵaǵan xalıq batırı dep tanıydı. Dástanda da onıń obrazı usılay berilgen.

Gerey óz elin, tuwǵan jerin shın júreктен súygen batır. Dástanda batırdıń ata-anasına, tuwısqanına, eli-xalqına degen qızǵın muxabbatı shın júreктен shıqqan jalınlı sózleri menen jırlanadı. Gerey Qıdır shaldıń barıwı menen Babaxan patshannıń aldına keledi hám Qalmaq xanı Toqsawılardıń basqınshılardıń qarsı gúreske shıǵıwın xannan esitedi. Batır bul tapsırmalardı túsingennen keyin Babaxannıń kewlin kóteredi: Qıdır shal keler jawdan seskenip xalıqtıń aldında sóz aytadı. Oǵan qarsı Gerey eli xalıqtıń kewilin alıp, óz xalqına bolǵan súyiwshiligin ayrıqsha bildiredi.

Ulıwma alǵanda, Gereydi xalıq ásirese onıń jawdan qorıqpaytuǵın batırılıǵına, mártligi, hár qanday awır qıynshılıqtan qaytpaytuǵın shıdamlılıǵı ushın súyedi, dosları onıń mártligi ushın húrmetleydi. Alshaǵırday dáwdı óltirip, dushpannan ósh aladı. Alshaǵır menen alısıp atırıp Túkli aziz babanıń karamatı menen ólimnen aman qaladı. Dáwirdiń ózgeshelikleri dástan syuwjetinen bilinipturadı. Tábiyattan us kúshler, pirlardıń járdemi h.t.b. batır quwatlawshı hám mádet beriwshı kúsh bolıp esaplanadı. Bunday epizodlar dástanda kúta isenerli etip berilgen. Gerey qanday qıynshılıq bolsa da qaharmanlıq penen shıdap, óziniń alǵı qoyǵan maqsetine qaytpaydı. Jawdı jeńbey tinbaydı.

Gerey hám onıń dosların Alshaǵır qusaǵan qalmaqlarǵa, basqınshı dushpanlarǵa qarsı gúreslerge shıqqanı ushın xalıq maqullap el qorǵawshı batırı sıpatında tán aladı. Olardıń óz elin, súyiwi, dushpannan qorıqpaytuǵın mártligi, batırлық qásiyetleri haqıyqıy el perzentı ekenligin kórsetipturadı.

Xanlar obrazı. «Hajı-Gerey» dástanında Babaxan obrazına qarsı Toqsawıl xan obrazları berilgen. Babaxan Xorezm elatınıń Qahat degen qalasınıń xanı boladı. Ol júdá ádalatlı xan edi. Xalıqtıń jaǵdayınan tez-tez xabardar bolıpturadı. Onıń mindat qáplerinen-aq ádil xan ekenligin bilemiz.

Jaqsı menen jaman bar,
Dostım menen dushpannan,
Hár jerdegi qaladan,
Tul qatın, jetim baladan
Perzentsiz ata-anadan,
Berinler sizler bir xabar,

Babaxan biylerinen, elinen keñes sorap, oylasıp turadı. Babaxannıń elin tınısh qoymay Toqsawıl xan hár jılı shabıwıl jasap wayran etip, qızların alıp ketip hayallardıń, balalardıń basına awır qayǵı salıp ketetuǵın edı. Babaxan olarǵa qarsı Gerey batırdı atlandırıp, Alshaǵırday jáwin jeńedi. Solay etip, Toqsawılday qalmaqtıń jawgershiliginen qutıladı. Babaxandı Qıdır shal da biraz hiyle menen aldaydı. Onı Gireyge qarsı qoymaqshı boladı. Biraq Babaxan batırdıń hár bir háreketine anıq baha beredi.

Dástanda bunnan basqa Gireydiń inisi Haji, onıń ata-anası da qatnasadı. Olar batırdıń alǵa qoǵan maqsetine qarsı shıqpaydı. Onı qollap-quwatlap, kerekli másláhátlerin berip shıǵarıp saladı. Olar ózleriniń unamlı is háreketleri menen dástannan orın alǵan personajlar bolıp esaplanadı.

Dástanda Jut –bul elshi sıpatında berilgeni menen eki el ortasına araz taslawshı urıstırıwshı satqın sıpatında kózge taslanadı. Qıdır shal obrazi da Jut obrazına uqsas berilgen.

Ulıwma alǵanda «Haji-Gerey» dástanında xalıqtıń belgili bir tutas dáwirindegi siyasiy hám tariyxıy jaǵdayları, kún kóris, xalıqlar arasındagı hár qıylı basqınshı is háreketler, basqa xalıqlar menen jasaǵan qatnası, dástúri, oyın zawıqları, qullası barlıq materiallıq hám ruwxıy baylıqları qaharmanlardıń batırlıǵı, kúshi, urıstaǵı erligi olardıń atlanısları, olardıń kórgen qıyınshılıqları, qıyınshılıqlardı jeńiwı, obrazlar arqalı kórsetiledi, usı obrazlarǵa qosımsha hár qıylı is háreketleri menen personajlar da qatnasıp otıradı. Olar dástan waqıyalarınń qızıqlı hám xalıqqa qonımlı etip beriliwinde úlken áhmiyetke iye.

Dástannıń syujeti. Dástannıń syujeti bir-biri menen izbe-izlikte rawajlandırılıp otırǵan waqıyalardıń qısqasha mazmunınıń jıynaǵı, olardıń bir jerge jámlesiwın bildiredi. Syujet dástandaǵı

qatnasıwshı qaharmanlardıń sır-sıpatın, obrazdıń qalıplesiw jolların, ózine tán belgilerin, óz-ara qarım-qatnasın ashıp beriwde úlken áhmiyetke iye.

«Haji-Gerey» dástanınıń syujetinde úykar etip Gereydiń qalmaq xanı Toqsawıl hám Alshaǵır dáwge qarsı, el umıshlıǵı ushın gúresi alınǵan. Dástannıń waqıyası rawajlanǵanǵa shekemgi jaǵdaydı súwretlew, waqıyaǵa qatnasıwshı personajlar menen waqıya bolıp ótetuǵın jaǵdaydı, orın, waqıt h.t.b. menen tanıstırıw «Haji-Gerey» dástanında bılayınsha berilgen.

Dástandaǵı waqıya «Xorezm elatında Qahat degen qalada, Babaxannıń soramında, Babaxannıń Qıdır degen bir wáziri bar edi.» -dep baslanadı hám «xan bir kúni alpıs eki hámeldar, otız eki móhirdarların hám tolı xalqın shaqırıp, xalqına qarap, olardan keñes soradı» dep waqıya dawam etedi. Dástandaǵı syujettiń ekinshi bir elementi bolǵan waqıya bılayınsha baslanadı. Qıdır shal Gerey batırǵa at, jaw-jaraq, alıp atlanadı. Ol Gerey batırǵa baram xannıń berip jiberген sawǵasın qabil etiwın aytadı. Sonda, Gerey batır hayran bolıp bul jaǵdaydan ata-anasın xabardar qıladı hám olar menen oylasıp keñesedi. Atası Gereyge saq bol, patshalar sıwındı asha berme, dep tapsıradı. Bul atasınıń bergen násiyehı balasına júdá maqul tusedi. Jáne atın qoǵan Tükli Aziz baba qıynalǵanda sıyınsań, ol saǵan kúsh-quwat inam etedi. -deydi. «Haji-Gerey» dástanındaǵı waqıyanıń baslanıwı usılayınsha dawam etip, waqıya bunnan bılay rawajlanadı. Gerey batır Babaxannıń eline baradı, oǵan iyilip sálem beredi, xan onı kórgende qattı quwanadı. Waqıyanıń rawajlanıwınan kelip shıqqan konflikt yamasa hárekettiń ósiwı dástannıń mına qatarları arqalı berilgenin kóriwimizge boladı. Gerey el xalqı menen xoshlasıp jolǵa tusedi. Batır bir bulaqtıń basına barıp úsh kún qonadı. Sol jerde Qıdır shal uyqılap otıradı, tóbeshiktiń basına minip jan-jalıǵına qarasa bir qara atlınıń kiyatırǵanın kóredi. «Haji-Gerey» dástanındaǵı waqıya usılayınsha rawajlanadı hám eń biyik shıńına jetip, xannan qorqınış ketip, Alshaǵırday dáwge qarsı men baraman, xalıqtı qorqınıstan qutqarayın, bunday waqıtları magan doslarım jaqınnan járdem beredi, -dep el xalıqtı isendiredi. Batır

waqıyanıń sheshiliwi bolıp, dástandaǵı konfliktinń nátiyjesi unamlı hám jeńisli waqıyalar menen tamamlanadı.

«Haji-Gerey» dástanınıń tiykarǵı syujetilik baǵıtın qaharmanlıq máseleler dúzedi. Usıǵan haylanıslı bir-birine qarsı Xorezmli Babaxan menen qalmaqtıń Toqsawıday xanı arasındaqı hár túrli atlanısları olardıń batırları bolǵan Gerey hám Alshaǵırdın qaharmanlıq, batırlıq kúshleri, unıstaǵı jeńisi, jeńilisleri, hár qıylı atlanıslarda kórgen qıyınshılıqları, olardıń psixologiyasını yaǵnıy ishki dúnyasını súwretlew, tınıshlıqı qorǵaw, olardıń batırlıǵın jırlawǵa orın berilgen.

Qaharmanlıq dástanlardıń syujetinde negizinen batırlıq, el qorǵaw, sırtqı dushpanlarǵa qarsı gúres, xalıq ómirine zıyan keltiretuǵın basqa da hár túrli nárselerge qarsı atlanıstı tiykarǵı tema sıpatında sóz etilip, turmıstıń basqa hádiyseleri usı tiykarǵı temanı tolıqtırıw ushın kompoziciyalıq tárepten sheber isletilgen. Gerey batırdıń gúresetuǵın jawı da kóp hám shennen tıs qáwıplı. Batır qıyın jollardı ótip, usı kóp hám qáwıplı jawdı jeńedi. Usıǵan haylanıslı «Haji-Gerey» dástanında Gereydiń batırlıq islerine, mártligin súwretlewge úlken kewil bólingen. Batırlarǵa járdemshi retinde «pir», «qızır áziz baba», «túkli áziz baba» sıyaqlı karamatlı kúshler, qıyınalǵan payıtlarında kúsh-quwat beretuǵın, tábiyiy bolmaǵan asıra súwretlewler dástanda ayırıqsha orın alǵan. Dástanınıń syujeti qaharmanlıq islerge qurılǵan bolıp, Gereydiń batırlıq isleri hám onıń jeńisi júdá qızıqlı waqıyalar arqalı súwretlengen.

Dástanınıń kórkemligi. Barlıq qaraqalpaq dástanları sıyaqlı «Haji-Gerey» dástanınıń da kórkemligi oǵada joqarı. Dástanda obrazlar sheber dóretiliwi, syujeti qızıq rawajlandırılıwı menen birge kórkemlew qurallarınıń kútá sheberlik penen paydalanǵanını kóremiz. Dástanlardıń bahalıǵı olardıń ideyalıq mazmunı menen birge kórkemlik sheberliginiń joqarı dárejede bolıwında.

«Haji-Gerey» dástanında teńewler, epitet, giperbolalar hám metaforalar sheberlik penen qollanılǵan. Dástandı tutas úyreniw barısında kórkemlew quralları ayırıqsha qızıǵıwshılıq tuwdıradı. «Haji-Gerey» dástanında teńewlerdin barlıq túrleri sheber berilgen. Bul «Haji-Gerey» dástanınıń kórkemligi joqarı ekenliginen derек

beredi. Máselen: «Júregi ottay janadı» . Bunda qaharmanını kelbetine ılayıq kúshiniń de barlıǵın «ottay» degen teńew arqalı súwretleydi. Dástanda teńewler jiyi-jiyi ushırasadı. Misalı:

Er Gereydiń tulǵası,
Kórgenniń aqılın alǵanday,
Omırawı besiktey.

Onıń obrazın dóretiliwde ilahiyda kúsh ǵayratınıń iyesi, quwatlı aybatlı ekenligin kórsetiwde. « Omırawı besiktey» degen teńewler óz ornı menen sheber qollanǵan. Shıńında da, bunday teńewler arqalı bas qaharman obrazına tán tiykarǵı belgi – onıń kúsh-qúdireti basqalardan ajralıp turıw maqsetinde beriledi. Gereydiń basqa palwan, batırlardan da kúshli aybatlı ekenligin súwretlegen.

Dástanda teńewlerdin sheber qollanıwına kóplep misallar keltiriwge boladı.

Kewili ashıq dáryaday,
Jawırınları qaqpaptay,
Bilekleri toqpaptay,
Jaqtı berer ǵawharday,
Kırpikleri qundızday,
Erinleri qaymaqtay .

«dáryaday», «qaqpaptay», «toqpaptay», «ǵawharday», «qundızday», «qaymaqtay» teńewleri arqalı batırdıń sırtqı tulǵasını sulıwlıǵın kórgen qız-kelinshekler ashıq bolǵanday, qaraǵan adam aybınǵanday batır ekenligin jıraw júdá sheber, sulıw etip bere alǵan. Bunday teńewler dástanda batırdıń sırtqı kórinisi menen ish-háreketlerin, ishki pazıyletlerin de tıńlawshıǵa mazmunlı etip jetkeriwde keń paydalanadı. Qaharmanlardıń mártligin kórsetiw ushın da xalıq turmısınan alınǵan teńewler kútá kóp keltiriledi. Misalı: Reńki qara kómirdey, yamasa: Tat basqan qara temirdey. Bunda «kómirdey», «qara temirdey» teńewleri arqalı qaharmanını kúsh ǵayratın kórsetedi. «Aqqan suwday zımıradı» teńewi arqalı tez, shaqqan degen mániste qollanǵan. «Haji-Gerey» dástanında

batırdıñ at penen shawıp kiyatırǵanı, onıñ dushpanlarǵa qarsı hariwı, aldınan shıqqan kúshke aybat kórsetiwı, dushpannan ósh aliwı, inisinın keńes beriwı, dosları menen ushırasıwı, h.t.b. tolq anırǵan waqıyalardıñ beriliwinde jıraw kórkemlew quralları bolǵan teńew, epitet, metaforalardan ónimli paydalanǵan.

Dástanda baur ata-anası, tuwısqanı, el-xalkı menen xoshlasıp jolǵa rawana bolıwı, dushpanlar onı hiylekerlik penen alıp ketiwı, dushpanǵa qarsı jekpe-jek gúreske shıǵıwı, olardı jeńewı, batırdıñ aq kewil sumlıqsız bolıwı, xalqına, ata-anasına súyenish, el perzentı sıpatında beriliwı, hádden us kúshli etip súwretleniwı dástan kórkemliginiń joqarı ekenligin kórsetedi.

Dástanda obraz jasawda sher, arıslan, kiyik, gáwhar, hinji, marjan, qaymaq, shaqmaq, dárya, kólge uqsatıp, solarǵa megzetip súwretleydi. Qaharınannıñ háreketin súwretlew ushın onı sher, arıslanǵa megzetedi. Máselen: «Kiyatır bir arıslan», «ózi arıslan, qaytpas sher». «Sher» degen metafora dástanda obraz jasawda sheber isletilgen, bunday metaforalar dástanda ónimli qollanılǵan.

Ulıwma alǵanda, «Haji-Gerey» dástanı júdá qızıqlı waqıyalardı, epizodlardı óz ishine alǵan, qaraqalpaq xalıq awız eki dóretpesinin eń jaqsı úlğilerinen biri bolıp tabıladı.

«Qurbanbek» dástanı

«Qurbanbek» dástanınıń Qurbanbay jıraw Tájibaev variantı S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazov tárepinen 1938-jılı Tórtkúlda jazıp alınǵan. ÓZRIA QB qol jazba fondında arab hám latin grafikasındaǵı nusqaları saqlanbaqta(№1124, №1122). «Qurbanbek» dástanı «Qaraqalpaq folklorı»nıń kóp tomlıǵınıń 14-26 tomlıǵında járiyalandı.

Bul dástan haqqında Q. Ayımbetovtıń, Q. Maqsetovtıń miynetlerinde dástanınıń Qurbanbay jırawdan jazıp alınǵanlıǵı, onıń mazmunı, ideyası, syujet qurılısı, kórkemlik ózgesheligi hám obrazları jóninde ayıp ótilei.

«Qurbanbek» dástanınıń qısqasha mazmunı tómendegishe:

Buringi áyyem zamanda, noǵaylı elatında Alawsha degen xan boladı. Onıń elinde Erdara biy degen bolıp onıń eki balası boladı. Biriniń atın Qarri biy der edi. Onıń Sultan batır degen balası boladı.

Ekinshi balası Qara biy degen edi. Onıń balasınıń atı Qurbanbek edi. Qurbanbek batır bolıp, er jetip, elge batırlıǵın bildirip, Seyilxannıń qızı Malika qubba degen periyzatı aladı. Qurbanbekke bir kúni kókten bir dawıs estiledi. Qalmaqlardıń Sheyirxan degen xanı eldi shabıwǵa tayarlanıp atırǵanın aytadı. Qurbanbek Sheyirxandı eline keltirmey óz jurtında joq etiw ushın atlanadı. Onıń janına zayıbı Malika qubba birge shıǵıp izine eredi. Onı izinen qarındası Maqsım qızda eredi. Kóp jol járip, jolda Sultan batır menen duslasadı. At sorasıp Qarri biydiń balası Sultan ekenin bilip, iniside joldas bolıp jolın dawam etedi. Olar Keshal degen Sheyirxannıń dárbentine keledi. Ol jerde Sheyirxannıń Qodar, Omar, Sudar, Tomar degen tórt batırı qarawıl turar edi. Qurbanbek olardıń qulaq-murnın kesip, xan sarayına jiberedi. Qarawıllar bolǵan waqıyanı xanǵa aytadı. Sheyirxan kóp láshkeri menen urıs maydanına shıǵadı. Sultan jalǵız ózi dushpanǵa qarsı gúresip qaza tabadı. Qurbanbek gázepke minip Sheyirxannıń láshkerlerin jeńedi. Jaraqatlanıp aman qalǵan Sheyirxan menen batırdıń qarındası Maqsım qız til tabısadı. Maqsım qız Sheyirxannıń kórsetpesi boyınsha jortaǵa nawqaslanıp Zolman degen sháhárde úsh bulaq bar ekenligin, ol bulaqtıń biri ábihayat, biri ábizámzám, biri ábipálek, sonnan suwsın alıp keliwge, sonda keselinen tówir bolatuǵının aytadı. Qurbanbek bul jurtqa atlanıp dárbenle tasqa jazılǵan xattı kóredi. Ol qalanıń atı Julian degen qala eken. Eldi soranǵan Qumırı tóreniń Sultan periyzat isimli qızına Alshaǵır dáw sóz salıp, elge qawıp salıp tur eken. Alshaǵırdı jekpe-jekte Qurbanbek óltiredi hám Qumırı biydiń qalasın azat etedi. Adamlar araǵa túsip Qumırı biydiń qızına Qurbanbekti úylendiredi. Qurbanbek onnan juwap alıp jolın dawam etedi. Ol Rat sháhárine baradı. Bul qalanı Qátren degen dáw qamal qılıp atır edi. Rat qalasınıń xanı Aqshaxan Qurbanbekke qanxor Qátren dáwden azap kórip atırǵanın aytadı. Kóp qıyınshılıqlar menen Qurbanbek Qátrendi óltiredi. Aqshaxan Qurbanbektiń isi ushın qızı Aqıljandı neke qıyıp beredi. On segiz mın álemdi urnaǵınıń ushında kórip otıratuǵın Aqıljan Qurbanbektiń ómir tariyxın bastan ayaq ayıp beredi. Xan dáryasında dáwdiń ushrasatuǵının eskertedi. Ayılǵan nárselerdiń hámмесin kórip, barlıq qıyınshılıqlardı basınan ótkerip,

Qurbanbek ábihayattıń suwın aladı. Qurbanbek atasınıń eline qaytadı. Aqıljan qorra taslap Qurbanbektiń xabarlaspay baratırǵanın kórip, «Mennen nege ol qapada eken» - dep, kewline kelip, jaqsılıǵımdı bildirip qalayın dep óziniń balasınıń atı Ádilsha, Qumın biydiń qızınıń balası Húrshidshanı batırdıń aldına alıp shıǵadı. Batır olardıń kewlin alıp atası ekenin aytadı. Qurbanbek Aqıljannan ruqsat alıp atasınıń jurtına keledi. Qurbanbektiń atası, anası, hayalı Sheyirxannıń qullıǵında júrgenin kóredi. Qurbanbek zulım patsha Sheyirxanǵa qarsı gúresip onı jeńedi. Batırǵa Ádilsha, Húrshidsha, Sultan ayım, Aqıljanlar járdem beredi. Sheyirxan hám satqınlıq qılǵan Maqsım qız óltiriledi. Haqıyqatlıq ushın gúresken batır muradına jetedi.

Dástannıń syujetlik waqıyası erteklik waqıyalar menen qurılǵan. Bunda batırdıń úyleniwinen keyin kókten bir dawıstıń keliwi, oǵan dushpanlardıń elge qawıp tuwdırıp turǵanlıǵınıń esitiliwi, tikkeley erteklik súwretlewler. Kóbinese, ǵayıptan payda bolıw, kózden ǵayıp bolıw usáń súwretlewler ertek waqıyalarına tán súwretlew usılı. Bunnan basqada dástan syujetindegi Qahrab dáw, Alshaǵır dáw, Qatren usáń dáwler erteklik syujetlerdegi dáw obrazlarına júdá jaqın. Erteklerdegi dáwler kópshilik orınlarda, tap «Qurbanbek» dástanındaǵı sıyaqlı, belgili sháhár, qalaǵa qawıp tuwdıradı. Batır qalanı qawıpten qutqaradı. Jáne shártlerdiń qoyılıwı, tapsırmalar ayılıwı erteklerge tán usıl bolıp tabıladı. Bul dástanda uzaq sháhárde úsh bulaqtıń bar ekenligi, biri ábihayat, biri ábizámzám, biri ábipálek suwınıń bolıwı, bular adamǵa máńgi ómir baǵış etetuǵını, adamdı jas jigit halına qaytaratuǵını, adamdı ómirinshe kesellenbeytuǵın etiwı súwretlenedi. Dástandaǵı bunday syujet tiykarınan erteklik waqıyalar bolıp tabıladı. Sonday-aq, batırdıń qarındasınıń dushpan menen til biriktiriwi hám aǵasına qastıyanlıq islewi, «Qulamat tóre» ertegindegi Qulamet tóreniń qarındasınıń islerine uqsas keledi. Hár qanday xalıq dástanlarınıń syujetlik qurılısınıń negizi erteklik syujetten kelip shıqqan. Olardıń negizgi shıǵısında ertek syujeti baslı orında turadı. Biraq «Qurbanbek» dástanı erteklik syujetlerge qurılǵanı menen onıń baslı ideyası Watan qorǵawǵa qaratılǵan,

Dástannıń ideyası hám obrazları. "Qurbanbek" dástanınıń ideyası xalıqtıń el qorǵaw, watan qorǵaw ármanınan júzege kelgen. Dástanda bul ideya baslı qaharmanlardıń is-háreketlerin bayanlaw arqalı ashıladı. Usıǵan baylanıslı jıraw dástanda xalıqqa hadal xızmet etetuǵın, basqınshı jawlarǵa qarsı gúresetuǵın batırdı, onıń janında súygen yarın, sadıq hám aynımas dosların súwretleydi. Sonıń menen birge, dástanda óz mápin joqarı qoyatuǵın, júreginde namıs otı joq qorqaqtıń obrazı jasaladı.

Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarındaǵı eń baslı figura batırdıń ózi. Misalı, Alpamis, Qoblan, Máspatsha, Qurbanbek, ǵorıǵlı hám.t.b. Olardıń hámmesine de tán bolǵan, ulıwma qaraqalpaq eposlarında batırdıń obrazın jasawda qollanılatuǵın usıl hám súwretlew quralları bar. Batırdıń ayrıqsha tuwılıwı, ayrıqsha kúshke iye bolıwı dástanda qabıl etilgen usıl, soǵan qaramastan onda ápiwayı adamǵa tiyisli adamgershilikke jatatuǵın qásiyetler bar. "Qurbanbek" dástanında Qurbanbek obrazınıń jasalıwı bılayınsha berilgen: "Qara biy degen erdiń bir balası bar edi, onıń atın sorasań Qurbanbek batır der edi, erliginiń belgisi: atsa mıtıq ótpegen, shapsa qılsh kespegen batır palwan sol edi". Qaraqalpaq dástanlarında qaharman kóbinese "batır" degen at penen júritiledi. "Qurbanbek" dástanında batır sózi menen bir qatarda "bahadır" sózi de ushırasadı. Bul sóz dástanlarda onsha keń taralmaǵan. Sonday-aq dástanda Qurbanbektiń háreketi bılayınsha beriledi:

Qurbanbektey ǵosh jigit,
Seskenip ornınan turadı,
Talday boyın buradı,
Qanatlı qara tulparǵa,
Maqpaldan bellik saladı,
Zerbaptan terlik saladı,
Tulpar atın bezentip,
Sawıtın kiyip aladı,
Kók polatqa ǵarq bolıp,
Márt ornınan turadı...

Batır xalıq mápin óziniń mápinen joqarı qoyadı. Ózin xalıq xızmetindegi er sıpatında esaplaydı. Batır óziniń barlıq ómirin xalıqtıń baxtına arnaydı. ózin buniń ushın qurban etiwge tayar turadı. Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarındaqı barlıq waqıya, obrazlar bas qaharmanınń átirapına toplanǵan. Qurbanbek obrazına Maliyka qubba, Sultan, ata-anası, Aqıljan, Ádilsha, Qurshidsha obrazları beyimlesip qurılǵan.

Dástanda batır obrazı menen bir qatarda hayal-qızlar obrazı da ayırıqsha orın iyeleydi. Máselen, batırdıń tárepdarları Maliyka, Sultan ayım, Aqıljan obrazları dástanda sheber súwretlengen. Olar hár dayım Qurbanbekke tilekles bolıp otıradı. Basqa xalıq dástanlarındaqı hayal-qızlarday ózleriniń aqıl-parasatlıǵı, bilimi menen batırǵa járdem beredi. Misalı, dástannıń syujetlik waqıyalarında Qurbanbek Sheyirxan eline atlanar payıtında Maliyka qubba sáwdigim, yarım, sennen qalmaspan dep:

Sáǵan qıldım jalǵanshıda ıqtıqat,
Márt ólgende dushpan kewli bolar shad,
Izińde joq ata derge bir perzent,
Ólmey qalmas sennen mendey periyzat.

Al Aqshaxan patshannıń qızı Aqıljan Qurbanbekke aldında kútip turǵan qıymshılıqlardı hám olardı qalay jeńip shıǵıw jolların úyretip járdem beredi. Sonıń menen birge, óz balası Ádilsha menen Qumırı, biydiń qızınan bolǵan Qurshidshanıń Sultan ayım degen anasınan ayırıp ılıp: ekewin bir baǵayın, ballarım ósse birge óssin, bir-birine mehriyban bolar, er jigit bolǵan waqtında jawǵa urǵan shaǵında, ekewi kúsh biriktirip jawǵa birge atlanar, ekewi birge jurt alar, ógeylik araǵa kelispes-dep aqıllılıq penen oylanıp, eki balanı bir jasınan baslap asırıp ákesi Qurbanbekke qosadı".

Dástanda Maliyka qubba menen Aqıljan obrazlarına qarama-qarşı bolǵan Maqsım qız obrazı bar. Maqsım qız óziniń tuwısqan aǵası Qurbanbekke ólim tilep Sheyirxan patshaǵa járdem berip satqınlıq etedi. Bunday jaǵday xalıq dástanlarında siyrek gezlesedi. Basqa dástanlarda batırdıń qarındası unamlı jobada sóz etiledi. Misalı, Qoblan menen Alpamıstıń qarındasları aǵalarınıń uzaq

saparǵa ketiwinde qıynaladı, ózleriniń aǵalarınıń awır taǵdırı haqqında qayǵılı sezimlerin bildiredi. Al, Arıslannıń qarındası yamasa Bázirgennıń qarındası Altınay menen Aysaltanı aǵalarınıń joq waqtında olardıń ornına túrli jawlarǵa qarşı qaharmanlıq gúres kórsetedi, aǵalarınıń arın arlaydı.

"Qurbanbek" dástanında batırdıń ata-anası basqa qaharmanlıq dástanlardaqıday keńirek súwretlenbese de ayırım waqıyalarǵa óz tásirin tiygizedi. Qurbanbektiń atası Maqsım qızdıń awırıp óler halında jatqanın Qurbanbektiń ózinen kórgen sekilli etip, bilay deydi:

Buyırıptı iyshan menen mollalar,
Zulmannıń sháhárine qılınız sapar,
Keltirmeseń Abızamzam suwınan,
Eki dúnya qolım jaǵanda bolar.

Bul sózdi esitip Qurbanbek atasına ókpelep qapalanıp, hesh kimgе xabarlaspay jolǵa atlanadı.

Dástanda Qurbanbektiń tárepdarlarınıń biri batırdıń inisi, Qara biydiń balası Sultan batır. Ol Qurbanbektiń Sheyirxan ústine atlanısında járdem bermekshi boladı. Biraq ol Qurbanbektiń:

Batır bolsań sıyın jalǵız allaǵa,
Jigit bolsań menmen bolma dúnyada,
Menmen bolǵan tez jolıǵar bálege-

degen aqılın almay qalmaqlarǵa jalǵız atlanıp qurban boladı. Sultan obrazı arqalı japadan-jalǵız hesh nársеге erisip bolmaytuǵını, menmenliktiń aqıbeti sóz etiledi.

"Qurbanbek" dástanında batırdıń balaları Ádilxan menen Qurshidsha haqqında da sóz boladı. Olar da ákesi hám anaları menen birlikte qalmaqlarǵa qarşı atlanısqa atlanadı. Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarında balalardıń obrazı atalardıń obrazın dawamı sıpatında seziledi. Qaharmanlardıń balaları da ákelerindey márt, bir sózli, óz eliniń ar-namısı ushın gúresetuǵın batır, dushpanınan ósh alatıǵın, adamgershiligi basım etip súwretlenedi.

Qurbanbektiñ balaları da batır bolıwı xalıq dástanlarındaǵı usınday dástırıy súwretlew sıpatında kórinedi.

Xalıq dástanlarında batırdıñ tiykarǵı doslarınıñ biri-atı boladı. Dástanlarda batırdıñ atın kóbinese atıñ menshikli atı menen aytadı. Misalı. Torısha. Bayshubar, Aqtamker, t.b. "Qurbanbek" dástanında da baurdıñ atı onıñ haqıyqıy dostı, súyenishi sıpatında súwretlenedi. Qurbanbek batır uyıqlap atırǵanda qalmaqlar bastırıp kelip qaladı. Batır oyanıp turıp qarasa, atı da joq, jaraq ta joq, atına jaraǵı bant bolǵanı edi. Sonda batır jalǵızlıǵına qıylanıp:

Jalǵız bolǵan jalǵanshıda zar urar,
Jalǵızlıqtan maǵan dúnya boldı tar,
Bas iyeñdi taslap jawǵa bul kúni.
Qurray-qurray kózleriñnen jániwar...
.. Tórt tárepke qarap kórse sol waqıt,
Jetip kelip sol waqıtta jániwar,
Tulparınıñ mañlayınan sıypalap,
Atqa mindi ol batır da, sol máhál.

Dástanda Qurbanbek batırdıñ atı menshikli at penen atalınay "tulpar" dep júritiledi. Ulıwma "tulpar" degen atama batırlardıñ atına xarakterli.

"Qurbanbek" dástanında biylewshi xanlar, patshalar, biylerdiñ obrazları da berilgen. Dástannıñ baslamasında jeti paytax noǵaylı eliniñ xanı Alawsha xan, Erdara biy, Qarrı biy, Qara biyler haqqında qısqasha sóz boladı. Qurbanbektiñ ákesi Qara biy dástannıñ qaharmanlarınıñ biri sıpatında keyingi bólimlerde de kishi epizodlarda súwretlenedi. Sonday-aq, qalmaqtıñ xanı Sheyirxan, Yunan sháhárinin xanı Qumırı tóre, Rat sháhárinin xanı Aqshaxanlar dástan waqıyalarınñ keskinlesiwinde sheber paydalanılǵan obrazlar ekenligin kóremiz. Ásirese zalım Sheyirxan dástanda batırdıñ qas dushpanı retinde sáwlelengen. Ol basqa xalıq dástanlarındaǵı basıp alıwshi, jawız patshalar obrazlarınıñ barlıq sıpatların ózinde jámlegen. Al Aqshaxan, Qumırı biyler, Kátren dáw. Alshaǵır dáwlerden jábirleniwshi sıpatında sáwlelenip dástan mazmunın bayıtıwǵa úlken orın iyeleytuǵın obrazlar qatarına

kiredi. Olar Qurbanbektiñ mártlik islerine kewli tolıp, oǵan tilekles boladı. Óz qızların batırǵa juptılıqqa berip el menen eldiñ doslastıwına da úleslerin qosadı.

"Qurbanbek" dástanında kópshilik qaharmanlıq dástanlarǵa tán bolǵan mifologiyalıq obrazlarda beriledi. Máselen, Qaqrap, Alshaǵır, Kátren dáwler, ajdarha, qara batpaq sıyaqlı obrazlar jawızlıqtıñ tınısalı retinde kóz aldımızda sáwlelenedi.

Ulıwma aytqanda "Qurbanbek" dástanınıñ obrazlar dúnyası júdá bay hám quramalı. Bul obrazlar dástannıñ ideyasın, mazmunın ashıp beriwde atqarıwshılar tárepinen sheberlik penen dóretilgen.

Dástannıñ kórkemligi. "Qurbanbek" dástanı súwretlew quralları jaǵınan kútá bay hám hár túrli. Olar dástannıñ xalıqlılıǵı, kórkem ózgesheligi hám ideyası menen tuǵız baylanısqa. Xalıq ózleriniñ bahalı dóretpelerinde tereñ sińisip ketken eñ jaqsı kórkemlew quralları mın jıllar qatarına haqıyqıy turmıs qubılısı hám tájiriyesi tiykarında payda etti. Barlıq xalıq dástanları sıyaqlı "Qurbanbek" dástanında da giperbolalar súwretlew usıllarınıñ tiykarǵı ózgesheligin qurap turadı. Sonlıqtan dástan ushırasatuǵın hár qıylı súwretlew quralları belgili dáreje giperbolalıq qásiyetke iye boladı. Dástanda giperbolalar sóz etip otırǵan waqıyanı janlandırıp kórsetiwge járdem beredi. Misalı:

Zalım endi qalmaqlar,
Alǵanlar qolǵa aq miltıq,
Qurbanbekti atadı,
Atılǵan miltıq tütüninen,
Ay menen kúnler tutıldı.

Dástanda batırlardıñ erligi, qaharmanlıq islerin súwretlewde giperbola jıyı qollanıladı. Atsa miltıq ótpegen, shapsa qılısh kespegen. Yaması:

Atım batır yalǵanshıda bir sultan,
Aybatımnan tiırer jer menen aspan.

Ustı sıyaqlı qatarlarda biz dástandağı batırlardıń kelbetin, mártlik islerin súwretleytuǵın giperbolalardı kóplep ushıratamız. Ásirese giperbolizm waqıyalardı folklorlıq dástúrler tiykarında kórsetiwde ayırıqsha orın tutadı.

Ol qalmaqtıń táriypi,
Boyı bardı altı arshın,
Eni bardı eki arshın,
Segizden eken barmaǵı,
Záhárden edi tırmaǵı.

Bul giperbola erteklik fantaziya tiykarında qurılǵan bolıp, batırdıń dushpanların táriyplewde jiysi ushırasadı. Giperbolalar dástannıń syujetinde tiykarǵı orın iyeleytuǵın urıs hám jekpe-jekti súwretlewde de sheber qollanıladı.

Giperbolaǵa mazmunı jaǵınan qarama-qarsı keletuǵın súwretlew quralı-litota. Olardıń ekewide dástanda belgili bir predmetke yaqı qubılısqı ayılayın degen pikirdi tasıyqlaw maqseti menen úlkeytiw (giperbola), kishireytiw (litota) bolıp súwretlenedi:

Belleri qılday búgildi.
Ne sebepten bunday boldıń sergizdan,
Tar bolıp tur jer menen aspan.

Bul misallarda keltirilip otırǵan "qılday búgildi", "tar bolıp tur jer menen aspan" degen sóz dizbekleri litota bolıp esaplanadı.

Dástanda teńewler hár qanday obrazdıń, epizodtıń mazmunınıń ayırıqshalıǵına hám ózine tán bolıwına ılayıq beriledi. Máselen, batır obrazın jaratıwda:

Qurbanbektey ǵosh jigit,
Seskenbey ol ǵawirden,
Tawday bolıp turadı.
At basınday som júrek.
Qanaǵa sıymay tuwladı.

Dástanda batırdıń atınıń shabısın atılǵan oq penen sekirgen kiyik penen salıstıradı: "Atqan oqtay zıńǵıdı", "Aq kiyiktey sekirdi", "Jay tasınday jaynadı", "Quwday moynın sozadı". Bunnan basqa mınaday teńewler de ushırasadı: "Dáryaday ǵúwlep tasadı", "Qar suwınday tasadı", "Lashın qustay sarqıdı". Jáne de dástanda hár qıylı jaǵdaylarǵa baylanıslı túrli salıstırıwlar, teńewlerdi ushıratamız: "Talday boyın buradı", "Bulıtayın buwralanıp", "Tawıstay bolıp taranıp", "Tal jipektey esilip", "Kópek iyttey ǵúrildep", "Jaraǵan narday inıranıp", "Qırmızıday qızıl qap", "Sınǵan muzday ǵúnırenip" hám.t.b.

Qaraqalpaq dástanlarında epitetler tiykarınan turaqlı formasın saqlaydı, al geypara jaǵdayda atqarıwshınıń ózinshelik atqarıw sheberligine baylanıslı óz formaların ózǵertip te jiberedi. "Qurbanbek" dástanında da biz epitetlerdiń usınday formaların ushıratamız: Misalı: "Aq nayza", "qaraǵay nayza", "altın er", "tilla er", "badana kóz aq sawıt", "ap-appaq", "zerbaptan terlik", "maqpal bellik", "jez buwırdaq qamshı", "uzın boylı, keń qushaq", "jumır bilekli", "qırmızı qan" hám.t.b.

"Qurbanbek" dástanında kórkem súwretlew qurallarınan jáne bir túri metaforalar jiysi gezlesedi. Misalı: "Elinen ayrıılǵan jalǵı sonaman", "Sen yalǵızsań yalǵanshıda báhárim", "Men kórmedim senińdeyin lalanı", "Tawda turǵan sen shınar" h.t.b.

Dástanda xalıq tiliniń kórkem sóz baylıǵı bolǵan naqıl-maqalada sheber qollanıılǵan. Misalı: "Jaqsı menen bir kún, jaman menen mın kún", "Jigittiń bir dushpanı bolsa, mın dos-yarı boladı", "Biyperzentlik er jigitke dárt bolar", "Jawdan aybınǵan náman bolar", "Ata razı, alla razı", "Óliktiń ruxı degen ayaǵı boladı, tirim ruxı degen bayaǵı boladı" h.t.b.

Joqarıda ayılǵanlardı juwmaqlaǵanıımızda, "Qurbanbek" dástanı xalqımızdıń ertedegi qaharmanlıq ómirin, xalıq ushın ayanbay xızmet atqarǵan batırdıń erliklerin súwretleytuǵın kórkemligi joqarı dástanlardan esaplanadı.

Liro-epikalıq dástanlar

Qaraqalpaq xalıq dóretilwshiliginde batırılıqtı jırlaytuǵın epikalıq dástanlar menen birge kóp ǵana liro-epikalıq janrdagı dástanlar da bar. Olarda qaharmanlıq dástanlardagıday batırılıq isler, gúres tutıw, sawash kórinisleri súwretlenbeydi, al bir birin essiz súygen jaslardıń shiyelenisken táǵdirleri ayrılıq azapları, saǵınısh sezimleri beriledi. Sonıń ushın bunday dástanlardı qaraqalpaq folklorında ashıqlıq dástanları dep júritedi, al xalıqaralıq ádebiy terminologiyada romanikalıq poemalar dep ataydı. Olardıń syujetleri shiyelenisken, qıyırman-shıyırman epikalıq waqıyalarǵa tolı bolıp keledi. Sonıń menen birge ashıqlıq dástanlarda súyisken jaslardıń júrek sezimleri, ayrılıq, saǵınısh zardabınan payda bolǵan ruwxıy halatlar, kewil dártleri tereń lirizm menen beriledi. Demek, ashıqlıq dástanlarda waqıyalar epikalıq joı menen bayanlanadı hám qaharmanlardıń júrek sezimleri, ruwxıy halatları tereń lirizm menen beriledi eken. Usı belgilerine qaray ádebiyattanıw hám folklor iliminde ashıqlıq (romanikalıq) dástanlardı liro-epikalıq dástanlar yamasa liro-epikalıq poemalar dep ataydı. Ashıqlıq dástanlardı baqsılar atqaratuǵın bolǵan yamasa jeńil namalarǵa salıp qıssaxanlar oqıytuǵın bolǵan. Olardı XIX ásirde jasaǵan qaraqalpaq baqsıları Aqımbet baqsı menen Muwsa baqsıdan baslap XX ásirde jasaǵan Qarajan baqsı Qabulov, Japaq baqsı Shamuratov, Eshan baqsı Qospolatov, Ámet baqsı Tariyxovlar xalıq arasında ómir boyı aytqan. Qaraqalpaq xalqı arasında keń tarqalǵan ashıqlıq dástanlarınan «Ǵárip-ashıq», «Sayatxan-Hamra», «Ashıq-Nájep»ti atap ótiwge boladı.

«Ǵárip ashıq» dástanı

«Ǵárip-ashıq»- qaraqalpaq xalqınıń súyip tınlaytuǵın dástanı bolǵan. Qaraqalpaq baqsılarınıń nama biliw dárejesi, ashıqlıq dástanların atqarıw sheberligi usı "Ǵárip-ashıq" dástanı menen ólshengen. Shinında da "Ǵárip-ashıq" dástanı óziniń ideyalıq mazmunı, syujetlik hám kompoziciyalıq pisikligi, kórkemlik dárejesi, qosıqlarınıń lirikalıq tereńligi hám názikligi boyınsha ádewir ózgeshelenip turadı. Dástannıń ishindegi lirikalıq qosıqlardıń xalıq kewline jaqqanı sonshelli, olardıń kópshiligi

dástannan ajralıp, óz aldına xalıq qosıqlarına aynalıp ketken. Misalı, "Bes jıldı boldı ayra tústim yarımnan", "Dártinńen", "Yardıń gúli keldi, ózi kelmedi", "Keler sallana, sallana", "Ǵáribim", "Sánemjan", "Nigarım", "Sen yar ketkeli" h.t.b. qosıqlar ashıqtıń júrek sezimlerin, kewil dártlerin beredi. Olar házir de dástannan bólek xalıq qosıqları retinde xalıq namalarına salıp toylarda, ziyapatlarda, teatr saxnasında atqarıla beredi.

«Ǵárip-ashıq» dástanı jazıwshı X.Tájimuratov tárepinen baspaǵa tayarlanıp, 1960-jılı qaraqalpaq tilinde birinshi mártebe basıp shıǵarıldı. Sonınan 1985-jılı "Qaraqalpaq folklorı" kóp tomlıǵınıń qatarında qayta basıldı. Bunnan soń "Qaraqalpaq folklorı" nıń 100 tomlıǵında "Ǵázip ashıq" dastanınıń Qazi Mawlik variantı tolıq basılıp shıqtı.

«Ǵárip-ashıq» dástanınıń tarqalıw geografıyası kútá kóp ellerdı, xalıqlardı óz ishine qamtıydı. Dástan bir qatar ilimpazlardıń izertlewine qaraǵanda XVI ásirde jazba túrde dóregen, sonınan xalıq arasına awızsha tarqalıw barısında jámáátlik dóretilwshiliktiń shıǵarmasına aynalıp ketken. Dástan Kishi Aziya túrkleri arasınan yamasa İrandaǵı Tabriz átirapında dáslepki márte payda bolǵan, keyninen basqa xalıqlarǵa tarqalǵan dep shamalanadı. Bul dástan Kavkaz xalıqları bolǵan azerbayjanlarda, gruzinlerde, armenlerde, kabardinlerde, İran azerbayjanlarında, Bolgariya túrklerin Q. Aziya xalıqları túrkmenlerde, ózbeklerde, qaraqalpaqlarda keń tarqalǵan, olardıń hár biriniń milliy dástanı bolıp ketken. Folklorshı alımlar Q.Ayımbetov, Q.Maqsatovlardıń shamalawı boyınsha «Ǵárip-ashıq» dástanın qaraqalpaqlar qońsılas túrkmenlerden hám Xorezm ózbeklerinen XVIII ásirde baslap ózlestirgen, XI ásirdegi qaraqalpaq shayırlarınıń, qıssaxanlarınıń, baqsılarınıń qayta islewı, atqarıwı nátiyjesinde qaraqalpaq xalqınıń milliy dástanına aynalǵan.

«Ǵárip-ashıq» dástanınıń baslı ideyası - insańǵa tán hasıl sezimlerdiń biri bolǵan muhabbattı ulıǵlaw, muhabbatqa sadıqlıqtı, yargı opadarlıqtı, tańlaw erkinligin jırlaw. Dástan orta ásirlik rawajlangan feodalizm dáwirinde qala turmısı sharayatında payda bolǵan. Bunday sharayatlarda insannıń jeke ózligin ańlaw hárketi, jeke táǵdirge qızıǵıwshılıǵı artadı. Bul jaǵday qaharman táǵdirin

obrazın úlken tariyxıy waqıyalar fonında emes, al qaharmannıń jeke basınan keshirgen qıyırman-shıyırman waqıyaları, shiyelenisken táǵdirleri, onıń jeke ishki sezimleri arqalı beriwdi talap etedi. Al jeke táǵdırdı súwretlewde muhabbat, ashıqlıq temasın paydalanıw eń qolaylı usıl. Liro-epikalıq dástanlarda tiykarınan ashıqlıq temasınıń sáwleleniwi, mine, usınday tariyxıy-estetikalıq talaplardan kelip shıqqan.

Egerde qaharmannıń dástanlarda batır pútin urıwdıń, qáwimniń mápi, ar-namısı ushın gúresetuǵın bolsa, liro-epikalıq dástanlarda ashıq jeke insańǵa tán huqıqlar ushın, muhabbat hám tańlaw erkinligi ushın gúresedi. Sonlıqtan dástanda shaxs huqıqları, onıń súyiw, tańlaw erkinligi ulıǵlanadı, olarǵa kesent keltiretuǵın, olardı basıp taslawǵa háreket etetuǵın eski feodallıq uǵımlar, tártipler, dástúrler ayawsız qaralanadı. Misalı, dástanda bir birin shın súygen, bir birine hadaldan berilgen Ğárip penen Shasánemniń muhabbatı, olardıń keń hám gózzal ruwxıy dúnyası úlken poetikalıq kúsh hám yosh penen jırlanadı. Al patsha Shaabbaz hám onıń átirapındaǵılar Ğárip penen Shasánemniń sónbes muhabbatın tán alǵısı kelmeydi, onı kúsh penen taplap taslaǵısı keledi. Olardıń bul háreketi dástanda unamsız súwretlenedi.

Dástannıń syujeti. Waqıyalar erte zamanlarda Diyarbákir, Álepshırwan, Baǵdad qalalarında bolıp ótedi. Diyarbákir sháhárinde Shaabbaz degen patsha hám Hásen degen wázir bir biri menen dos boladı, eldi birlikte basqaradı. Ekewi de biyperzent edi, quda berip Hásen ullı, Shaabbaz qızlı boladı. Doslar aqlay quda boladı, hásen wázir Allanıń amanatın tapsırıp, tosınnan qaytıw boladı. Balalar ósip, eseygen waqıtta Hásenniń hayalı Abadan balası Ğáripke Shaabbazdıń qızı Shasánemdi burınǵı kelisim boyınsha sorap baradı. Shaabbaz wádesinen tayıp Abadandı quwıp jiberedi. Biraq Ğárip penen Shasánem mektepte oqıp júrgen kúnlerden-aq birin biri shın júreктен súyetuǵın edi. Ğáripke kemlik kelip uzaq bir awıldı bes jıl kisi malın baǵıwma tuwra keledi. Bes jıllıq ayralıq ashıqtıń júrek-bawırın ezedi, ol óziniń hám ruwxıy hám jismaniý shekken azapların mal sońında qosıq etip aytıp júredi.

Bes jıldur siynemde kópdur ármanım,
Shıǵar boldı tánnen bul shıyrın janım,

Keshe-kündiz pikirim senseń jananıń,
Ilájim joq, yargá bara bilmedim.

Ğárip mal baǵıwdı qoyıp, qalay bolmasın Sánemdi bir kóriwdi, onıń menen diydarlasıwdı ózine maqset etip qoyadı. Diyarbákirge kelip ózin qul bazarǵa saladı. Shasánem onı qul sıpatında satıp alıp jasırın birge boladı. Bul jaǵday bilinip, Ğáripke qáwip tuwǵanlıqtan, ol saraydan qashıp uzaqtaǵı Álepshırwan qalasına ketedi. Buniń arasında Ğárip penen Shasánemniń basınan túrli dramatikalıq waqıyalar keshedi. Shaabbaz qızı Shasánemdi onıń tilegine, Erkinde qaramay bir eldiń patshası Shawaletke (kitabıy tilde Shax Valíd) nekelep bermekshi boladı. Ğáripti shın júreginen súyetuǵın Shasánem kútá qıym jaǵdayda qaladı. Orta ásirlik feodallıq jámiyettiń tártipleri boyınsha ul-qızdı úy qılıw máselesi olardıń erkinen tisqarı tek atası ǵana sheshetuǵın edi. Usı tártipke muwapıq, atasınıń sheshimine qarsı kele almaǵan Shasánem hiylekerlik jol tańlaydı. Ol Shawalet meni alatuǵın bolsa, jeti aq dawamında toy bersin, dep shárt qoyadı. Shawalet qayıl bolıp Shasánem Álepshırwanda júrgen Ğáripke óz jaǵdayların doslar Gúlnáhál (Aqsha apa) hám Azberxoja arqalı xabarlaydı. Ğárip Diyarbákirge qaray payıw-piyada jolǵa shıǵadı. Onı pirler qollap hap zamette Diyarbákir eline jetkerip taslaydı. Ğárip ózini bildirmey músápir súwretine kirip, Shawalettiń gúmbirlegen toyın keledi. Sánem otırǵan bálent kóshkiniń astına kelip ashıqlıq qosıqların kámine keltirip aytadı. Sánemniń sadıqlıǵın sinap kórip ushın "Xanzadanı xan alsa, Murat degen sol bolar"// "Shaxnı taslap, menińdeyin biysharanı netersen" dep túyreme qosıq aytadı. Sánem Ğáripti tanıp, oǵan juwap qosıq aytadı:

Esit Ğárip, arız bilán zarımdı,
Seniń kelgenińdi bilá bilmedim.
Tark áyledim namıs bilán arımdı,
Seniń kelgenińdi bilá bilmedim.

Toy sońıman kelip, kóshkim astına,
Dóhmet áylep taslar Ğárip ústine.

Kóshki ústinde taqat qıla bilmedim.

Usı qosıqtan soñ Ğárip penen Shasánem dásme-dás aytısadı. Aqırında Sánem bálent kóshkiden Ğáripke ózin taslaydı. Súygen yarım jerge qulap jazım boladı, dep jani qalmağan Ğárip "Ózin bolǵıl pármána, aman jetker yarımdı" dep qudaǵa jalbaradı. Onıń tilegi qabıl bolıp, pirlar qollaıp Sánem kóshkiden pál-pállep kelip Ğáriptiń qushaǵına qonadı. Bulardıń shın ashıqlar ekenligine qayıl qalǵan xalıq, ashıqlarǵa júrim tileydi. Sánem menen Ğáriptiń bir birine sadıqlıǵına hayran qalǵan Shawalet jomartlıq etip Sánemnen keshedi hám ullı patshalıq toydı Ğárip penen Shasánemniń toyı dep daǵazalaydı. Shawalettiń mártligine razı bolǵan Ğárip qarındası Gúljamaldı Shawaletke nekelep beredi. Ashıqlar maqset-muradına jetedi.

Ğárip hám Shasánem obrazları. Dástanniń syujeti usı eki bas qaharmanıń baslarınan keshirgen qıyırman-shıyırman waqıyalar negizinde rawajlanadı. Usı eki obraz tiykarında dástanniń bashı ideyası beriledi, yaǵnıy adamzatqa tán bolǵan hasıl qásiyetlerdiń biri bolǵan muhabbat ulıǵlanadı. Ğárip penen Shasánemniń barlıq kúsh ǵayratı, sana-sezimi, aqıl-oyı hadal muhabbatqa baǵışlangan.

Ğárip óz atası Hásen wázir ólgen soñ sociallıq jaǵdayı tómenlep, joqshılıq, kámbaǵallıq basına túsedi, kisi malın baǵıp kúneltedi. Biraq Ğárip qansha qıyınshılıqlardı, azap-aqıret, joqshılıq, ayralıq, jat jurtlarda sergizdanlıqtı basınan keshirse de óz muhabbatınan bezip ketpeydi. Sánem dep jasaydı, Sánem ushin shıyrın janınan keshiwge de tayar turadı. Sebebi, ol óz ómiriniń mazmunın Sánemge qosılıwda dep biledi. Ğárip-óz muhabbatı ushin, ar-namısı ushin qara kúshlerden qorıqpay gúresetuǵın dáw júrek jigit. Biraq ol qaharmanlıq dástanlardıǵı batırlarday astına at minip, ústine sawıt kiyip, keynine oq jay asıp, qolına qılısh, nayza alıp sawash maydanında gúrespeydi. Ğárip-júregin ashıqlıq atı shalǵan, duwtarınan naması tógilgen, tilinen ájayıp qosıǵı tógilgen xosh hawaz, sazende, ónerpaz jigit. Ol ashıǵı Sánemdi dúnyadaǵı hámme nárseden de joqarı qoyadı. Hár kimniń óz súygen yarı bolsa, sonı eń jetiskenlik dep biledi.

Bársheniń muradıń bir alla bersin,
Hár kim yarı menen oynasın kúlsin,
Hár kim mütáj bolsa, alsın, bay bolsın.
Maǵan zar kerekmes, diydar kerekdur.

Ğárip kóp ǵana qıyınshılıq jaǵdaylardı óziniń sazendelik, goyendelik (qosıq aytıw) óneri menen jeńip shıǵadı. Ğárip batırлық dástanlardıǵı Alpamıs, Qoblan sıyaqlı urıwdıń, qáwimniń yamasa pútin bir xalıqtıń arı, mápi ushin gúrespeydi, al óziniń hadal muhabbatı ushin, sol muhabbatqa, yaǵnıy súyiwge, súygiligin tańlawǵa bolǵan insanıyлық huqıqı ushin jan-táni menen gúresedi. Sonlıqtan da Ğáriptiń qaysı ruwdan, hátteki qaysı xalıqtan ekeni tuwralı ayılmaydı, oǵan ulıwma áhmiyet berilmeydi. Ğáripke joı bermeytuǵın kúshler barshılıq edi. Biraq Ğárip barlıq qıyınshılıqlarǵa, azaplarǵa tózim beredi, muhabbatqa gúlli ómirin baǵışlaydı hám jeńiske erisedi.

Ğáriptiń shın muhabbatına Shasánem ılayıqlı qız. Ol Ğáripni barlıq jan-táni menen súyedi. Saǵınısh, ayralıq otına mártlik penen shıdam beredi, ǵıybatkeshlerge, shuǵıllarǵa aqıl-parasat penen tótepki beredi. Shasánem ushin eń joqarı maqset-Ğáripke qosılıw, muhabbatıń ústinligine erisiw. Shın muhabbat sociallıq teńsizlik, rassalıq yamasa milliy ayırmashılıqtı moyınlamaydı. Onı moyınlaytuǵını haqıyqıy júrek sezimleri, sol sezimlerge sadıqlıq, opadarlıq ǵana, basqa máseleler súyiskenler ushin ekinshi dárejeli bolıp tabıladı. Sánemde usı qásiyetlerdiń bári bar. Onı bayıq máртебе qızıqtırmaydı. Sonlıqtan da ol sociallıq jaqtan ózinen áli qayda tómen, kámbaǵal Ğáripti shın kewlinen súyedi, oǵan sadıq boladı. Ol kóp jerlerde Ğárip ushin, yaǵnıy óz muhabbatı ushin jeke basın qáwip-qáterlerge tıgedi, ayralıq azaplarına shıdam beredi, úmit oyın sóndirmey súygen yarın uzaq jıllar kútedi.

Hár bir ótken kúnim bir jılday keshti,
Kúnnen kúnge halım jamanǵa tústi,
Mudam matam menen kúńlerim keshti,
Bir kún shad bolmadım sen yar ketkeli.

Bul qatarlarda yarınan ayra túsip, saǵınısh qursawında qısılgan Shásanemniń júrek dártleri beriledi. Gárip hám Shásanem obrazınıń gózzallıǵı sonnan ibarat, olardıń ishki dúnyası gózzallıqqa, júrekleri san muhabbattıń móldir sezimlerine tolı. Olardıń muhabbat jolındaǵı kórgen kórimleri, is-háreketleri adam huqıqın ayaq astı etetuǵın, shirip ketken orta ásirlik feodallıq tártiplerge, dástúrlerge qarsı gúrestıń sáwleleniwi bolıp tabıladı. Muhabbat-bul joqarıda ayılǵanıday, sociallıq teńsizlikti, milliy ayırmashılıqtı, mámleketlik shegaralardı moyınlamaytuǵın ulıwma insaniylik pazyletlerdiń biri. "Gárip-ashıq" dástanındaǵı gumanistlik ideyalarǵa tolı dep aytıwımızdıń mánisi de usında.

Dástanda Gárip hám Shásanem obrazların tolıqtırıwǵa járdem beretuǵın obrazlar bar. Olardan Aqsha (Gúlnáhál) Shásanemniń sırlası, qısılganda keńes beretuǵın aqılǵoyı. Ol eki ashıqtıń tabısıwın, táǵdirlerin bir birine qosıwına kóp járdem beredi, olarǵa tilekles boladı. Gáriptiń anası Abadan, qarındası Gúljamań obrazları da dástanda belgili orın iyeleydi, syujettiń rawajlanıwı basqıshlarında qatnasıp baradı.

Dástanda súyiskenlerge qarsı feodallıq qara kúshlerdiń simvolında Shaabbaz patsha turadı. Ol sociallıq jaǵdayı tómén, óziniń teńi emes Gáripke Shásanemdi beriwge namıslanıp, Gáripti úziliksiz quwdalaydı. Shaabbaz-eski feodallıq tártiplerdiń, gónergen dástúrlerdiń qorgawshısı. Onıń ushın muhabbat sezimleri jalǵan, túsiniksiz nárseler.

Onıń túsiniğinde jaslardı nekelew materiallıq, ekonomikalıq jaqtan paydalı bolıwı kerek. Shaabbaz jeke basınıń ǵamın oylap, taji-taxtıń bekkemlew ushın qızı Shásanemdi onıń iqtıyırına qaramay patsha Shawaletke bermekshi boladı. Biraq onıń bul niyeti iske aspaydı, súyisken Gárip hám Shásanem ózleriniń muhabbatına sadıqlıǵı, dáw júrekliligi menen jeńip shıǵadı.

Patsha Shawalet obrazınıń hám unamsız hám unamlı tárepleri bar. Unamsız tárepleri sonnan ibarat, ol dáslep Gárip penen shásanemniń muhabbatın moyınlamaydı, Gáripti el gezip júrgen sayaq, diwana dep qabıllaydı. Shásanemniń gezende Gáripti súyetuǵına isenbeydi. Ol Gáripti mısqıllap: "Kóshkiniń astına barıp, bir-eki awız sóz aytadı. Eger Shásanem qálese, men saǵan

berip jaqsılıq etemen,-dedi. Shawalettiń kewlinde: "Meninde patshazada onı almaqshi bolǵanda, bunday bir kambaǵaldı m qılsın" degen oy boladı. Gárip bir neshe qosıqlar aytadı. Shaxsánem Gáriptiń ústine hálent kóshkiden taslaydı. Pirlenar qollawı menen eki ashıq aman-esen qawıshadı. Bunı kórgen Shawalet kewlindegi menmenlik pikirden qayıtıp, eki ashıqtı muhabbatına tán beredi. Muhabbat degenniń ullılıǵın, onıń hár qanday qara kúshler jeńe almaytuǵının túsiniپ jetedi. Ol mártlik etip óziniń shaw-shuwlı toyın Gárip penen Shásanemniń toyı dep daǵazalaydı. Bul epizodlar onıń obrazınıń unamlı táreplerin kórsetip turadı.

Dástandaǵı ekinshi dárejeli personajlar Ázberxoja, Babaxan shayıp. Xoja baǵman, Yasmiq mama, Aysánem bir qansha epizodlarda kórinedi hám Gárip penen Shásanemniń obrazların hár tárepleme tolıqtırıwǵa, syujetti qızıqlı etiwge kómegin tiygizedi, olardıń hár biriniń ózine tiyisli kórkemlik júgi bar.

«Gárip-ashıq» dástanınıń kórkemligi. Dástannıń diqqattı tartarlıq, kózge túserlik birinshi ózgesheligi-bul syujettiń dramatizmge tolı, shiyelenisken qızıq waqıyalarǵa qurılıwı. Ashıqlar keskinlesken waqıyalardıń, sharayatlarıń iyrimine tez-tezden túsip turadı. Oqıwshı yamasa tınlawshı dástannıń bastan ayaǵına deyin ashıqlıq sawdası basına túsken Gárip penen Shásanemniń táǵdirinen qáwiplenip, olarǵa tilekles bolıp otıradı.

Dástannıń jáne bir kórkemlik ózgesheligi sonda, onıń dáslepki shıyraq kitabıy tili "jumsarıp", shın xalıqlıq poetikalıq tilge jaqınlasadı. «Gárip-ashıq» dástanı óziniń shıǵısı boyınsha kitabı (jazba) shıǵarma bolǵanlıqtan onda lirikanıń murabbá, muxammas (beslik) usáǵan kitabıy janrları paydalanılǵan, biraq olardıń kompoziciyalıq qurılısı, leksikalıq quramı jaydarı xalıq poeziyasına jaqınlastırılǵan.

Sóyle meniń hawırında káwap etpe, nıgarım,
Kewlim ǵamlı, júzimdi qara etpe, nıgarım,
Salıp turman sizdi dártke, biytaп etpe nıgarım,
Ráhım áylegil halıma, qarap etpe, nıgarım.

Bul muxammes (xalıq tilinde "muxalles") qosıǵında usı janrdın tiykargı sırtqı formalıq belgileri saqlanǵan: bántler bes qatardan quralǵan, qatarları 14 buwınnan ibarat, uyqasları a-a-a-a-a; a-a-a-a-b; a-a-a-a-v bolıp keledi. Basqa qosıqlardıń bántleri tórt qatardan ibarat bolıp, a-a-a-b, a-a-a-v tárizinde uyqasadı.

«Ǵarip-ashıq» dástanınıń eń kúshli tárepı tereń lirizmge iye bolıwında. Shıǵarmanıń lirikalıq sheginislerine qaharmanlardıń názik júrek sezimleri, ruwxıy tolǵanısları, keshirmeleri beriledi. Bular bas qaharmanlardıń ruwxıy dúnyasını, sezimler sarayın, ómir idealların ashıp beriwde úlken xızmet etedi, olardıń obrazların kórkemlik jaqtan túrlendirip, ideyalıq jaqtan tereńletedi, xalıqshılıq dárejesin kúsheytıp jiberedi. Usınday joqarı ideyalıq, kórkemlik qásiyetlerge iye bolǵanlıǵı ushın da «Ǵarip-ashıq» dástanı ásirler dawamında baqsılar, qıssaxanlar tárepinen súyip jırlandı hám xalqımız tárepinen súyip tıńlandı. Bul dástan házirgi zaman áwladları ushın da kórkem-estetikalıq hám tárbıyalıq áhmiyetke iye. Onıń qosıqları házirde xalıq jıyınlarında, teatr saxnalarında súyiwshilik penen atqarılıp, xalqımızǵa zawiqlı sezimler baǵıshlaydı.

Sociallıq turmıs máselelerin sóz etetuǵın dástanlar

«Jáhánsha» dástanı

«Jáhánsha» dástanı Qurbanbay jırawdan 1956-jılı Máten Seytniyazov tárepinen jazıp alınadı. Dástannıń kólemi 7 mıń qosıq qatarlarınan aslamıraq hám nasır sózlerden ibarat. «Jáhánsha» dástanı tuwralı ilimpaz N.Japaqov arnawlı jazılǵan «Járiyalanbaǵan dástanlar haqqında»¹ degen maqalasında «Jáhánsha» dástanınıń ideyalıq baǵıtı, syujetlik mazmunı, dástandaǵı qaharman obrazlarına, kórkemlik ózgesheliklerine bir qansha toqtap, bul boyınsha dástanǵa unamlı pikirlerin bildirgen.

«Jáhánsha» dástanı ideyası bastan-ayaq óner-bilim iyelew ushın talpınǵan, hár qanday qıyın máseleń sheshimin tabıwda oqımshılıǵı, zıyreketapqırılıǵı onı jaqsılıq jolında jumsawı Jáhánsha

obrazına sındırılıp erlik, ádillik, keń peyillik, joqarı adamgerstilik qásiyetleri jıraw tárepinen sheherlik penen jetkerip berilgen. Bul búgingi kúni mámleketimizde ámelge asırılıp atırǵan milliy ǵárezsizlik ideologiyasınıń jeti ideyasınıń birewı Kámil insan ideyası menen óz ara jaqın keledi. Usı áhmiyetli principler tiykarlanǵan halda aldaǵı wazıypalar mına mazmun túri boyınsha «Jáhánsha» dástanınıń ideya-tematikasını ashıp beriw ushın xızmet atqaradı: « Kámil insan ideyası – hám milliy hám ulıwma adamzatqa tán mazmunǵa iye bolǵan, oǵan tán eń joqarǵı ruwxıy hám denc salamatlıǵın jám etken, onı báhama jaqsılıqqa sharlaytuǵın ideya». Jáhánsha dástanınıń bas qaharmanı bolıp, bunnan keyingi obrazlar sisteması onıń átirapında júz berip xalıq ishinen shıqqan ápiwayı adamlardıń xarakterı menen jawız niyetli adamlardıń qılmısları barlıq is-háreketler bir-birine tutasıp xalıqlıq ózgesheligin kórsetip turadı.

Dástannıń ideyası. Kópshilik dástanlardıń ideyası bul xalıq taǵdiri, patshalar zulımılıǵı astında sociallıq hám ruwxıy jaǵdayı olardıń is-háreketlerinde júzege shıqqan kórinisler soǵan baylanıs, ámelge asırıladı. Usı situaciyalardan kelip shıǵıp dástanda bas qaharmanǵa qattı tásir etip, oǵan tábiyattan yaki tuwma aqıl iyesi sıpatında ózgeshe bir páziyet aqıllılıq, kúshli batırılıq hám etbaslısı patriothıq sezimleri börtirilip, kemshiliksiz etip sáwlelendiriledi.

El qorǵaw teması barlıq qaharmanlıq dástanlarǵa tán bolıp tabıladı. Tar mánide jámi qaharmanlıq dástanlarda – bir shıǵarmanıń temasın yaki bolmasa bir shıǵarmanıń ishindeǵı mayda temalardı aytadı. Buni, «Alpamıs» dástanında el qorǵaw teması menen birge ıdırap ketken urıwları biriktiriw, súyiwshilik teması sóz etiledi.

Sonıń menen birge Jáhánsha dástanında hayal-qızlardıń óz súyiklisi ushın opadarlıǵı, márt bolıwı Závriya obrazı misalında «Qırıq qız» da Gúlayımǵa, «Alpamıs» ta Gúlpارشına uosas tárepleri bul temanıń bir ekenligin kórsetkeni menen ideyaları basqa-basqa ayırmashılıqqa iye boladı.

«Jáhánsha» dástanında óner úyreniw, bilim iyelew tuwralı ozıq ideya alǵa qoyılıp, dástanınıń syujeti de sol ideya – tematikǵa

¹ «Әмийәләрия» журналы, 1974-жыл, №8, 109-112-бетлер

qarata rawajlandırıwğa qurılğan. Dástanda qaharmanlıqı táriyplewshi orınlar barshılıq, biraq ol tiykargı ideyasınıń natiyjesinde júzege shıǵadı. Dástan, basqa kóplegen qaraqalpaq dástanlarındagı sıyaqlı ata-ananıń biyperzentliginen baslanıp, aǵa-inili Sǎngilbay menen Qarabay qartayǵan waqtında ul-qızlı boladı. Sǎngilbaydıń balasıń Jáhánsha, Qarabaydıń qızınıń atın Shiyrinjan dep xalıqqa qoydıradı.

Jáhánsha baslı orıńǵa shıǵıp, ideyanı kúsheytıp rawajlandırıw sonıń átirapında bolıp ótedi. Qurbanbay jıraw Jáhánshanıń tuwılǵanınan esin tanıǵanǵa shekemgi dáwirin jılma-jıl atap kórsetedi :

Bir jasında birlendi,
Eki jasta túrlendi.
Úsh jasına kelgende,
Dúbirlep kirdi ortaǵa.
Tórt jasına kelgende,
Táńirge sálem beredi.
Bes jasına kelgende,
Dos-dushpandı bileđi.
Altı jasqa kelgende,
Qızıl shekpen kiyedi.
Jeti jasqa kelgende,
Bir túymeden ileđi.
Segiz jasqa kelgende,
Boyın saylap Jáhánsha.
Túrli qıyal súredi.
Toǵız jasqa kelgende,
Atası berdi mektepke.
On jasına kelgende,
Oqıwǵa ıqlas qıladı.
Qatarınıń ishinde,
Sabagınan ozadı.
On bir jasqa kelgende,
İlimdi ǵana oyladı.
On yekı jasqa kelgende,

Astına bedew at minip,
Úlken toydı toyladı.

Jáhánsha eldiń kózi túsken márt hám sulıw, oqımshı jigit bolıp er jetedi. Onıń oqıw-bilimge qushtarlıǵı, kórkem ónerge qızıǵıwı, keyinshelli onı Shinımashın degen qalagá oqıwǵa bariwı, dástanıń ideyasın jáneде kúsheytedi.

Kúnlerden bir kún Jáhánshanı Eralı isimli dostı qoyarde-qoymay Alımbay degen asqan dáwletli baydıń toyına bariwǵa usınıs etedi, ayıwlı qız Nazımınıń aldına ilaq taslap, názerine tús, dep qızıqtıradı, ǵıjaq beredi:

Márt Jáhánsha saǵan aytar bir sózim.
Ashıq eken dál boyıńa qız Nazım,
Sol toylarda kórmek boldı diydariń.
Qaytarma dúnyada arıwdıń sózin.

Oǵan qarap Jáhánsha:
Men bilemen hár tárepten esimdi.
Sındırmayın, dostım, seniń sózińdi.
Birbirewge qayırqomlıq eteyik.
Qıyın kúnde jumıp ketpe kózińdi.

-dep, eskertkennen son Jáhánsha dostı menen toyǵa baradı hám ol jerde Qoyankók atın shawıp ilaq oynap qız Nazımınıń aldına ot eki mártie alıp kelip taslaydı. Ura Tóbe eliniń abırayın kóteredi. Bunı kórgen geybir shabandozlar ishleri ottay janıp, másłáhátlesip, Jáhánshanı ortaǵa alıp, oǵan dushpanlıq qıladı, al Eralı qashıp ketedi. Buǵan qattı ızası kelgen Jáhánsha bay balların qamshısı menen qulatağı, batır úyine mańlayınan qan aǵıp keledi.

Bul waqıya Jáhánshanıń keyingi ómir taǵdırin pútkilley ózgertip jiberedi . Jalǵız balasınıń jaraqatlanıp kelgenin kórgen ata-anası qattı qayǵıǵa batıp, onnan bunıń sebebin soraganda Jáhánsha bılayınsha juwap aytadı:

Kóp ishinde kózden aqtı qanlı jas,
Dushpanlarga jibermedim ar-namıs.
Endi túsējaqqan ilim jolına,
Bizlerdeyge toy-mereke jaraspas.

Hár sózlerim seniń aqlıń aladı,
Ilim qaytaradı kelgen báleni.
Men minbeymen Qoyankóktey atırdı,
Jüregime jalǵızlıq árman saladı.

Oqıǵanlar bolar asqan sawatqan,
Oqımaǵan qıladı eken kóp árman,
Jaqın kórdim men ózime ilimdi,
Irzalıqtı bergil maǵan atajan.

Ákesine óziniń joqarıdaǵı tıyanaqlı sózlerin tılatqan Jáhánsha, qádirdan mektebinde endi shıntlap ilim-bilim alıw jolına túsedi. Onıń uranı: «Ilim qaytaradı kelgen báleni» - bul baslı ideyanı maqsetke jetkeriwdiń tuńǵısh pikiri bolıp, keyin ala óz sheshimin tabadı. Qarabay aǵası Sáńgilbaydı buzıq niyet penen aldap, joldan azǵıradı. Bunday jaǵdaydaǵı hiyle-sumlıqlar bir neshe márte qaytalanadı. Mısalı:

Balań bolsa sawdager,
Sen kiyeseń aǵajan.
Kiyimlerdiń tazasın.
Oqıwları qurısın.
Sawdaǵa balandı úyretip,
Bersen endi bolmay ma.
Jáhánshanıń jazasın?!
Mektepten sonda qaladı,
Tússe dúnya ishqına,
Sonda tilińdi aladı.
Shaqırt endi balanı.

Báلكim, ol zamandagı adamlar sanasında bilim alıwdan kóre, sociallıq jaǵday birinshi óringa shıǵıp otırǵan. Bunday waqıyanı dástannıń ideyasına kirgizgen jıraw xalıq muńın, onıń social hám ruwxıy jaǵdayın esapqa alıp, bul oqıw bilim alıw, óner úyreniw turmısta óz ornın tawıp, adamgershilik, gumanistlik sezimlerdi boyına sındırǵan sıpat. Jáhánsha obrazında dástanda joqarı estetikalıq talap penen súwretlewge úlken itibar qaratqan.

Arzımdı esit, qulaq salıp atajan,
Qartayǵanda nege bolasań ladan,
Shaqırtıpsań meni búgin mektepten,
Shaqırganıń boldı ilunge zıyan.

Ishken taǵam maǵan boldı qaraqan.
Oqıw ushin qattı nanga ırzaman,
Suwday aǵar tartsam, aǵa, bul ilim,
Qoyma endi joldan meni, anajan.

Jáhánsha ákesiniń nege shaqırtqanın bilmesten turıp, narazılık kórsetkenine hám bul sózlerinen onıń ilim iyelew jolına shıntlap túskenin, endi onnan hesh qanday kúsh onı qaytara almaytuǵınan ańlaymız. Inisiniń shuǵıl sózine ergen Sáńgilbay balasına qarap:

Malsız adam hárkún tartar qayǵı-zar,
Oqıǵan ilimniń ózińe bolar,
Qolǵa alıp nar túyeniń dizginin,
Tilim alsañ Shınımashınǵa qıl sapar.

Jáhánsha ákesiniń sózin qaytarmay Shınımashın (Qıtay qalasına Qarabay menen birge ketedi. Bul arada sawda islep júrgen kúnlerdiń birinde qapıǵa jazılǵan xatqa kózi túsedi. Onda:

«Hárkim kirse bul jayǵa,
Mıń tilları beredi.
Oqıwǵa sonda kiredi.
On yeki ay on künde,

Etemen onı sawatlı,
Eger bilimli qılmasam,
Mın tilları ózine
Qaytıp sonda beremen»

-dep, jazılğanın kórip quwanıp ketedi, oğan keregi de usı edi. Al, Qarabay aǵasına qaytıp kelip Jáhánshanın «tiri ǵayıp» bolıp ketkenin esitkende, Sáńgilbay balasınıń tiri ekenin pal ashıp bilip, qayǵılanbaydı.

«Jáhánsha» dástanınıń ideyası hám tematikası basqa dástanlardaǵıday yar yaǵı sawash izinen emes, óner-bilim izlep onıń jolında barlıq qıyınshılıqlardı jeńip, eli-jurtqa abıraylı bolıp, eki bólingen eldi, ruwdı birlestiriwi, onıń boyına sińdirilgen qaharmanlıq, sabırlılıq penen ilim ónerge erisiw tiykarǵı ideyalardı óz ishine qamtıydı. «Jáhánsha» dástanı ideyalıq mazmunı boyınsha xalıqlıq ideyaǵa qurılǵanı, onda batırdıń jamanlıqqa qarsı gúresleri xalıq ármanlarınıń biri oqıw-ilim izlep, onı tereń meńgerip, sonıń arqasında dushpanın aqıl kúshi menen jeńiw múmkinligin uqtıradı. Dástan óziniń aldına eki maqsetke tiykarlangan ideyanı qoyadı. Birinshiden: adamzattıń, jaslardıń bilim alıwǵa, ónerli kásip iyesi bolıwǵa shaqırsa, ekinshiden: tatar(noǵaylılar) awqamın bekkemlew xalıqtıń tatiw, birlikli bolıwın támiynlewden ibarat.

Dástandaǵı qaharman obrazları. «Jáhánsha» dástanında baslı qaharman Jáhánshanın ózi bolıp, barlıq waqıyalar oğan baylanıslı basqa qaharmanlardıń da is-háreketleri ashıp beriledi.

«Jáhánsha» dástanında mádeniyatlı, bilimli adamnıń obrazı onıń minez-qulqı, gúreske atlanıwı, adamlar menen qatnasıwı arqalı beriledi. Dástandaǵı unamlı qaharman Jáhánsha obrazı arqalı Qurbanbay jıraw xalıq ideyalındaǵı batırılıq hám eń bay etikalıq, estetikalıq normalardı sińdirgen. Jáhánsha obrazında xalıqtıń erlik, mártlik, ádillik, sulıwlıq, aqıllılıq, kishipeyilik, joqarı adamgershilik qásiyetleri kórinip turadı. Sol arqalı eldi, Watandı súyiw, óz muhabbatına, ata-anasına húrmet penen qarawshı keńesgóy er jigit etip súwretlenedi. Dástannıń tiykarǵı ideyasına baylanıslı, Jáhánsha jaslayınan sawdagershilik kásibin tańlamay, bilim-óner sırların úyreniwge talaplanadı hám sol arqalı murat-

maqsetine jetedi. Bul xalıqtıń ármanlarınıń juwmaqlastırılıp, jetilistirilip berilgen ideyası bolıp tabıladı. Demek, Jáhánsha obrazında asqan ilimpaz, urıs ónerine qanıq batır, palwan, kórkem ónerge jetik usta sázende, jetpis eldiń tilin biliwshi tilshi bolıwı menen birge qarapayım xalıqqa mehriban, ǵamxor retinde keń jámáátshilikke úlgi bola aladı. Ol asıǵıslıq penen dálilsiz bir isti sheshpeytuǵını hám adamdı orınsız jazalamaydı, basına qıyınshılıq túskende saspaydı, jeńiske eriskende taspaydı.

Jáhánsha bir nárseni islewden aldın sinaw ushın barıp sol qıyınshılıqtıń sheshimin sabırlılıq penen izlep oğan juwap izleydi. Solay etip, ol óz dushpanınıń sırnı ańlaydı. Bul xarakter Jáhánshanın boyına jıraw tarepinen júdá jarasımlı, shıraylı etip bezelip, onıń kelbetin jaratıwda málim boladı:

Sulıw edi Jáhánsha,
Kózi túsken qızlardıń,
«Meniki bolsa eken»dep,
Kózleri ottay janadı,
yamasa:
Jáhánshanı kórgenler
Usınday bolsın balań dep,
Tarqatadı qumardı.
Jáhánshaday jigitti,
Kórgenniń aqlı tanadı.
Qırıq jigittiń ishinde,
Sayasatı somınday,
At ustinde bul palwan
Minarday bolıp baradı.

-dep, Jáhánsha obrazın usılay alıp shıǵadı. Jáhánsha tek sulıw bolıp ǵana qalmay, jaqsı alpayım minezi menen hátteki, Abker gáwirdi de ózine dos qılıp, ata-bala tutınadı. Máselen:

-Shın atamday kórdim senin tárizińdi,
Qáhár qılsań sarǵaytarsań júzimdi,
Ata deyip kewil ashtım ózińe.

Qalay sindirayın senin sözündi?

Demek. Jáhánshada ullı insanıylik pázıyetleriniń úlğileri jámlengen minez-qulıq normaları tolıq saqlanğanın kóremiz. Jáhánsha oqıw-ilim izlep, kóp qıyınshılıqtı basınan keshiredi. bul jolda aytqan sózinen qaytpaydı, shuǵıl sózge ermeydi, izine bir neshe qızlar ergende de mardıyıp ilimdi taslap ketpeydi, qaytama olarǵa bilim alıp oqıwdı dástanda bılayınsha úgitleydi:

Ashılmaǵan mıń gúlinnen bir gúlin,
Qız da bolsań sen almaysań hesh bilim,
Bul kelisin ǵosh jigitke zıyandı,
Jiberegór tulparımınń dizginin.

Jáhánsha óz miynetini, aqıl-parasatı arqalı barlıq qıyınshılıqtıń túrin jeńedi hám óz súygeni Závriyaǵa úylenedi. ata-anasın, jurtın bólingen Ura Tóbe eli menen Shınıtatar elin biriktirip, maqsetine jetedi.

Dástanda Jáhánshanıń ata-anası obrazı dástúriy qaraqalpaq xalqı dástanlarındaqı batırlardıń ata-anasınıń obrazınan hesh qanday parıqı bilinbeydi. Sebebi, ata-analar obrazında ápiwayı, kishi peyil, kerek jerinde qattıqol, keńesgoy, ǵamxor hám miyirman insanlar bolıp perzenti ushın hesh nársesin ayamaytuǵın qaraqalpaq xalqınıń ózgeshe mintalitetin saqlaǵan minez-qulıqtaǵı insanlar bolıp tabıladı.

Al, dástanda Sáńgilbaydıń inisi Qarabay unamsız obrazlarǵa kiretuǵın, ol óz aǵası hám onıń balasına jamanlıq etiwden taymaytuǵın, ósekshi, mal-dúnyaǵadep óz iymannı satıp ketetuǵın, barlıq jaramas ádetleri menen kórinedi. Aqırı, baslaǵan jawız niyettegi qılmısları, shuǵıl qılıǵı bir kún basına jetip, tul bas menen qaladı, hayalı hám qızınan ayrılıp jazasın aladı.

Dástandaǵı ustazlar obrazı da Jáhánshanıń bilimli, kóp nárseni biletuǵın ilimxan bolıwına, onda insanıylıq sezimlerdiń tolısıp barıwında tiykarǵı ideyaǵa jetiwinde belgili xızmetti atqaradı. Máselen, Jáhánsha birinshi mártte mektepke barǵandaǵı ustazınan jazıwdı, oqıwdı úyrenip, kitaptan sawatın ashadı.

Al, Shınımashın eline barıp ol jerde Azım molla degen ustazınan saz ónerlerin úyrense, Omman atlı ustazınan batırılıqtıń sırların, ustashılıqtı hám jetpis túrli ónerdi úyrenedi. Jáhánshanıń ustazlarına shın iqlas penen qarap, olardıń násiyxatın orınlap ómir boyı kitaptan kóz úzbeydi, alǵan bilimin, úyrengen ónerin tájiriye menen bayıtıwǵa erinbeydi.

Al, dástandaǵı unamsız obrazlardan biri sawdager Úsenbek obrazı barlıq iplashlıqlardı óz maqseti jolında jamanlıqqa jum sap, onıń ushın adamdı qurban etiwden de qaytpaytuǵın jawız, qara basınıń ǵamın oylaytuǵın haram niyetli, nápsiqawlıq mápin gózlep, óz baylıǵın arttırıw maqsetinde islegen qılmıshlıq háreketlerin aqır-aqıbet xalıq tárepinen náletlenip óltiriledi. Onıń is-háreketinde kórinetuǵın ótirikshilik Jáhánsha menen ortaǵa qılısh penen nan qoyıp, ata-bala tutınadı, biraq baylıqqa hádden tis mehir qoyıp ashkózligi, buzaqlıq ádetleri onı hayalı hám qızınıń taǵdırine de kesiri tiyip jerkenishli qılwalardı juwap berip jazasın aladı.

Sunday-aq, dástanda xan, bay obrazları júdá zalım, xalıqtıń ǵamın oylamaytuǵın, qıyın-asharshılıqta jasawına sebepshi bolıp qumarpaz sıpatında alıp qaraladı. Bunda Asqarxan obrazı yaǵnı eki xannıń atları birdey. Birinshisi, Shınımashın eliniń patshası Asqarxan Gúlháseldiń ákesi bolsa, ekinshisi, Shınıtatar eliniń patshası Asqarxan bolıp tabıladı.

Tiykarǵı qaratılǵan obraz bul Shınıtatar eliniń patshası Asqarxan bolıp, dástanda zulımlıǵı, ashkózligi, qumarpazlıǵı, ádalatsızlıǵı menen kóp narazılıqtı keltirip shıǵaradı.

Kópshilik qaraqalpaq dástanlarında hayal-qızlar obrazı súwretlenip, olar bas qaharmangá tiyisli dárejede óz qatnasın bildirip otıradı. «Jáhánsha» dástanında hayal-qızlar obrazı joqarı úlğilerin Gúlhásel, Gúlnáhár, Závriya obrazlarında dáwirdegi shárayat hám qızlardıń ishki psixologiyalıq kelbeti, simbatı, minez-qulqı úlken qızıǵıwshılıq tuwdırıp, olarǵa batırılıq er ballardan ótip turǵanı belgili basqıshqa kóteriledi.

Shınında da dástanda qızlardıń muhabbatı ushın gúresine, haqıyqat ushın ákelerine alıp barǵan qarama-qarsılıqlı háreketler olarda mártlik, aqıl-parasatlıq, sabırlılıq, óz súyiklisine degen

süyispenshiligin jıraw sheberligi arqalı estetikalıq boyawlar, emocionallıq tásirshenlikte teńdey alıp barılǵanın bayqaymız.

Dástanda eń aqıllı, márt hám sulıwlıǵı menen kórinetugin Záwriya obrazı bul qaraqalpaq dástanlarındaqı hayal-qızlardın qaharmanlıqtıń tımsalı sıpatında teńlestiriletugin «Qırıq qız» dástanında Gúlayımǵa, «Alpamıs» dástanında Gúlpashınǵa, sonday-aq, patsha hayal sárkárda Tumaris obrazlarındaqı jawıngerlik, aqıllılıq qábiletı, óz yarına bolǵan taza muhabbatı, opadar túsımpaz keńesgóyılıǵı usaqan sıpatlar batırdıń jaqın dosı, minásip zayıbı etip alınıwı «Jáhánsha» dástanına da tán ekenligi málim boladı.

«Jáhánsha» dástanında ertekeklik poziciyaǵa qurılǵan dáw, gáwirler, Ábker baba obrazları onıń qızıqlı hám hádiyselerge bay bolıwında qatnasıp keńnen orın aladı. Jáhánsha bul obrazlar sıqılsız, júdá qorqınıshlı bolsa da, qorqıwdı jeńip, olardı ózine dos etedi, oylaǵan niyetine jetedi. Ol, Arıslan Tuy menen sawashta da jawǵa jalǵız ózi shıǵıp, qarsılasın jeńiliske ushratadı.

«Jáhánsha» dástanında Jáhánsha barlıq obrazlardı biriktirip turıwshı, sırtqı hám ishki dúnyası jaǵınan kámillikke umtılıwshı jetik insannıń minez-qulqın ózinde jamlegen har tárepleme obraz bolıp sanaladı. Ásirese, Jáhánsha obrazı xalıqtıń arız-ármanların ámelge asırıwı sol dáwir kóz-qarasınan ájayıp dóretiwshilik sanalsa, al búgingi kún jasları sportta, texnikada, galaba xabar quralları háwij alǵan zamanǵa say jasap atırǵan ilimlerdiń ámelde ekenliginen derek beredi.

Dástannıń syujeti. «Jáhánsha» dástanında barlıq waqıyalar tiykarǵı syujetke qurılǵanı, bunda júz bergen hádiyseler Jáhánshanıń átirapına jıynalǵan. Al, basqa personajlar ekinshi orınǵa alınıp, tiykarınan dosları yaki dushpanları bolıp qatnasadı. «Jáhánsha» dástanınıń syujetlik qurılısı basqa dástanlardan ádewir ózgeshelikke iye. Yaǵnıy, ideyasınıń qalay baǵdar alıwına qarap syujeti ózgerip baradı. Dástanda usıǵan baylanıslı kóbirek ertekeklik syujetler orın alǵan. Jáhánshanıń óner-bilim alıw ushın ákesinen mıń tilla sorawı onı oqıwǵa jumsawı, jalǵız óz qudıqtan altın gawharlardı shıǵarıwı, xatıń mazmunın ózgeritiwı h.t.b sıyaqlı

waqıyalar qaraqalpaq xalıq ertekekleriniń geypara syujetlerine jaqın keledi.

Syujetlik waqıyalar Jáhánshanıń sıpatlaması onıń aldına qoyǵan maqseti ushın gúresi átirapında júzege asadı. Jáhánsha Shinımashın eline ata-anasınıń gápin qaytarmay Qarabay menen sawdagerlik etiw ushın barıp hám óz talabın islep júrgende «mıń tilla berseń, on künde on eki ayda sawatqan bilimli bolıp qaytasan» degen daǵazanı kóredi. Sol jerde Jáhánsha mıń tilla berip jasırınıp qalıp qoyadı. Bul jaǵday bir eki ret qaytalanıp, Jáhánsha oqıw, óner-bilim iyelew ushın mıń tilla berip neshe jıllar ótkerip, ilimli, sawatlı bolıp eline kelip kún keshiremen degende shuǵıl Qarabay inisiniń sózine erip hám xalıq aldında namısqa shıday almaǵan Sáńgilbay Jáhánshadan narazı bolıp ata-bala ortasında qarama-qarsılıqlı konfliktler bir neshe márte bolıp ótedi. Ol da bolsa ilim jolındaǵı qıyınshılıqlar óz úyinen de ketiwge májbúr etedi.

Tiykarǵı bolıp ótken is-háreketler, waqıyalar, gúresler, hár qanday mashaqatlı jumslardıń ústinen jeńiske erisiwde, sabırlılıq, kishiyeıillik, dawjúreklik, aǵartıwshılıq, ónerdi, ilim-bilimdi qurıpenen úyrenip onı turmista kerek jerinde orınlı paydalanıw usaqan aǵla paziyetler Jáhánsha obrazına jamlenip alǵa qaray ósiwshilikke progressivlik ideyanı tolıqtırıp bayıtıp kórsetedi. Bul dástannıń mazmunında ilgeri súrilgen ullılıqqa sharlawshı jáne tanınatın dástanlarda ushıramaytuǵın bilimlendiriw, sawatqanlıqtı kúsheıtetiw, sıyaqlı pikirlerdi ózinde saqlap hár zamanda nátiyjesin berip jańarıp baratuǵın ideyalar menen tutasıp ketedi.

Dástanda tradiciyalıq yaǵnıy, dástúriy motivler bul kópshilik dástanlarda júz beretuǵın qubılıslardan bolıp ayırımların óz ishine aladı. Bular: perzentsizlik dástinen azap shekken ata-analar qartayǵanda hala tilewi, bolajaq balanıń tuwılıwı oǵan at qoyılıwı taǵı da soǵan uqsas jaǵdaylar. Bulardan usqarı, batırlardıń jekpe-jek urısıwı, gúresi usaqan ulıwmalıq motivler «Jáhánsha» dástanında ertekeklik motivlerge islengen epizodlarda óz kórinisin tabadı. Máselen, Jáhánshanıń Arıslantúy, gáwirler Ábker dáw (gáwir) menen ushırasıwı qızıqlı fantaziyalıq usılǵa qurılǵan. Al, jeke motivler bul Jáhánsha tutqan óner, bilim úyreniw ushın oqıwǵa ketiwı, jolda ushıraǵan qıyınshılıqlarǵa qaramay barlıǵın

aqıl-kúshi miynetiniñ tabıslı nátiyje bergeni utımlı jeri bolıp tabıladı.

Jáhánsha dástanında birinshi orında eldi qorgaw, yar izlew, at (tulpar) tañlaw usáǵan motivler az gezlesedi. Sonda da mazmunı jaǵınan bir-birin tákirarlamaytuǵın bul motivler «Jáhánsha» dástanınıñ syujetlik qurılısında jańasha túrlerdi payda etip úlken turmıslıq áhmiyetke iye ekenin bildirip keledi.

«Jáhánsha» dástanı insaniyat aldına qoyılatuǵın anıq-anıq maqsetler haqqında túsınik berip, bizge adamgershilikti qádirlaw, bilim alıw arqalı ózińdi jámiyetke de tanıtı alasań degendi úyretedi.

Dástanınıñ kórkemlik ózgesheligi. «Jáhánsha» dástanı kórkemligi jaǵınan ideya-tematikasınıñ, obraz jasaw sheberliginiñ, syujetiniñ mazmunı qúnıılıǵı, ózgeshe motivleri joqarı kórkem talǵam dárejesinde qaralıp súwretlenedi.

«Jáhánsha» dástanınıñ ayırıqsha ózgesheligi- bul bas qaharmannıñ batırlıǵına kórkem-ónerdiñ birigip, al óner hár qanday mashqaladan, qıyınshılıqtan qutılıwına járdem beriwine kózi jetip onı dawam yettirip jeńisli juwmaq tabıwında qol kelgenligi quwandırarlı halat. Jáhánsha taǵdırindegi azap-aqıretlerge, onı túsınbeytuǵın adamlardıñ mazaǵına, shuǵıllardıñ mıń túsli hiylesine, waqıt hám dúnya maldıñ kóplep jumsalıwına qaramastan, úlken shıdam menen, neshe túrli nama, saz ónerin úyrenip kórkem – ónerdiñ álwan sırların tereń meńgerip, oǵan jan engizip sóylete alatuǵın boladı. Bunnan basqa xat sawatla oǵan jetetuǵını tabılmaydı. hátteki, palwan, batırlıq, ustalıq ónerin qant penen ózlestirip aqılına aqıl qosıp, sın-sımbatı, kórki-shırayı jáne de ashılısıp bara beredi. Máselen: batırdıñ atqa miniwi yaqı at ústindegi simbatın súwretlew bilayınsha beriledi.

Batır tuwǵan Jáhánsha,
At oynatıp baradı,
Márttiñ kózi janadı,
Atqa qamshı saladı,
Qamshı tiygen waqtında
Astındaǵı tulparı
Qubılıp oynap baradı.

Bul batırdıñ atı shabısın súwretlese, endi sawash aldındaǵı dushpanına tolqıp sóylegeni tómendegishe beriledi:

Astımda oynaydı minsem árebi at,
Márt jigitke at – jaraǵı qol – qanat,
Atıspaqa, shabıspaqa maqsetiń,
Halıń bilmey sóyley berme, áy bázat

-dep turǵan eken. Sonday – aq dástanda Jáhánshanıñ súygen yarınıñ portreti sheber súwretlenedi. Dástanda tákirarlanıp otıratuǵın qosıq qatarları, prozalıq qara sózlerde bir qansha qollanǵan. Sonıñ menen birge dástanda Jáhánshanıñ ózin tanıstıratuǵın momentleri kóp ushırasadı.

Atımdı sorasań Jáhánsha sultan,
Alıp qalıp edi atam oqıwdan,
Sonnan berli kewilim bárhá qapada,
Dúnya mendey mártke hám zindan.

Bunnan tisqari dástanda óz ara eki adamnıñ qarama – qarsılıǵı yaqı sıpayı sózleri menen qatar Jáhánshanıñ psixologiyasını ashıwda monologlardan kúlkili sózlerden de paydalanılǵanın kóremiz.

Ulwma «Jáhánsha» dástanınıñ kórkemlik ózgeshelikleriniñ basım kópshiligi onıñ ideyası, syjeti, motiv, obraz jaratıw menen tillik ózgesheligi únlesip ketken.

Tariyxiy qaharmanlıq dástanlar

«Edige» dástanı.

«Edige» dástanı kóp xalıqqa taraǵan. Onıñ qaraqalpaq, qazaq, noǵay, bashqurt, qırım tatar xalıqlarında nusqaların ushıratamız. Dástandı jıynaw, járiyalaw jumsları erteden-aq, rus ilimpazları tárepinen qolǵa alındı. Shıǵıs xalıqları arasınan birinshilerden bolıp, jazıwshı G.I.Sposkiy (qazaqsha variantın) jazıp alıp russha

awdarmasında¹, al ilimpaz Xodzko (noğaysha variantın) anglichan tilindegi awdarması² menen járiyaladı. «Edige» dástanının jıynalıw, jazıp alıw hám járiyalanıwı jóninde alım N.Dáwqaraev qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri atlı izertlewinde ayıp ótedi. 1840-jıldıń ishinde Sh.Wálixanov qaraqalpaq arasında bolıp, tolıp atırǵan folklorlıq, etnografiyalıq materiallardı hám bir neshe máртебе qaraqalpaqlardan «Edige» dástanını jazıp aladı. 1862-jılı professor Melfanskiy «Edige» jırın qırǵızsha, qaraqalpaqsha variantın bastırıp shıǵardı. Bul variant Sh.Wálixanov jazıp alǵan variant, biraq ol tilin qazaqlastırǵan³ – dep jazadı. 1903-jılı Peterburg universitetiniń professorı, P.M.Meliorskiydiń shákirtı I.A.Belyaev qaraqalpaq folklorın jıynaw hám izertlew ushın Qaraqalpaqstanǵa kelgen. Ol qaraqalpaq jıraw baqsıların joqarı bahalay otırıp: «Meniń qolımda «Edige», «Qoblan», «Shejire»niń úsh qoljazbası bar»⁴, - deydi. I.A.Belyaevtıń qaraqalpaq eposların jıynawda alıp barǵan xızmetleri haqqında biz professor, I.T.Saǵitovtıń miynetlerin oqıp jáne de tereńirek túsinik alamız. Ol 1917-jılı Ashxabadta basılıp shıqqan, «Protokoli zasedaniy i soobsheniye chlenov Zakaspiyskogo krujka lyubiteley arxeologii istorii Vostoka» - degen toplanıń 3-bóliminde «Edige» menen Toqtamıs tuwralı jırdıń Belyaevtıń awdarmasında russha basılǵanın, sol toplanıń 4-bóliminde «Edige»niń qaraqalpaqsha teksti «Qaraqalpaq xalqınıń tariyx etip shıǵarǵan hikoyatı» - dep basılǵanın aytadı. Ilimpaz izertlewinde «Edige» jırın I.A.Belyaev 1903-jılı Ámiwdarya bóliminiń Chimbay awılındaǵı qaraqalpaqtıń izertlewshisi teriwshi urıwınan Bekmuxammed (Bekimbet jıraw) degen adamnan jazıp alǵanın aytadı. Jáne de Belyaevtıń jıraw haqqında bılay deydi: «Usı Bekmuxammedtiń ózi sawatsız hám musulmansha pútkilley bilimsiz bolsa da biraq, óziniń tuwısqan

poeziyasın shın kewilden súyetuǵın kisi edi» - degen pikir keltiredi.

«Edige» dástanını birinshi máртебе 1929-jılı folklor, Q.Ayimbetov Shimbay qalasında etnografiya ekspeditsiyasında jazıp aladı. Biraq bul qol jazbanıń joytılıp ketiwine baylanıştı, jáne de sol jırawdın qaytadan 1934-jılı jazıp alıp, 1937-jılı Moskvada bastırıp shıǵaradı. Óz aldına kitapqa jazǵan alǵı sózinde bılay deydi: «Men «Edige»ni 1929-jılı Shimbay qalasında etnografiya institutında júrgende Qıyas jırawdın jazıp alǵan edim. Ol qol jazba túrli sebepler menen joq bolıp ketti. Maǵan «Edige»ni qaytadan jazıwǵa tuwra keldi. 1934-jılı oktyabr ayınıń basında «Edige»ni Shimbay qalasına ilim izertlew institutı tárepinen til hám ádebiyat, etnografiyasına barǵanda Qıyas jırawdın jáne qaytadan jazıp aldım. Jazǵan waqıtta qobız benen jırlaytuǵın jırdı qara sóz benen awızeki aytırıp jazıw qıyın boldı. Jıraw qobız benen jırlaǵanda jırdıń sózleriniń uyqası kelisip jırlana beredi. Ol qobızdı qoyıp awızeki aytqanda uyqasını keltire almay, kóp qıyınshılıq penen aytıp berip otırdı».² I.A.Belyaev jazıp alǵan Bekimbet jıraw Q.Qıyasov tárepinen 1961-jılları jazıp alǵan Qıyas jıraw variantlarınan basqa «Edige» dástanınıń Óteniyaz jıraw variantı 1959-jılları Óteniyazov Niyetbay tárepinen jazıp alınadı. Bunnan basqa dástannıń Jannazar jıraw, Esemurat jıraw, variantları bar. Dástannıń sońǵı jıllarda Á.Sultanov tárepinen Jumabay jıraw variantı jazıp alındı. Bul variantlar Ózbekistan Respublikası İlimi Akademiyasınıń Qaraqalpaqstan bóliminiń kitapxanasında qoljazbalar fondında saqlanadı. Belgili ilimpaz, I.T.Saǵitov dástanǵa unamli baha berip, tariyxıy fakt penen folklorlıq dóretpeniń ayırmashılıqlarına toqtaymız.³ Folklorist Q.Ayimbetov «Xalıq danalıǵı» kitabında Qıyas jırawǵa hám ol jırlaǵan «Edige» dástanına toqtap, onı joqarı bahalaydı.⁴ Rus ilimpazlarınan akademik V.M.Jirmunskiy «Edige» dástanınıń Qıyas jıraw variantı

¹ Жирмунский В.И. Тюркский героический эпос. Изд. «Наука» М. 1974, с.351.

² Ходзько А. Народная поэзия Персии. Лондон 1840.

³ Даўқараев Н. Шығармаларының II Томы Нөкис: Каракалпакстан, 1977. 26-29-беттер.

⁴ Мелиоранский П.М. Сказание об Едиге и Тохтамыше. приложение к сочинениям. Ч.Ч.Валиханова-Зап.РГО по отд. этнографии, Т., XXI СПб 1903.

¹ Сағитов И.Т. Каракалпак халқының қаһарманлық эпосы. Нөкис, 1986.

² «Edige» дәстаны. Нөкис, «Билим» 1990-ж. 10-11-беттер.

³ Сағитов И.Т. Каракалпак халқының қаһарманлық эпосы, Нөкис, 1963-жыл.

⁴ Айымбетов К. «Халық даналығы». Нөкис, 1968-ж. 108-110-беттер.

boyinsha bahalı ilimiy pikirlerin qaldırdı.¹ Folklorist Q.Maqsatovning redaktorligidagi kollektivlik miynette bolsa, dastannin kimler tarepinen jazip alingani, tariyxqa qatnashi, basilip shig'iri, dastannin doreliw dawiri, mazmunı keltirilip toliq maghlumat beriledi.² Ol ozinin «Dastanlar, jirawlar, baqsilar» degen miynetinde basqa dastanlar menen qatar «Edige» dastaninin kirkemlik ozgesheligine, tili maselelerine toqtap otedi.³

«Edige» dastani boyinsha arawlı ilim izertlew jumisi professor K.Allambergenov tarepinen 1990-jillarda islendi. Ol 1980-jillardin aqirlarinan baslap «Edige» dastaninin barliq mashqalalarin tutas izertlewdi oz aldına maqset etip qoyip, 1990-jillardin ortalarina deyin dastannin ayırım variantların baspadan jariyalawga qatnashı menen bir qatarda dastan boyinsha 20 ga jaqın kólemli maqalalar jariyaladı. 1997-jılı usı jumislardıń juwmağı sıpatında Tashkenttegi Nawayı atındaǵı ádebiyat institutınıń qanıyelestirilgen ilimiy Kenesinde Orta Aziya, Qazaqstan, Kavkaz, Tawlı Altaydaǵı turkiy tilles xalıqlar arasında birinshi bolıp «Qaraqalpaq xalıq dastanı «Edige» (Genezisi. Milliy versiyalar tipologiyası. Poetikası) degen temada doktorlıq dissertatsiya jaqladı. Bul ilimiy izertlew 1995-jılı «Qaraqalpaq xalıq dastanı «Edige» degen atamada kitap bolıp basılıp shıqtı. Bul «Edige» dastanı boyinsha arawlı miynette dastannin variantları hám versiyaları, olardıń tipologiyası, dastannin genezisi, syujetlik ozgeshelikleri, qaharman obrazları hár tarepleme tereń izertlendi. Folklorist K. Allambergenov gárezsizlik dawiri baslanıwdan-aq burın keńes húkimeı dawirinde uyım salınǵan qaraqalpaq «Edige» sin, onıń ájayıp kórkem variantlarınin bar ekenligin qonılas tuwısqan xalıqlarǵa tanıstırıwda úlken miynet isledi. Dastan boyinsha 40qa jaqın ilimiy maqalalar, «Qaraqalpaq xalıq dastanı «Edige», (Nókis, 1995), «Mif, erte, tariyx hám dastan» (Nókis, 2014) atamasında monografiyalıq jumislardıń jariyaladı. Sonday-aq, K. Allambergenov 2017-jılı

«Ámir Temir hám Er Edige» (Ullı atlanı) atamasında tariyxıy muzikalı drama dóretti.

Folklorist K.Allambergenov ozinin izertlew jumısında «Edige» dastaninin janlıq ozgesheligi haqqında ele bir toqtamıǵa kelmegenligin aytadı. Ol dastan haqqında izertlewlerinde sóz etken alımlardıń pikirlerine súyenip, ulıwma: «Edige» dastannıń «jır»(Sh.Walıyxanov, N.Dawqaraev), «Ertek, qaharmanlıq dastanı, jır»(Q.Ayimbetov, I.Sagıtov), «Dastan hám poema»(B.M. Jirmunskiy, I.A.Belyaev), «Qaharmanlıq dastanı»(S.Bagadırova, Q.Bayniyazov), «Individual jeke dóreıpe, qaharmanlıq dastanı»(K.Mambetov), «Tariyxıy dastanı»(Q.Maqsatov) degen termin menen atap kórsetilgenin ayırıqsha ayıp otedi. K.Allambergenov usılardı kórsetip minaday juwmaq hám sheshimge keledi: ««Edige» dastaninin, onda tariyxıy-qaharmanlıq motivtıń kúshli ekenligi ańlatıladı. Dastan tematikasi, syujetlik mazmunı boyinsha bul motivlerdin ekewine de juwap beredi, hátte, bul motivler birin-biri tolıqtırıp otıradı»² -dep, dastanda qaharmanlıq motiv, tariyxıylıq motiv teń-qatar orın alatuǵınligin názerde tutıp tariyxıy-qaharmanlıq dastan degen juwmaq jasaydı. «Edige» dastanı tiykarınan joqarıda kórsetip ótkenimizdey bir neshe variantları jazıp alınıp, ilimiy baǵdarda óz izertleniwine iye boldı. Dastannin elede izertleniwı tiyis maseleleri júdá kóp.

«Edige» dastaninin ideyası qaharmanlıq dastanlarǵa tán Watandı, el-xalıqtı basqınshı hám zulım xan-patshalar panjesinen azat etiw, el-xalıqtı paraxat, abadan turmısqa jetkiziwden ibarat. Dastanda shuǵıl sózlerge erip, eli-xalqın azapqa qoyatuǵın, hátteki ózine hadal xızmet etiwshilerge de hesh qanday jazıqsız kún bermegen patsha obrazı beriledi. Edige jaslayınan ziyrek ósip, aqılı kámil, batır bolıp er jetedi. Ol jaslayınan Toqtamısqa xızmet etip onıń jılqıların baǵadı. El ishindegi hár qanday daw-janjellerdi tórelik penen ádil sheshedi. El-jurt Edige tarepine kóbirek awısıp óte baslaydı. Bunday mártebesin xan janındaǵı wázir hám biyler kóre almaydı. Toqtamıstı shuǵıl sózler menen Edigege qarşı

¹ Жирмунский В.И. Тюркский героический эпос. Изд. «Наука» Л. 1974.

² Очерки по истории каракалпакского фольклора. Изд. «Фан» Ташкент, 1977. 87-89-стр.

³ Мақсатов Қ. Дастанлар, жырлар, бақсылар. Нөкіс, 1992-жыл.

¹ К.А.Алламбергенов. Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге». Нөкіс. «Бидим». 1995-ж. 49-бет.

² Сонда. 51-бет.

qoyadı. Tiýkarında xalıq arzu-ármanı hár qanday zamanda jaqsılıqqa umtıluw menen bolǵan. Xalıq abadan turmıs keshiriw ushin el-xalıqqa ǵamxor bolǵan ádil patshalardı ańsaǵan. Qaharmanlıq dástanlarda usınday xalıq ármanınan kelip shıqqan ideya baslı orında turadı. «Edige» dástanında da eldiń abadanshılıǵın qorǵawshı, ádil basqarıwshı Edige batırǵa Toqtamıs hám onıń átrapındaǵılar hesh qanday jol bermeydi. Batır Edige Toqtamıstı taxıtan qulatıp eldiń abadan, paraxat turmısın ornatadı. Ol el-xalıqqa ǵamxor bolǵan ádil patsha Sátémirge xızmet etedi. Sátémir qızı Aqbilekti batırǵa ómirlik qostar etip qosadı. Dástanda doslıq xızmetler Sátémir hám Edige arasındaǵı birlikten kórinedi. Edige batırdıń bunday xızmetlerine Sátémirde ádil túrde óziniń múriwbetin bildiredi. Dástan waqıyaları eldi shuǵıllıq penen basqarıwshı patshalardıń taxttan qulawı, ádillik penen xızmet etetuǵın, oǵan qorǵan bolǵan Edige, balası Nuratdinniń taxtqa otırıwı menen tamamlanadı. Bul xalıqtıń ádillik barlıq waqıtta jeńiske erisedi degen ármanınan kelip shıqqan. Dástanda eli-xalıq ushin janın ayamaytuǵın, teńsizlikke qarsı gúresetuǵın, mártlikke, batırılıqqa ózin say qoyıp, ádillik jolında ózlerin pida etetuǵın batır obrazı beriledi.

Edige obrazı. Dástanda baslı qaharman Edige. Edige obrazı Watandı súyetuǵın, márt, batır, ádillik ushin gúresetuǵın obraz bolıp tabıladı. Jırawlar dástanlardıń dástúrli usılında batırdıń dúnyaga keliwin káramatlı etip kórsetedi. Edige ápiwayı jay adamlarday emes, onıń ata-anası basqa adamlardan ózgeshe, yaǵnıy, ústilerine tók shıǵıp ketken, qandayda káramatqa iye tókli, shashlı Áziyz boladı. Al, anası peri. Edige dúnyaga keliwden ózgeshe bolıp er jetip, jurttan zıyat aqıl-danalıqqa iye boladı. Onıń aqıl-parasatı, ádil-tóreligi eki ańshınıń úyrek ústinde dawlasıwı, eki ańshınıń bir túlkige talasıp jánjellesiwin, eki hayaldıń bir balanıń ústinde tartısıwı usáǵan dawlardı ádil sheshiwinde anıq kórinedi. Edige usınday el-xalıqqa tórelilik penen is alıp baratuǵın qaharman. Ol Watanın, eli-xalqın janınday súyedi. Edige Toqtamıs hám onıń hámeldarları menen arazlasıp elden shıǵıp ketedi. Batır olarǵa gúresiwe kúshi jetedi, biraq, noǵaylı jurtında qan tógiwdi qálemeydi. Dástanda Edige batır hár qanday qarсылaslarınan

qaytpaytuǵın márt sıpatında súwretlenedi. Onıń bunday mártligin batırılıǵın Kenjembayǵa ashıwlanıp aytqan mına sózinde anıq kórinedi:

Kewil bólip sózime,
Qulaq salıp qup tıńla.
Tıńlamasań eneǵar,
Qamshı tiyer moynıña,
Qan sorǵalar qoynıña,
Tóbeden meni túsirseń,
Shıdamassań oynıma. - deydi.

Dástanda Edigeniń aqıl-parasatı, onıń el ǵamxorshısı ekenligi Sátémirdiń qızı Aqbilek ayımdı alıp ketken Qaratıyın Álip dáwge qarsı atlandırıwında onıń iltimasın buljıtpay orınlawında kórinedi. Álip dáwdi óltiriw ańsatlıqqa túspeydi. Sebebi, Álip dáw otta kúymes, suwda batbas, oq ótpes. Onıń kúshine jer júzinde hesh kimniń dadı jetpeydi. Biraq, oǵan anası tek, Edigeniń kúshi teń ekenligin ayıp qoyǵan boladı. Dáwdi Edige aldawlıqta ózi xızmetker etip tanıtıp, Aqbilek ayım arqalı onıń jan jerin sorap bilip aladı. Dáwdiń jan jerine oq atıp onı óltiredi. Dáwge oq atqan Edige jaraqatlangan dáwdiń tuwısqan bólesi ekenligin biledi. Buni bilgen Edige qattı arlanadı. Onıń ar-namışılıǵı dástanda dástúrli usılda spatlangan.

Dástanda Edige óziniń zayıbı Qaraqasqa, perzenti Nuratdıń miyirman, uzaq ayraqlıqta júrgen bolsada olardıń tinishligi, amanlıǵı, onıń ushin eń zárúrli maqseti boladı. Batır Qaraqas ayımdı hám endi dúnyaga keletuǵın perzentin Ańǵısın hám Tıńǵısınǵa tapsırıp qoyadı. Dushpanları bolǵan Kenjembaydan shańaraǵınıń tinishligi, buzılmawın, olarǵa hesh kim zıyan jetkizbewin talap etedi. Uzaq saparda júrgeninde óziniń Watanın, zayıbı hám perzentin saǵınadı. Tinishligi bolmay gúrsinip jatalmaydı. Bulardıń barlıǵı Edigeniń tuwıp ósken topıraǵına, Watanına sadıq batır ekenligin bildiredi.

Edigeniń balası Nuratdın obrazı dástanda eń unamlı obrazlardan esaplanadı. Ol Edige batır syaqlı eli-xalqın, Watanın súygen, hár qanday shuǵıl islerge qarsı gúresetuǵın batır.

Nuratdinnin ziyrek bolıp ósiwi onıń xan aldındaǵı sóylegen sózlerinen kórinedi. Ol Aǵay hám Taǵay biylerdiń. wázir Kenjembaydıń shuǵıl islerin tez ańlaydı. Nuratdindi joq etiw ushin uzaq saparǵa atlandırıp. Soppaslı Sıpıra jırawdı alıp keliwdi buyıradı. Soppaslı Sıpıra jırawdıń batır, palwan balalarınıń barlıǵın búklep basıp ústine shıǵıp turadı. Nuratdin usınday batır, hár qanday tosqınıqlardı aqılı menen. bileginiń kúshi menen jeńetuǵın el perzenti spatında súwretlenedi. Toqtamıs hám onıń átrapındaǵılar Nuratdindi joq etiw ushin taǵı mákkarlıq isleydi. Bul payıtlarda Edigeniń dosları Ańǵısın hám Tińǵısın káramatlı Túkli Áziyz babaǵa xabar bergen boladı. Baba qus bolıp ushıp kelip Nuratdindi ólim jaǵasınan aman alıp qaladı. Elden shıǵıp atası Edige menen tabısadı. Ata hám bala birlikte dushpanǵa qarsı gúresedi. Watandı basqınshı, zulım, shuǵıl islerdi alıp baratuǵın Toqtamıs. Aǵay hám Taǵay biylerdi joq etedi. Watandı, el-xalıq bunday zulımlar pánjesinen azat etedi. Nuratdinniń batırılıǵı onıń Páren patshası jurtında júrip aydarhanı jalǵız ózi óltiriwi, patshanıń qızına úyleniwi waqıyalarınanda kórinedi.

Dástanda Qaraqas hám Aqbilek obrazları unamli sıpatta táriyplenedi. Qaraqas dástanda aqıllı, eri Edigege sadıq, meyrimli hayal spatında súwretlengen. Qaraqastıń aqıllılıǵı sonda Nuratdin tuwılǵanında patshanı sınav ushin súyinshi soratıp adam jiberedi. Toqtamıs bul jaǵdaydı xosh kórmeydi. Patshadan saqlanıw kerekligin bilip onnan tasalangalı Qaraqastıń aqıllılıǵın kórsetip turadı. Qaraqas perzenti Nuratdindi ádillik ushin gúresetuǵın batır etip kámalǵa keltiredi. Nuratdin awır saparlarǵa atlanarda onı barlıq waqıtta jubatadı. Dástanda Aqbilek obrazıda aqıllı, batırǵa sadıq qostar spatında beriledi. Ol Sátemirdiń jalǵız qızı. Dáwdiń qolında bende bolǵan muńlı qız spatında súwretlenedi. Edige bólesi Alıp dáwdi óltirgenine qıynalıp turǵanında Aqbilek oǵan násiyat ayıp jubatadı. Ol dástanda Edigeniń aqılǵóyi, qısılǵan jerinde keńesgóyi spatında táriyplenedi. Aqbilek hám Qaraqas hár qashanda batırǵa sadıq, aqıl parasatlı bolıp súwretlengen úiplik obrazlar.

Dástandaǵı Toqtamıs, Kenjembay, Baynazar, Aǵay biy, Taǵay biyler elge búlginshilik sahw ushin hár qanday shuǵıl islerden

qayıpaytuǵın unamsız obrazlar. Olar el-xalıqtıń ǵamın oylagan, abadan turmısın jaratıwǵa gúresetuǵın batırǵa barlıq waqıtta qarsı turıp, bunı xalıq aldındaǵı mátebesin qızǵanadı. Toqtamısxandı batırǵa qarsı qoyadı. Xannıń ózide átirapındaǵılardıń shuǵıl sózlerine erip, onı joq etiwge háreket etedi. Edigeniń balası Nuratdinnende qutılıwdıń jolların oylaydı. Onıda alıs saparlarǵa atlandıradı. Biraq, batır Nuratdin hár qanday awır qáwiplerdi jeńip, sońında atası Edige menen tabısıp dushpanlardı jeńedi. Dástanda Soppaslı Sıpıra jıraw. Ańǵısın, Tińǵısın hám taǵı basqa personaj obrazları orın alǵan. Olar dástannıń tiykarǵı qaharmanları Edige. Nuratdin obrazlarınıń keńnen ashılıwında olardı tolıqtırıp turatuǵın qaharmanlar obrazı bolıp tabıladı.

Dástannıń dáwirlik ózgesheligi. Hár qanday eposlıq dóretpeler payda bolıwınan baslap óziniń basıp ótken hár bir dáwirinde jetilisip keledi. Dástan bunday ósiw jolında awız eki xalıq dóretpeleriniń túrli janrları, sonday-aq, xalıqtıń tariyxı, diniy inanımları, mádeniyatı menen uǵız baylanısta rawajlanıp otıradı. «Edige» dástanı syudjetlik tárepten júdá mazmunlı bolıp qurılǵan hám kompaziciyalıq tárepten dástúrlı kórkemlik usıllar sheber qollanılgan. Dástanda túrli dáwirlik sıpatlardı ushratıwıwıǵa boladı. Dástanlardıń janrlıq qalıplesiwindegi eń eski basqıshında, janrlıq formanı miller, ertekler quraydı. Bunday dáslepki basqıshlardaǵı derekler haqqında belgili epostanıwshı folklorist V. Ya. Propp «Rus biliynalarınıń eń dáslepki dáwirin mámleket shekemgi epos»¹ dep qaraydı. Ol bunday eposlarda mifin úlk orın alatuǵının atap ótedi. Kórnekti epostanıwshı V. M. Jirmunski, «Qaharmanlıq dástanlardıń negizi batırılıq ertek»² dep qaraydı. Belgili ádebiyatshı N. Dáwqaraev «Qaraqalpaq eposlıq jırlarında mifologiyalıq «quday», «táñri» dep basıap tap usı kúngi baurılargá shekemgi hár túrli obraziardı tabıwǵa boladı»³ dep kórsetedi. «Edige» dástanı tiykarınan tariyxıy ańızlar negizinde payda bolǵan

¹ В.Я.Пропп. Русский героический эпос. М.Л., 1958, стр.40-50.

² В.М.Жирмунский. Тюркский героический эпос. Л., 1974, стр.222.

³ Даўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2том. «Ауыз еки халық творчествосы».Нокис.1977. 187-бет.

epos. Dástannıń syujetı erteden jırawlardıń epos atqarıwdıǵı dástúrli kompaziciyasında qurılǵan. Onda qaharmanlıq dástanlarǵa tán baturdın tuwılıwı, baturdın ózgeshe er jetiwı, birinshi qaharmanlıq isleri, ishki jaw menen arazlasıwı t.b. usáǵan syujetlik dúzimde beriledi. Ádette, eposlıq dóretpeler dáwirge baylanıslı arxaikalıq (góne epos), klassikalıq (úlken epos), sońǵı dáwirlerde payda bolǵan tariyxıy (kishi epos) dástanlar bolıp úyreniledi. Dástanlar dáwirge baylanıslı kórkem formalıq ózgesheliklerge iye boladı. Góne eposlardıń syujetlik qurılısı, mazmunı qıyalıy erteklik spatta súwretlenedi. Olar mif, erteklik formaldan ibarat. Úlken eposlarda da miflik personajlar, erteklik dúzilisler boladı. Biraq bunda real qaharmanın háreketi, qaharmanlıq gúresi jámiyetlik mápke kóterilgen dárejede beriledi. Tiykargı ideya tematikalıq baǵıt ruw-qáwim, el-xalıq mápi, olardı qorgawdan ibarat. Kishi eposlardıń sıpatlı belgileri (tariyxıy jırlar «Posqan el» tolǵawı) sonnan ibarat olar real tariyxıy baǵıtta jırlanadı. Tariyxıy basım dárejede boladı.

«Edige» dástanı klassikalıq, úlken epos bolıp esaplanadı. Dástanda arxaikalıq góne epos kórkem formaları keń orın alǵan. Tiykarında úlken eposlardıǵı qaharmanlardıń is-háreketleri real turmıslıq baǵdarda beriliw menen birge arxaikalıq kórkemlikte súwretlenedi. Edigeniń obrazlıq sıpatı dástanda arxaikalıq góne eposqa tán, miflik, erteklik formada jırlanǵanın kóremiz. Dástanda Edigeniń atası Qubır áwliyedegi ústilerine tók shıǵıp júretuǵın, jurttan bólek jalǵız júrgen ózgeshe adam sıpatında súwretlenedi. Ol sol jerdegi hulaqqa on eki ayda úsh márte shomılıp ketetuǵın úsh kepterdiń biriniń lipasın alıp, onı hayallıqqa aladı. Baba Túkli Áziyz kepter lipasındaǵı perige bergem shártlerin buzıp, izinen qarasa periniń úsh tırnaǵı, qustıń jeppesindey ayaǵı bar eken, suwǵa shomılǵanına sıǵalap qarasa, periniń on eki aǵzasın bólek-bólek qılıp qayta qurap atırǵanın kóredi. Peri uyıqlap atırǵanında jawırına qol ursı, jariqtıń bar ekenligin, qoltıǵına názer salsı, elpildep shıǵıp-qayıp turǵan qanatı kóredi. Periniń shashın tarap atırǵanına qarasa, basın qolına alıp shashın tarap atırǵanın kóredi. Bul periden Edige tuwıladı. Bunda babanıń ústi tükli bolıwı, áwliyede júriwı, onıń ápiwayı adam emes, áwliye, perishte sıyaqlı

bolıp súwretleniwın kórsetedi. Baba Túkli Áziyz aqlıǵı Nuratdinniń qáwip astında qalǵanlıǵın bileti. Sebebi, ol Nuratdinniń sırtınan xabardar bolıp, aq-sarı bas quw bolıp ańlap júrgen edi. Aqlıǵına qáwip tuwǵanlıǵın bildirip, saray tınılıǵınan kelip qanatı menen arqasına Nuratdindi mindirip alıp ketedi. Bul jerde de babanıń basqa túske enip, qusqa aylanıp júriwleri, onıń káramatlı, perishte sıpatındaǵı súwretleniwı arxaikalıq kórkemlik usıllar bolıp tabıladı. Bundaǵı kepterlerdiń lipasın taslawı, olardıń peri súlderine aynalıwı, ókshesiniń bolmawı, qoltıǵında qanatınıń bolıwı, qus bolıp beriliwı haqıyqıy miflik sananıń jemisi esaplanadı. Bul bir tárepinen antropologiyalıq kóz-qaraslar menen de tıǵız baylanıslı. Dástandaǵı baturdın tuwılıw epizodı miflik personajlardıń qatnasıwında berilgen. Bul epizodlıq waqıyalardıń qurılısı erteklik sıpatqa da iye. Onda úsh kepterdiń hulaqqa kelip shomılıwı, olardıń eń genjesiniń lipasın alıp qalıw arqalı hayallıqqa alıw, erteklerde júdá kóp qollanılatuǵın usıllardıń biri. Tiykarınan alǵanda mif hám ertek bir-biri menen tıǵız baylanıslı ketken. Bunday miflik, erteklik baǵıtta baturdın káramatlı, qúdiretli bolıp tuwılıwı, onıń aldaǵı qıymshılıqtı, úlken tosqınlıqlardı jeńiwine uqıplı ekenligin bildiredi. Ulıwına «Edige» dástanında mif hám erteklik sıpatlar arxaikalıq kórkemlik úlken orın iyelegen.

Sonıń menen bir qatarda, dástannıń tiykargı kórkemlik baǵıtında tariyxıy, real turmıslıq sıpatlarda basım dárejede súwretlenedi. Dástanda Edigeniń jıqı baǵıp júrip hár qanda, dawıardı sheshiwı, Toqtamıs penen arazlasıwı, Nuratdinniń xızmetinde bolıwı, atası Edige menen Nuratdinniń ayralıqta bolıwı, Nuratdinniń atasın izlep shıǵıwı, atası menen málellesip qalıwı hám jarasıwı usáǵan epizodlar tikkeley turmıslıq waqıyalarǵa baylanıslı bolıp esaplanadı. Sonday-aq, dástandaǵı Toqtamısxan, Edige, Sätemir sıyaqlı tiykargı syujetlik orayda turatuǵın qaharmanlar tariyxta bolǵan adamlar. Biraq, bulardıń obrazi epikalıq dástúrde jasalǵan. Dástanda tariyxıy dáwirde súwretleytuǵın tolıp atırǵan tolǵawlar ushrasadı. Bul tariyxıy tolǵawlar sol noǵaylı dáwirindegi el-xalıqtıń túrli jawgershiliklerden qıynalǵanlıǵı, tuwǵan makanın, tuwǵan tuwısqanın, eli-xalqın saǵınıwı hám basqada kúyinish sezimlere

teren tolğanıwda súwretleydi. Bulardıń barlıǵı xalıqtıń tariyxıy turmısınan kelip shıqqan.

«Edige» dástanı usınday túrli dáwirlik ózgesheliklerge iye eposlardan esaplanadı.

Dástanıń kórkemliliǵı. «Edige» dástanı mazmunlı, quramalı syujetke qurılıwı menen birge, júdá kórkem jırlanǵan dástanlardan esaplanadı. Dástanda obrazlardıń sıpatlanıwı, olardıń waqıyadaǵı túrli is-háreketleri, sonday-aq, waqıyalardaǵı hár túrli kórinislerdiń bayanlanıwı epikalıq dástúrge tiykarlanıp kórkem súwretlenedi. Bunda batırdıń portreti, qarsılasına bolǵan ǵázebi, dushpangá qarsı ǵúresiwi t. b. lar jırawlardıń dástan dóretiliwdegi usılları menen túrli kórkemlik súwretlew qurallarınan paydalanǵan halda jırlanǵan. Jıraw dástanıń kompaziciyasında syujetlik waqıyalardıń bóliniwlerin sheber qurastırıp, bólek waqıyalıq epizodlar baslanarda «Ál qıssa», «Endigi sóz» dep baslap jańa waqıyalardı bayan etedi. Hár qanday waqıyalıq kórinislerdi túrli kórkemlikte naqıl-maqallardı, epikalıq qaytalawlardı, dástúrlı giperbolalıq hám teńew, metafora usanǵan túrlerin júdá sheber qollanadı. Dástandı oqıp otırǵanıwızda kórkem súwretlew qurallarınan teńewlerdi kóplep ushratamız. Edigeniń Kenjembayǵa aytqan minaday sózlerinde «Qaranarday gúrkirep», jolǵa atlanıwında «Qazanlı astay qaynadı», «Qañırqaǵan búrkitley» Edige batırdıń Sátemirge bergen juwaplarında, eger tapsırmańdı orınlay almasam dep ayıp turǵan sózinde «Ashılǵan gúldey solaman» teńewleri qollanladı. Edigeniń dáwdi izlep júriwin «Ash bóridey jalaqlap», «Badana kózli jebesin» dep súwretlese, Qaratıym Álip dáwdiń taxt ústinde otırǵanın «Qazannıń qara bultınday», «Tawda turǵan tóbedey, Bası tawdaǵı seńgirdey, Murtı bar jebedey ... Jaraǵan narday aybatlı, Gebejedey qursaqlı, Qulaqları qalqanday, Murnı qısımlaǵan talqanday, Qorqıp esten tanganday», «Gellelesken qoshqarday» degen teńewler menen beriledi. Dáwdiń usınday turpatın súwretlewde epitetler minaday bolıp qollanılǵan. «Mańlayında boz attıń», «Boz orda», «Jaraǵan nar», «Sur betli», «Qaynatqan temir reńli», «Qaytpas batır», «Ala tuwdı jamılǵan», dep beriledi. Aqбіlek ayımnıń boz ordada muńayıp otırǵanınıń súwretleniwinde «Altın ǵúrsi astında, Tilla jamı dástinde», «Boz ordada otırıp,

Aqsha júzin soldırǵan» degen epitetler qollanılǵan. Bulardan basqa «Dárya kibi talqılap, Quba úyrektey qalqılap» degen teńewlerdi ushratamız. Dáwdiń jebeden atqan oǵı «Qarǵın suwday sarqırıp, Iyttey qańsıp baradı» dep súwretlense, batırdıń oq atıwǵa tayarlanıwı «Shegimi qattı polattay» dep súwretlenedi. Dástanda usınday teńewler, epitetler menen tolıp atırǵan metaforalıq súwretlewlerdi ushratamız. Misalı: «Báhárde ashılǵan baǵdıń gúliseń, Bir azada baqqan ay ma, kúnbiseń», «Ayrılǵan kólden sonaman, Gá tutasıp, gá janaman», «Edige atlı shamshıraǵım qulaq sal», «Júk kótergen qatarımda nar edi», «Zardabınan qızıl gúlim solǵandı», «Kimdi botadan ayırdı ... Qanaınan qayırdı», «Sózi ótkir mináyım», «Ashıldı baǵda gúlzarım», «Misal arıslan sher edi» taǵı basqa metaforalardı júdá kóplep qollanılǵanlıǵın kóremiz. Dástanda qaharmanlardıń obrazlıq sıpatların janlandırıp súwretlew ushin giperbolalıq kórkemlew quralları paydalanılǵan. Misal, Edige batırdıń Buwırshın atınıń shabısın «Qara taslar solqıldap», «Sekirgende tulparı, Tanap jarım jol aldı», «Jer tanabın quwırdı» dep súwretleydi. Dáwdiń basqan izi «Belbewlikten qazılǵan, Izde kórip Edige», «Tepsingende jer qorıqqan», «Góne japtay izi bar» dep asıra súwretlenedi hám taǵı basqa usı sıyaqlı kórkem súwretlew quralları dástanda kóplep qollanılǵan. Bul súwretlew quralları hár qanday is-háreketlerdi tásirli etip, onıń máni-mazmunın keńeytip, tásirlilikin arttıradı. Jırawlar bunday súwretlew quralların qollanıw arqalı qaharman obrazlarınıń kórkem sıpatlanıwın támiynleydi.

Ulıwına juwmaqlap aytqanda, dástan ideyalıq, tematikalıq tárepten joǵarı turatuǵın hám kórkemlik ózgesheligi jaǵınanda bay epikalıq dástúrlerde jırlanǵan xalqımızdıń bahalı dóretpesi esaplanadı.

Qadagalar ushin sorawlar:

1. Qaraqalpaq xalıq dástanların atqarıwshılar. Qorqıt ata, Soppaslı Sipira jıraw, Jıyen jıraw, Nurabılla jıraw, jırawshılıq mektepler.

2. Xalıq dástanların klassifikaciyası. N. Dáwqaraev, Q. Ayımbetov, I. T. Sağıtov, Q. Maqsetov klassifikaciyaları.

3. Qaharmanlıq dástanlar hám olardıń tematikalıq ózgeshelikleri.

"Alpamis", "Qırq-qız" dástanları ideyası, obrazlar.

4. Liro-epikalıq dástanlar hám olardıń tematikalıq ózgeshelikleri.

"Gárip-Ashıq", dástanı.

5. «Alpamis» dástanının syujetlik qurılısı.

6. Dástanlardagı troplar. Metafora, metonimiya, giperbola, t.b.

7. Tariyx hám epos. Dástanlardagı waqıyalar, tariyxqa baylanısı, jıraw tariyxlı kórkem súwretlewı.

8. "Edige" dástanının janrlıq ózgesheligi.

10. Turmisliq dástanlardıń ideyalıq mazmunı, tematikalıq ózgesheligi.

1.	Айымбетов Қ.	Қарақалпақ фольклоры.	Н., 1977.
2.	Алламбергенов К.	Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге».	Н., 1994.
3.	Дәуқараев Н.	Қарақалпақ әдебиаты тарихының очерктері.	Н., 1977.
4.	Мақсетов Қ.	Қарақалпақ қаһарманлық дәстаны «Қырк-қыз».	Н., 1962.
5.	Мақсетов Қ.	Қарақалпақ қаһарманлық дәстанларының поэтикасы.	Н., 1965.
6.	Мақсетов Қ.	Қарақалпақ фольклорының эстетикасы.	Н., 1971.
7.	Мақсетов Қ.	Дәстанлар, иаксылар, жыраулар.	Н., 1990.
8.	Мақсетов Қ.	Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дәретпелери (сабаклық).	Н., 1996.
9.	Сағытов И.	Қарақалпақ халқының қаһарманлық эпосы.	Н., 1963.
10.	Хошаниязов Ж.	Қарақалпақ қаһарманлық дәстаны «Алпамыс».	Н., 1989.
11.	Хошаниязов Ж.	Миллий рухый дұнямыздың сагалары.	Н., 2007.
12.	Текстлер.	Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық.	Н., 2011.

Glossariy

Atamanin qaraqalpaq tilindegi ataması	Atamanin ingliz tilindegi ataması	Atamanin ózbek tilindegi ataması	Atamanin rus tilindegi ataması	Atamanin mazmuni
Ádebiyat Ajayıp hadiyseler haqqında ertekler (fantaziyalıq)	literature Fairy tale	Adabiyot Ajoyib hodisalar haqida ertak	Literatura Volshebnie skazki	Turmisti kórkemlik penen súwretlep beriwshi sóz wóneri Bul hadiyselerdin barlıǵı Adam turmisına, onın kún kórisinebaylanıshı súwretlenip jaqsılıq penen jamanlıqtın qarama-qarsılıǵına qurılǵan.
Ańız	Legenda	Rivoyat	Predaniya	tariyxiy waqıyalarǵa, tariyxiy adamlarǵa baylanıshı aytılatuǵın áńgime
Aytım	Aytım	Aytım	Aytım	Awırıw adamlardı emlew paydalanılatuǵın diniy dástúrlerge baylanısh aytılatuǵın sózler
Aytıs	Aytıs	Aytıs	Aytıs	eki adamnıń sóz jarıstırıwı sıpatında --folklorda, ádebiyatta da uzaq dáwirlerden beri saqlanıp kiyatır

Balalar folklori	Childrens folklore	Bolalar folklori	Detskiy folklor	balalardıń aql-oyın ósiriwge, sóylewge, tárbiyalawǵa jámiyetlik turmisqa aralastırıwǵa tiykarlangan boladı.
Baqısı	Bakısi	Baqshı	Bakısi	Ashıqlıq dástanlardı atqarıwshılar
Bádik	Badık	BÁdik	Badık	Diniy úǵımǵa baylanıshı tuwǵan salt dástúr jırlarınnı biri, kóbinese ul balalardı aytılatuǵın bolǵan
Besik (hayyiw) Genezis	Cradle Genezis	Alla Genezis	Kalibelnaya pesnya Genezis	Ananıń balasın jubatıw ushın shıǵarǵan qosıqlar dúrkimi hár bir nársenıń payda bolıw, dóreliw tiykarı. Folklorlıq shıǵarmanıń qaydan payda bolǵanı.
Gúlapısan	Gulapsan	Gulapsan	Gulapsan	Balalar awırǵanda aytılauın bolǵan.
Dástan	Epos	Doston	Epos	Mazmunı hám forması boyınsha uzaq dawamlı dáwir ishinde qalıpsken dástúrge tiykarlangan barlıq, muxab-

					bat, turmis máselelerin soz yetetugin dóretpе.
Dutor	A lute	Dutor	Dutor		Baqsilardin saz Aspabi
Erteklar	Fairy-tale	Ertak	Skazka		Qiyal menen toqlugan, belgili bir syujetke. obrazlarga qurilgan awizeki prozalik dóretpе.
Janr	Genre	Janr	Janr		Kórkem shigarmannin mazmunina, kólemine, kompozitsiyahq qurdist, bayanlaw usullarina. qaharmanlarna qarap onin turin belgileytugin ólshewshisi.
Jiraw	Jirau	Jirow	Jirau		Qaharmanliq dástanlardi atqariwshilar
Joqlaw	Joqlaw	Yoqlow	Plashu		Jaqu adamlardin ólimin azalap, olardi songi saparga shigarp saliw máresimine baylanisli dóregen qosiqlar.
Jumbaq	Riddle	Topishmoq	Zagadka		Jasningan zatti tabiw

Ideya	Idea	Ideya	Ideya		Shigarmada avtor tárepinen aytilatugin tiykargi oy. pikir berilgen oylardin juyintigi
Improvizatsiya	improvizatsion	Improvizatsiya	Improvizatsiya		kútimegen jerdin belgili temada, suwrip salip qosiq shigara beriw
Kórkem ádebiyat	Belles lettres	Badiiy adabiyot	Xudojestvennaya literatura		Adamlarga olardi qorshap turgan dúnya tuwrali túsinik beredi.
Kompozitsiya	kompositiion	Kompozitsiya	Kompozitsiya		folklorliq shigarmannin mazmuninin tártibi, waqiyannin qurilisi
Konflikt	Konflikt	Konflikt	Konflikt		Qaharmanlardin bir-biri menen qanasim belgileytugin. unamli-hám unamsiz qaharmanlar ortasindagi tartis, gúres
Kútkili sózler (anekdotlar)	Anecdote	Hajviy hangomalalar	anekdot		Kútkili mazmundagi waqiyalardi bayenlaytugin qisqa gúrrin
Qobiz	Kobiz	Qobiz	Kobiz		Jirawlardin saz aspabi
Qosiq	Song	Qoshiq	Pesnya		Folkloridagi qosiqlardin bash ózgesheligi, kóbinese xalqto

Qissaxan	Kissaxan	Qissaxan	Kissaxan	awzında jasap, xalıqın kün-körısın, urp-âdet dâsturleri, sezimleri menen tikkeley baylanısıp awızeki dóretılıwı, kópshilik jaǵdayda dóretiwshisiniń anıq emes belgisiz bolıp kelewi.
Maqal	Saying	Maqol	Pogovorka	Olar el aralap, basılǵan kitaplardı oqıp hám shayırlardıń shıǵarǵan maqtawların, aytusların hám xalıq qosıqların dawısqa salıp aytıp, kópshilikke tamasha beretuǵın, saz óneriniń iyesi xalıq jırshılarınıń biri- xalıqtıń qissaxanları bolıp esaplanadı.
Mıynet qosıqları	Songs of labour	Mehnat qóshıqları	Trudovie pesni	Kóbinese aqıl aytıw, keńes beriw, oy tuwǵızıw xarakterinde boladı
				Bul qosıqlar mıynet quralları, mıynettiń túrin, eǵın eǵıw, jer súriw, oraq orıw, qos aydaw, mal baǵıw, arba aydaw, h.t.b. haqqında sóz etiledi.

Mıf	Myth	Mıf (asóir)	Mıf	dúnyanı tanıw, qorshap tuǵan átiraptı biliw, adamnıń, aspan deneleriniń payda bolıwı haqqındaǵı kózqaras
Mifologiya	Mythology	Mıfshunoslik	Mifologiya	Dúnya xalıqları miflerin izertlewshi ilim
Naql	Proverb	Naql	Poslovica	Qısqa, ıqshamlı, uyqasqan sózler dizgini menen juwmaqlastırılǵan óylar dúrkinin ańlatatúǵın. adamlardıń dúnyaya qatnasın boldıratúǵın, keleshekke aqıl, násiwat beretuǵın sózler
Pátiya	Benediction	Duo	Blagoslove-nie	Pátiya sózi arab tilinen alınǵan bolıp, hár bir insańǵa beriletúǵın jaqsı tilek, jaqsı niyet insannıń arzuw- Armanlarınń Amelge asıwınıń birden bir tıykari sıpatında qabıl etiledi.
Hawjar	Hawjar	Hawjar	Hawjar	Qız uzatılǵanda aytiladı. Qızdıń kelin bolıp túsiwine baylanıstı zari, muni, tóreks nalishi bayandırıstı.

Haywanatlar haqqında ertekler	Animals fairy-tales	Hayvonatlar haqqında ertak	Skazka o jivotnix	Adamlar turmish haqqında menen süwretleytügen ertekler
Folkloriani	Folklore study	Folklorshunoslik	Folkloristika	Folklor haqqında ilim
Folklor	Folklore	Folklor	Folklor	Xalıq awızeki dóretilishligi
Yaramazan	Yaramazan	Yaramazan	Yaramazan	Oraza ayında aytılutugin qosıq. Bunda adamlar bir-birine jaqsı tilek aytadı

Algı söz	1
§1. Folklor haqqında túsiniq. Folklor menen jazba ádebiyattın ayırmashılıǵı	4
§2. Qaraqalpaq folkloristikası	6
§3. Qaraqalpaq folklorın dóretilishiler hám atqariwshılar	23
§4. Qaraqalpaq folklorınıń klassifikaciyası	38
§5. Qaraqalpaq xalıq qosıqları	46
§6. Aytımlar	66
§7. Qaraqalpaq xalıq aytısıları	77
§8. Termeler hám tolǵawlar	91
§9. Xalıq danalıǵınıń kishi janrları	99
§10. Qaraqalpaq xalıq ertekleri	105
§11. Ápsanalar hám ańızlar	116
§12. Sheshenlik sózler	126
§13. Kúldirgi sózler	132
§14. Qaraqalpaq xalıq dástanları	137
Glossariy	248

Q.Járimbetov, J.Nizamatdinov, I.Allamberganova

QARAQALPAQ FOLKLORÍ

Redaktori: A.Abdujalilov
Ko'rkem redaktori: Y.O'rinov
Tex. Redaktori: Y.O'rinov
Operatori: N.Muxamedova

Licenziya: AI № 245, berilgen waqti
2013-jil 02-oktabr

Original-maketten bosiwğa ruqsat etildi 05.10.2018-j.
Formati 60x84 ¹/₁₆. Kegli 11.5. «Times New Roman»
garniturası. Ofset usılında basıldı. Kólemi 16,0 b.t.
14,88 shártli b.t. Nusqası 200 dana. Buyırtpa 84.

«Sano-standart» baspası. 100190. Tashkent qalası,
Yunusobod-9, 13-54. E-mail: sano-standart@mail.ru

«Sano-standart» MCHJ baspa-poligrafiyasında chop etildi.
Tashkent qalası, Shiroq koshesi. 100.
Telefon: (371) 228-07-96, faks: 228-07-95